

KORUNK

NEMZET, NEMZETISÉG, ÉRTÉK •
NYELV, BOTANIKA, MEZŐGAZ-
DASÁG • A FENNMARADÁS PE-
DAGÓGIÁJA • HALMOS GYÖRGY
ENESCURÓL • AZ EMBERI ÉS A
MESTERSÉGES INTELLIGENCIA •
SALAMON LÁSZLÓ: KILENCVEN
ÉVEM... • MIQUEL SERVETUS
MŰVE ÉS ERDÉLY • A NYELV-
ROKONÍTÓ JÓZANSÁG ÚTJÁN •
CZESLAW MILOSZ, EGYED PÉ-
TER, PALOTÁS DEZSÓ VERSEI,
CSIKI LÁSZLÓ NOVELLÁJA •

1981 • 7-8

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XL. ÉVFOLYAM, 7—8. SZÁM • JÚLIUS—AUGUSZTUS

- *** A szabadság és demokrácia évfordulója 513
FÁBIÁN ERNŐ • Nemzet, nemzetiség, érték 516
HALMOS GYÖRGY • Enescuról 522
VALTER ROMAN • Az emberi és a mesterséges intelligencia (Balázs Sándor fordítása) 524
NÉMETH JÁNOS • A magatartáskutatás modern útjai 527
*** Nyelv, botanika, mezőgazdaság (kerekasztal-beszélgetés — Váczy Kálmán, Szalay András, König Miklós, Balogh Edgár, Köllő Károly, Farkas Zoltán és Brassay Sándor hozzászólása) 532
KÁNTOR LAJOS • Apák (nagyapák) és fiúk (Csiki László drámai világa) 541
CZESLAW MIŁOSZ • Kávéház, Varsóban, Ajándék (versek; Gömői György fordításában és bevezető soráival) 546
EGYED PÉTER • A tizedik múza tana (Kezesség) 548
MTRULY MIKLÓS • Próza epikus szájhagyományunk huszonöt éve 553
KÓTAY PÁL • Rác Sámuel arcképének restaurálásakor 559
GY. SZABÓ BÉLA • Kiállítás Kolumbiában (Utak, eszmék, viták) 565
SALAMON LÁSZLÓ • Kilencven évem... (vers) 570
EGYED PÉTER • Az utolsó idézés (vers) 570
PALOTÁS DEZSŐ • Böcsködés, Lakáskultúra (versek) 571
CSIKI LÁSZLÓ • Kétezer vagy -kettő (novella) 572
HENRI H. STAHL • Egy utópia időszerűsége (Aradi József fordítása) 583

JEGYZETEK

- *** Testvérnapok ünnepén 589
KOVÁCS JÓZSEF • Bányai László (1907—1981) 590
HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 591
SZABÓ ILONA • Kell a törődés 594

KATEDRAKÖZELBEN

- KAI AALBEK NIELSEN • A fennmaradás pedagógiája (A nevelés céljáról; Biró Éva fordítása) 596

DOKUMENTUMOK

- SPIELMANN JÓZSEF—SEBESTYÉN MIHÁLY—DEÉ NAGY ANNA • Miquel Servetus műve és Erdély 599
BUSTYA ENDRE • Egy magyar nyelvű Goga-levél 1922-ből 603

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- SZABÓ T. ATTILA • A nyelvrokonító józanság útján 606
DEMÉNY LAJOS • Közös hagyományok a románok és a székelyek társadalmi és függetlenségi küzdelmében (XV—XVII. század) 611
SZEKERNYÉS JÁNOS • Temesvár kultúraépítő polgármestere 617

(Folytatása a III. borítón)

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző

Felelős titkár: **RITÓÓK JÁNOS**

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Móccok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273, Republica Socialistă România.

A szabadság és demokrácia évfordulója

Mi is tesz korszakalkotóvá, történelmi jelentőségűvé egy napot?

Nyilvánvalóan az esemény, amely ama napon végbement, a fordulat, amely akkor bekövetkezett, és messzemenő hatást fejtett ki a szóban forgó nép, ország vagy akár nagyobb tájegység, földrész sorsának alakulására.

De vajon csupán ennyiből áll a sokszor emlegetett „történelmi jelentőség”? Vajon csak egy vagy több nap, néhány esemény, mozzanat, aktus, fordulat biztosítja a korszakalkotó jellegét?

A történettudomány sokféle választ kínál a kérdésre. És nemcsak válaszol, hanem megkérdőjelez is. A fordulatok jellegét, okait illetően éppen úgy, mint későbbi következményeit.

1944. augusztus 23-mal kapcsolatban is fölvetődik a kérdés: miben áll e nagy nap jelentősége? S a választ a végiggondolás, a következmények messihi kihatásának, az azóta eltelt közel négy évtized történelmének elemzése nyújtja. Augusztus 23-nak — immár világosan látjuk — sajátos történelme van, s nyugodtan állíthatjuk, hogy a világtörténelemben is kevés az olyan nap, amikor az előzmények betetőzéseként 24 óra alatt annyi minden történjék, s döntő módon változzék meg az ország, az állam, a nemzet, a vezetőréteg, hadsereg helyzete, álláspontja, viselkedése, irányulása.

Ama nap hosszú-hosszú érlelődés, kínos és elhúzódó vajudásos válság idején végzett kitartó és következetes (főleg a baloldali erőknek köszönhető) előkészítés gyümölcse. Ezekkel az előzményekkel sokszor foglalkoztunk, részletes elemzést nyújtottunk minden vonatkozásban, de ismétlésen innen és túl marad az örök tanulság és a mindenkor érvényesség. És az arra int, hogy a legnehezebb történelmi körülmények között (amelybe a kommunista párt és általában a baloldal, a demokrácia, az antifaszizmus került nálunk a húszas-harmincas években és a II. világháború idején) végzett fölvilágosítás, harcra mozgósítás, és általában a forradalmi küzdelem nem hiábavaló, sohasem reménytelen; a világ sorsának s azon belül egy nép, ország helyzetének alakulása mindig hozhat és hoz is olyan fordulatot, amely kiaknázható, és jóra fordítható. A párt vezette forradalmi harc jelentősége éppen abban állt, hogy felverte az országot, a népi erőket, fokozta a harci készséget, s amikor a történelem alternatívát kínált, választási és döntési lehetőséget, élni tudtunk az alkalommal, kezünkbe vehettük sorsunk irányítását, a haladó erők cselekvőképesen léptek a történelem színpadára, s a fejlődés irányába tudták vezetni-terelni az események sorozatát. Közép- és Kelet-Európa kis népei, amelyek török, tatár, német és más hatalmak rabságában szenvedtek századokon át, jól tudják értékelni az 1944. augusztus 23-i nagy fegyvertényt mint olyan forradalmat, amelyben a dolgozó nép óriási cselekvőerőként léphetett föl, a maga javára fordíthatta az események alakulását, lerázhatta a német-fasiszta rabigát, felszabadíthatta országát, s kezébe vehette sorsának irányítását.

Ez utóbbi mondat azonban már a nagy fordulatot követő jövőre utal, s még inkább aláhúzza augusztus 23. jelentőségét, kiemeli történelmi sajátosságát. Mégpedig azt, hogy az akkor elindult folyamat, a nép alkotóerejének kibontakozása, önnön sorsának avatott kimunkálása, önálló útjának kutatása és kitaposása — tovább tart. És — tegyük hozzá már előljáróban — mind jelentősebb eredményekhez vezet.

Köztudottak az 1944. augusztus 23. óta bekövetkezett döntő változások: a közigazgatás demokratizálása meg a földreform, az államosítás és a szocialista iparfejlesztés, a tanügyi reform, a széles körű művelődési forradalom, a mezőgazdaság szocialista átalakítása, az ország fejlesztése, az elmaradottabb vidékek iparának, úthálózatának kiépítése vagy az urbanizáció sikerei.

Sajátos módon ezek a vívmányok, reformok, sikerek, győzelmek — nevezzük akárminek a fejlődés eme lépcsőfokait, majdnem mindegyik esztendőben jellegzetessé tették, különös jelentéssel dúsitották fel a nagy nap ünneplését, ugyanakkor időszerűsítették, és tartalmasabbá is tették.

Már 1945-ben az alapjaiban befejezett földreformmal és a nagyjából népivé tett, megtisztított közigazgatással, győzelmesen befejezett háborúval, az újjáépítés kezdeti sikereivel köszönthették a felszabadulás első évfordulóját, majd alig pár év múltán már a monarchia megszüntetése vagy a termelészközök állami tulajdonba vétele fokozta e napon örömmünket és jogos büszkeségünket, később az egyéves, majd az ötéves tervek teljesítményei, kiemelkedő oktatási és népművelési eredmények nyújtottak fényes elégtételt a kemény erőfeszítésekért vagy áldozata-

tokért. És ugyanígy nagy eredményként könyveltük el egy augusztus 23-án azt is, hogy másfél évtizedes szervező és felvilágosító munka után befejeződött a mezőgazdaság átalakítása, a szocialista termelési mód falun is uralkodóvá lett, s a kisparaszti gazdaságok gyöngesége, elaprózottsága után nagyüzemi alapon, ipari és tudományos háttérrel kezdhetünk hozzá a nagyobb terméshozamok biztosításához, az ipar megfelelő nyersanyagellátásához.

Ily módon az augusztusi ünnepek idő múltán a következetesség, a kitartás, a lankadatlanúság, a töretlenség ünnepeivé váltak. Mind, mind azt jelezték, hogy augusztus 23. nem akármilyen forradalom, nem csupán nagy messzevilágító pillanatot volt népünk történetében, hanem szilárd alapozás, nemcsak ígéretes, de folytatásos kezdet, átgondolt és előretökölő elindulási pont is. Tegyük viszont hozzá, hogy ilyen megvilágításban lett augusztus 23. nemcsak ünnep, hanem a számvetés, a felmérés, a magunkbaszállás, az önvizsgálat napja is.

Idő teltével pedig ez a jellege egyre inkább hangsúlyozódott, hovatovább uralkodóvá lett, s komollyá, tartásossá, magvassá teszi, mi több emlékezetessé azt a napot. Ennek köszönhető aztán, hogy az esztendő múltára nemhogy fakítaná fényét, s elmosná emlékezetét, hanem egyre korszerűbbé munkálja ki örök érvényű üzenetét: az adott fejlődési szakasznak, a kívánalmaknak, a feladatoknak és — miért tagadnók ezt a vonatkozást? — a hiányosságoknak megfelelően.

Az előbb mondottak alapján mai ünneplésünknek is jól érzékelhető a tartalma és aktualitása. Ha kitekintünk a nagyvilágba, főleg a gazdasági-politikai-társadalmi világjelenségek sokasága ötlük szemünkbe. Tagadhatatlan, hogy mindez nálunk is érezhető; itthon is van benzinkorlátozás, nagy gondunk az energia-ellátás vagy az anyagtakarékosság, némely élelmiszerből, építőanyagból, tartós fogyasztási cikkből megcsappantak a készletek. De az is tény, hogy — miközben sok országban az ipar termelése nem éri el az előző évek szintjét — nálunk, miként a dolgozók tanácsai II. országos kongresszusán elhangzott jelentésből kiderült, az 1976—1980-as ötéves terv során „az ipari nettó termelés több mint 10 százalékos évi átlagütemben, míg az összertermelés 9,5 százalékos ütemben növekedett”. Mindennek eredményeként — tegyük hozzá — kerek egymillió új dolgozó állhatott munkába, állami alapokból 750 000 új lakást adtak át, s a lakosság reáljövedelme 34 százalékkal növekedett.

A jövőre vonatkozóan sok állam már azt is eredménynek tartja, ha meg tudja őrizni népe eddig elért életszínvonalát, s elejét tudja venni a nemzeti jövedelem csökkenésének. Ezzel szemben mi a most kezdődött ötéves terv célkitűzései közé iktattuk a nettó ipari termelés évi 8,8 százalékos növelését, a nemzeti jövedelem évente átlag 7,1 százalékkal történő fokozását, a mezőgazdasági termelés 4,5—5 százalékos évi gyarapítását. Az idei első félév eredményei jogossá teszik azt a bizakodásunkat, hogy dolgos népünk a párt irányításával ebben a tervidőszakban is eléri az összes mutatószámokat. Mindez a tények és a számok fényében arra vall, hogy a mi hazánk, a mi népünk jelentős erőforrásokkal rendelkezik, hogy a párt vezetésével sikeresen tudunk szembeállni a gazdasági-pénzügyi világválság kihívásával, s ha mérsékeljük is célkitűzéseinket, a nagyobb nehézségek árán is, de folytatjuk fölfelé ívelő pályánkat, szocialista országépítésünket.

Van azonban e nagy nap ünneplésének másik, még maibb és még sajátosabb, korszerűbb tartalma. Pár évvel ezelőtt, ha eredményeinkről szóltunk, főleg népünk szorgalmára, az ország vezetőségének helyes politikájára, pártunk bölcsességére hívtuk. Napjainkra azonban kiszélesedett az okozati kör, s fejlődési szakaszunknak megfelelően újabb tényezőket vonunk be az előrehaladás emeltyűi közé.

A szocialista demokrácia széles körű kiterjesztéséről van szó.

Az elmúlt fél esztendő különösen gazdag volt ebben a vonatkozásban. A télen tartották meg a földművesek, agrármérnökök, az egész parasztság országos kongresszusát, majd sor került az üzemek, bányák, kereskedelmi, pénzügyi és szállítási vállalatok dolgozói tanácsának helyi, megyei tanácskozásaira, júniusban pedig országos kongresszusára.

A dolgozók különféle szintű közgyűlései, tanácskozásai, kongresszusai messze-menően szemléltetik azt, hogy nálunk a munkás és a hivatalnok, az orvos és a tanár, a gazdálkodó és a mérnök, a közgazdász és a tengerész nemcsak dolgozó, hanem egyben tulajdonosa is a termelőeszközöknek, a gépeknek és a földnek, az egész országnak. Hogy nemcsak beosztott ilyen vagy olyan fokon, hanem egyben vezető is: intézője, irányítója, meghatározója saját sorsának, részt kap és részt vállal üzeme, szövetkezete, városa, megyéje, országa vezetésében.

A különféle tanácsok, konferenciák, kongresszusok azt tükrözik, hogy pártunk milyen tudatosan törekszik a dolgozó nép országvezetési részvételének biztosítására, s ennek folytán széleskörűen terjed ki nálunk a munkásönigazgatás hatósugara. A különböző fórumok mind, mind olyan keretek, tényezők, adottságok,

amelyek lehetővé teszik a dolgozóknak, hogy hallassák szavukat, kifejezzék és érvényre juttassák egyéni, helyi, nagyobb közösségi és országos érdekeiket, tanácsokkal álljanak elő, és javaslatokat tegyenek.

Ugyanakkor ezek a keretek iskolák is — az országglás, a korszerű vezetés, a demokrácia iskolái, tanműhelyei. Mert az ügyintézés, vezetést — legyen szó kisüzemről vagy népes megyéről — meg kell tanulni. A demokrácia „elsajátításához”, a demokratikus jogokkal való élni tudáshoz, megtanulásához, a szabadságjogok élettellel való „kitöltéséhez” hosszú évek, évtizedek, talán emberöltők kellene. A nagy demokratikus hagyományú népek történelme bizonyítja, hogy a demokrácia és a szabad közélet nem alakul ki máról holnapra, nem lehet azt néhány intézkedéssel „felülről” biztosítani, sem „alulról” egy-két huszárvágással kiharcolni. A szabad, demokratikus élet olyan vívmány, amelyet csak állandó törekvéssel, fokról fokra lehet kiépíteni. Szüntelenül kell gyakorolni, illő gondosan ápolni, és ha úgy adódik, szükséges határozottan, elszántan védelmezni is.

Közéletünkre vonatkozóan elmondható, hogy az 1944. augusztus 23-án elindított folyamatos haladás, a töretlen következetesség a demokratizmus és a tömegparticipáció kiépítése terén is érvényesül. Noha az említett szervezetek, keretek, fórumok alig néhány éve léteznek, tevékenységük máris igen gümölcsöző, a tömegek aktív bekapcsolódása, hozzáértő részvétele a jellemző vonásuk.

Sokatmondó tény például az, hogy az ipari dolgozók II. országos kongresszusán 717 felszólalás hangzott el, közülük 51 a teljes ülésen, 666 pedig az egyes szakosztályokban.

Nicolae Ceaușescu elvtárs a Dolgozók Országos Tanácsának elnökeként mondott záróbeszédében rámutatott:

„A kongresszus plenumán és a szakosztályokban lezajlott vitát a magas fokú igényesség és felelősségérzet jellemezte az eddig kifejtett tevékenység bírálati és önbírálati elemzése folytán, akárcsak az arra irányuló törekvés által, hogy megtaláljuk a legjobb utakat a dolgozók tanácsai, a közgyűlések, az összes vezetőszervek tevékenysége kibontakozásának megjavítására, oly módon, hogy biztosítsuk a tömegeknek a társadalomvezetésben való tevékeny részvétele széles, demokratikus keretét, és ugyanakkor a felelősségérzet, a rend és a fegyelem erősítését, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtéséről és Románia kommunizmus felé való előrehaladásról szóló pártprogram töretlen megvalósítását.”

Az ország elnöke ugyanakkor szükségesnek tartotta bejelenteni, hogy valamennyi javaslatot (1660-ról van szó!) megvizsgálják, s vonatkozzanak azok akár a legfelső vezetőszervekre, akár a vállalat vagy falu ügyeire, levonják a megfelelő tanulságot. Intézkedések következnek, s minderről tájékoztatják a dolgozókat a soron levő közgyűléseken, tanácskozáson, konferenciákon.

„Kétségtelen, hogy ez a sok javaslat, a megfogalmazott indítványok, az elhangzott bírálatok — egyesek nagyon kemények, de teljes mértékben jogosak — annak a bizonyítékai, hogy a dolgozók, a kongresszuson jelenlevő képviselők hogyan látják a demokratikus fórumot, a reájuk háruló felelősséget, ugyanakkor pedig kifejezésre juttatják a dolgozók elhatározását, hogy ezt a keretet nemcsak dekoratívan és ünnepélyesen használják fel, hanem tényleges munkafórumként, amely határozza el, és találja meg tevékenységünk legjobb útjait minden területen!” — az ország első emberének a kongresszus magas elnöki dobogójáról elhangzott szavai ezek. Megállapítás és felszólítás. Serkentést és biztatást nyújtanak a demokrácia kiszélesítése, hogy úgy mondjuk, hasznosítása és alkalmazása irányában, s híven jellemzik azt a fejlődési magaslattal, amelyre a főlzabadosulásunkat követő harminché esztendő során eljutottunk, s aminek jegyében ünnepeljük most augusztus 23-át.

KORUNK

Nemzet, nemzetiség, érték

A tájékozott és elfogulatlan olvasó előtt nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az egyén egy szűkebb társadalmi közösség — nemzet vagy nemzetiség — részeként valósíthatja meg szabadságát, lehet egyenlő esélyű tagja a modern civilizáció társadalmának. Éppen ezért az ember felszabadítása a körülmények kényesére alól nem vonatkoztatható kizárólag az osztálykülönbségek megszüntetésére, „a kisajátítók kisajátítására” (Marx). A megvalósuló társadalmi emancipáció az emberi együttélés minden formájára érvényes, így a nemzetiségi integrációra is.

Ha a történelemnek tér—idő kontinuumban megragadható jelentést hordozó tartalma van, akkor a történelmet alkotó viszonylagos együttesek is viszonylagos értelmet hordoznak. Azokra az integrációkra — nemzet, nemzetiség — gondolkodik, amelyek a történelmi fejlődés folyamataiban csak „épp így létezhetnek”. A „tisza emberiség” csak a társadalombölcselek feljében létezik. A valóságban (a történelem értelme szerint) a nembelihez való közeledés az együttélés közösségi formáin keresztül történhet. Ezt nemcsak korunk nemzeti és nemzetiségi mozgalmi, a nemzeti eszme új reneszánsza igazolja, mert ez jelentheti (amint azt a világ különböző részeiben jelenti is!) a partikularitás felülkerekedését is, hanem az emberi lét objektív feltételei, a közvetlen emberi kapcsolatok teszik szükségessé. A társadalom nem létezhet ideális célként, az őt alkotó individuumokon kívül vagy felett. Amikor társadalomról beszélünk, azoknak a viszonyoknak, vonatkozásoknak az összességét fejezzük ki, amelyekkel az individuumok összekapcsolódnak, csereviszonyba lépnek egymással. Az egyén élete elválaszthatatlan közösségének magatartásától és értékorientációjától. Ez alkotja a „belső fórumot”, az egyén előtte vitatja meg kínálkozó cselekvési lehetőségeit, összetartozását biztosító kapcsolatrendszerében formálódik értékrendszere, véleménye, válasza környezetének kihívásaira. Ugy is mondhatjuk: az egyén csak mások által válhat önmaga számára is tárgyá. A nyelv és a kultúra információcseréjén keresztül megvalósuló együttműködés és a valóság közös átélése az értelmes cselekvés lehetőségeit is megteremti. E kérdés lényege, hogy a létadottságként meglévő nemzeti és nemzetiségi közösségek — azonos értékmagasságú közösségek! — milyen mértékben tudják átélni és cselekvéseik tárgyául választani a nembelihez való tudatos viszonyt.

Az elmondottakból egyértelműen következik, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdést, pontosabban: a nemzeti és a nemzetiségi „épp-így-létezést” és az emancipációt nem lehet, súlyos tévedések veszélye nélkül, a gyakorlati politikai elveiből és ideológiai premisszáiból megmagyarázni. A nemzetiségeknek mint érték-tartalmú közösségeknek a társadalmi struktúrában elfoglalt helyük és emancipációjuk legalább annyira a filozófiai antropológia, értékelmélet és lételmélet kérdése, mint jogi vagy politikai. A nemzetéről és a nemzetiségről kidolgozandó tudományos elmélet szempontjából szükségesnek mutatkozik a filozófiai örökség újbóli, kritikai birtokbavétele. Ebben a tanulmányban e birtokbavétel egy sajátos, lényegi oldalával fogok foglalkozni.

A marxi formula, a „végigvitt naturalizmus-humanizmus” és a „végigvitt humanizmus-naturalizmus” logikusan kapcsolódik az elnyomás történelmi formáinak megszüntetéséhez és a társadalmi egyenlőség megvalósításához. Másrészt, világtörténelmi távlatban a szocializmus és a kommunizmus nem állíthatja vissza a „régibornírtságokat”, de az „emberi lényeg” fejlődését biztosító adekvát formákat a kommunista Gemeinwesen részévé, az új társadalmi totalitás alkotórészévé változtatja.

Janusz Kuczyński tanulmányában (*The National Question and the Real Humanism*. Dialectics and Humanism, 1975. 1.) tényekkel bizonyítja, hogy a marxi formula — a „kommunizmus-humanizmus” — keletkezésében nagy szerepe volt a lengyel nemzeti mozgalomból levont tanulságoknak. A krakkói felkelést (1846) Marx mint olyan példát említette, amely a nemzeti célokat szervesen egyesíteni tudta a demokratikus eszmékkel, az idegen elnyomás alóli felszabadulással.

Az irkérdés megoldása mellett a lengyel állam függetlenségének helyreállítását tartotta Marx és Engels is az európai proletariátus szempontjából a legfontosabb feladatok egyikének. Marx 1847-ben arra bízta a chartistákat, hogy döntsek meg Angliában a tőkésrendszert, mert ezzel segíthetik elő Lengyelország felszabadulását. A *Kommunista Kiáltványban* meg azt írták: „A lengyeleknél a kom-

munisták azt a pártot támogatják, amelyik az agrárforradalmat vallja a nemzeti felszabadulás feltételének, azt a pártot, amely az 1846. évi krakkói felkelést életre hívta." (Marx—Engels *Művei* 4. 470.)

Marx és Engels a német munkásmozgalommal foglalkozó írásaikban tényként állapították meg, hogy a mozgalom előrehaladását leginkább gátló tényező a Lengyelország egy részét uralma alatt tartó porosz állam: „Mivel tehát Lengyelország létezése Németországnak szükséges és a Porsz Állam mellett lehetetlen, ezért ezt a Porsz Államot el kell törölni a föld színéről.” (Marx—Engels *Művei* 30. 321.) Marx 1865-ben így határozta meg a Nemzetközi Munkásszövetség Lengyelországgal kapcsolatos álláspontját: „A konzervatív Európa jelmondata így hangzik: leigázott Európa, leigázott Lengyelországgal mint bázissal. A Nemzetközi Munkásszövetség jelmondata ezzel szemben: szabad Európa, amely szabad és független Lengyelországra támaszkodik.” (Marx—Engels *Művei* 16. 88.) Marx egy későbbi beszédében, amelyet az 1867. január 22-én tartott londoni lengyel gyűlésen mondott, konkrétan megfogalmazta a lengyel ügy fontosságát az európai fejlődés oldaláról. A cári Oroszország terjeszkedése és befolyása növekedésétől féltette az európai társadalom demokratikus és szocialista fejlődését a porosz—francia háború idején is. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa nyilatkozatában (1870. szeptember 9-én) a következőkben vázolta az előállt új politikai helyzet lehetőségeit: ha Porszország francia területeket fog elcsatolni, akkor számára két út marad: vagy az orosz terjeszkedés eszköze lesz, vagy védekező háborúra kényszerül, de ez nem lokalizált háború lesz, hanem „faji háború” a „szövetkezett szláv és latin fajok ellen”. (Marx—Engels *Művei* 17. 248.)

Az idézett szövegekből világosan kirajzolódik, hogy a lengyel nemzeti mozgalmat Marx és Engels a társadalmi fejlődést előrevivő, demokratikus nemzeti mozgalmak közé sorolták. Sem Marx, sem pedig Engels nem tekintette a nemzeti függetlenséget és önállóságot olyan önmagáért való vívmánynak, mely minden körülmények között a társadalmi haladást szolgálja. Ez érthető is, mert az állami önállóság éppúgy eszköze lehet a bornírt társadalmi és politikai viszonyok megszilárdításának, mint a haladásnak. Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, hogy Marx és Engels koruk történelmének nemzeti és nemzetiségi mozgalmait a nyugat-európai fejlett társadalom modellje és a proletariátus osztályharcának stratégiai-taktikai látószögéből elemezték és értékelték. Felfogásukban könnyű felismerni a hegeli történelemfilozófia reminiscenciáit. A 48-as forradalmakról alkotott nézeteikbe ugyanakkor személyes jellegű vonzalmak és ellenszenvék is belejátszottak. (Vö. Leszek Kolakowski: *Marxistische Philosophie und nationale Wirklichkeit. Der revolutionäre Geist.*, Berlin—Köln—Mainz, 1972., valamint Andrzej Walicki: *Marx, Engels and the Polish Question. Dialectics and Humanism*, 1980. 1.) Engels például különbséget tett „történelmi nemzetek” („geschichtlichen Nationen”) és „történelem nélküli nemzetek” („geschichtlosen Nationen”) között. A fejlődés látószögéből az alacsonyabb és magasabb civilizáció közötti konfliktusban a magasabb győzelme látszik jogosnak, mert az esik egybe a haladással, az egyetemes emberi civilizáció érdekeivel. A nemzetek önrendelkezési jogát Európa nagy és pontosan meghatározott történelmi nemzeteire vonatkoztatta. Az önrendelkezésre nem tartotta alkalmasnak a gazdaságilag és kulturálisan fejletlen, „történelem nélküli nemzeteket”.

Honnan származik a népeknek e besorolása történelmi és történelem nélküli nemzetek kategóriájába?

Hegel történelemfilozófiájából, melyet Marx is, de különösen Engels átvett, és a tudományos szocializmus nyelvére fordított. A hegeli filozófiában a népek mint „szellemi alakulatok” léteznek egymás mellett. „Egy nép általában csak annyiban világtörténelmi, amennyiben afelelő mértékben, alapcéljában általános elv rejlik, csak ennyiben erkölcsi, politikai szervezete az a mű, amelyet ilyen szellem létrehoz. Ha csak a vágy hajtja a népeket, akkor az ilyen törekvés nyomtalanul múlik el, pl. mint rajongás; de ez nem mű. Nyomaik inkább csak romlás és pusztulás.” (Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Bp., 1966. 133.) A hegeli „történelemben” mindig az a nép van soron az uralkodásra, mely megragadja a szellem „legmagasabb fogalmát”. Azok a népek is fennmaradhatnak ugyan, amelyeknek nincsenek ilyen fogalmaik, de „a világtörténelem féltre vannak állítva”. (Hegel: *I. m.* 48.) Mert a világtörténet célja, hogy a szellem tudatába jusson annak, ami valójában, megismerje és létrehozza önmagát. A történelemben megvalósuló szellem „meghatározott alakokat” hoz létre, ezek az alakok a „világtörténelmi népek”, melyek kultúrájukban, államalkotásukban és alkotmányukban érik el virágzásukat.

Nem szükséges különösképpen magyarázni, hogy a történelmi korszakokat, az emberiség történetének egész folyamatát a vezető szerepet betöltő népek története szemszögéből is lehet értelmezni. Ugyanakkor a nemzeti és nemzetiségi közösségek

emancipációjának szemszögéből nézve: a hegeli filozófia az értékkülönbségeket tényként fogadta el, a szellemi alakot nem öltött népeket alárendeli a fejlettebb alakzatoknak. Más szóval: a peremvidéket függvénylétre ítéli. Engels a hegeli filozófia „talpraállításában“ ezen az irányvonalon haladt.

A nemzet (és nemzetiség) létezését ezért rendeli alá Engels is a világhorradalom feladatainak, anélkül hogy figyelembe venné a fenti integrációk történelmi-társadalmi emancipációjának létjogosultságát és értékvonatkozásait. Engels *Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?* (1866) című tanulmányában megkísérelte a nemzet (nation) és a nemzetiség (nationality) fogalmi körülírását. Eszerint a nemzetiség olyan etnikai csoport, amelynek nyelvi határai vannak. A nemzet ezzel szemben olyan politikai-területi szervezet, amelynek határait az illető nemzet életképessége és civilizatorikus képességei vonják meg. A két meghatározás egymás mellé állításából kitűnik, hogy az elhatárolás szempontja itt a gazdasági és kulturális fejlettség volt. „Egyetlen ország sincs Európában, ahol ne különböző nemzetiségek élének egyazon kormány alatt. A felföldi gallok és a walesiek kétségtelesen más nemzetiségűek, mint az angolok, de senki sem fogja rég letűnt népek nem maradványait vagy akár a franciaországi Bretagne kelta lakosait nemzeteknek nevezni. Azonkívül egyetlen államhatár sem esik egybe a nemzetiség természetes határával, a nyelvi határral.“ (Marx—Engels *Művei* 16. 143.) A nemzetiségi elvet — írta Engels — Kelet-Európában találták ki, ahol a középkor folyamán a tatár és török betörések otthagyták a parton az összekeveredett nemzetronsok halmazait. (I. m. 145.) Ez volt az a talaj, melyben ki lehetett fejleszteni a „nemzetiségi elvet“. Engels bírálta azokat, akik ezt az elvet olyan népekre is ki akarják terjeszteni, akiknek „nem volt történelmük“, sem pedig ehhez „szükségs energiájuk“. E szövegek az önrendelkezés történelmi jogát a fejlettebb civilizációval rendelkező nemzetek tulajdonának tekintették, mert a magasabb civilizáció és a kiterjedtebb gazdasági egység kedvezőbb feltételeket biztosít a termelőkör fejlődésének.

A gazdasági fejlettség kritériumát azonban sem Marx, sem Engels nem alkalmazta egyoldalúan. Csehország fejlettebb volt gazdaságilag Lengyelországnál, mégis ellenezték a cseh nemzeti mozgalmat, elítélték az angol uralmat Írországbán, Anglia gazdasági fejlettsége ellenére. A nemzet — Engels fejlődéelméletében — a történelem öntudatos alanya, vitalitást, energiát mutat, méltóságérzettel rendelkezik, képes a civilizáció terjesztésére. Az elmaradott népcsoportok, a „nemzetronsok“ nem tudnak bekapcsolódni a társadalmi körülmények alakításába, megváltoztatásába. Engels *A demokratikus pánszlávizmus* (1849) című tanulmányában a szlávoknak (a lengyeleket kivéve, akiket „a forradalom kozmopolita katonáinak“ nevezett) nem jóslat jövőt, mert szerinte nélkülözik az önállóságnak és az életképességnek elsődleges történelmi, földrajzi, politikai és gazdasági feltételeit. A fejletlen „nemzetek-kéket“, a történelem akarataik ellenére vonszolja maga után, ezért szükségképpen ellenforradalmi szerepet töltenek be. Az életképesség az engelsi megfogalmazásban egyet jelentett a forradalomra való érettséggel. Jellemző, hogy évtizedekkel később *A Kommunista Párt Kiáltványának* 1893-as olasz kiadásához írt előszavában is a társadalmi fejlődés oldaláról értékelté az 1848-as forradalom jelentőségét. „Tehát az 1848-as forradalom, ha nem is volt szocialista forradalom, egyengette az utat, és előkészítette a talajt az utóbbi számára... Az egyes európai nemzetek autonómiájának és egységének helyreállítása nélkül sem a proletariátus nemzetközi egyesülése, sem ezeknek a nemzeteknek közös célok érdekében való békés és ésszerű együttműködése nem valósulhatna meg. Képzelnék el az olasz, magyar, német, lengyel, orosz munkások nemzetközi és közös fellépését az 1848 előtti politikai feltételek között!“ (Marx—Engels *Művei* 22. 347.)

Mindent összevetve: Marx és Engels a nemzeti-nemzetiségi kérdést a munkásosztály forradalmi stratégiájának részeként elemezte. Nem dolgoztak ki viszont olyan nemzetfelfogást, amely szervesen egyesítette volna magába az antropológiát, ontológiát és fejlődéelméletet. A nemzeti mozgalmakat is aszerint értékelték, hogy azok mennyire segítik elő az európai forradalmi mozgalmakat. Engels az 1882-es bosznia-hercegovinai felkelés idején írta Bernsteinnak: „Nekünk a nyugat-európai proletariátus felszabadításában kell közreműködnünk, és minden egyebet alá kell rendelnünk ennek a célnak. Ha mégoly érdekesek is a balkáni szlávok stb., mihelyt felszabadulási törekvésük összeütközik a proletariátus érdekével, engem hidegen hagynak. Az elzásziak is el vannak nyomva, s örülni fogok, ha ismét megszabadulunk tőlük. De ha ők egy szemlátomást közelgő forradalom előestéjén háborút akarnak provokálni Franciaország és Németország között, ha ismét fel akarják uszítani ezt a két népet és ezzel elnapolni a forradalmat, akkor ezt mondom: Állj! Nektek is lehet annyi türelmetek, mint az európai proletariátusnak. Ha ez felszabadítja magát, akkor ti amúgyis szabaddá lesztek, de addig nem tűrjük, hogy keresztézzétek az útját a harcoló proletariátusnak. Ugyanigy van ez a szlávokkal. A pro-

letariátus győzelme valóságosan és szükségszerűen felszabadítja őket, nem látszólag és időlegesen, mint a cár. Ezért nekik, akik eddig nemcsak hogy semmit sem tettek Európáért és fejlődéséért, hanem kerékkötői neki, legalább annyira türelmük legyen, mint a mi proletárjainknak.“ (Marx—Engels *Művei*, 35. Bp., 1976. 260—261.)

Lenin Marxszal és Engelsszel szemben e kérdés megítélésében Kelet-Közép-Európa társadalmi viszonyaiból és a gyarmati rendszer elleni harc sajátos történelmi körülményeiből indult ki. Éppen ezért Leninnél fel sem merült a „történelmi” és „történelem nélküli” nemzet fogalma.

A XX. századi proletárforradalmak előtt Lenin a polgárság és a proletariátus erőviszonyait, a munkásosztálynak a politikai hatalom megszervezéséért vívott harcát a szövetségi politika látószögéből elemezte. Ezért Lenin az általa kidolgozott valamennyi cselekvési tervben fontos szerepet juttatott a nemzetiségi kérdés megoldásának. A lenini elgondolás érthető, mert a több nemzetiségű és elmaradott kelet- és közép-európai országokban reálpolitikailag elképzelhetetlen volt olyan proletárforradalom, mely ne foglalta volna programjába a nemzeti és a nemzetiségi elnyomás valamennyi formájának radikális megszüntetését, a nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság megvalósítását.

Lenin 1913-ban a *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban* című tanulmányában a nemzetit abszolutizáló, liberális nacionalizmussal polemizált. „A fejlődő kapitalizmus a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer — írja. — Az első a nemzeti élet és a nemzeti mozgalom kérdése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok alakítása. A második: a nemzetek közötti különböző kapcsolatok kifejlődése, a nemzeti válaszfalak ledöntése a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének a megteremtése.“ (Lenin *Művei* 20. 12.) Az egységesítő tendencia elismerése Leninnél nem azt jelentette, hogy az asszimilációt tekintette a társadalmi haladás mértékének. Az 1916-ban, a forradalmak előestéjén írt cikkében (*Szocialista forradalom és nemzeti önrendelkezés*) arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetek közeledése csak új módon, a nemzetek jogainak, fejlődési lehetőségeinek legmesszebb menő biztosítása révén valósulhat meg. Lenin mindig elítélte a nemzeti és nemzetiségi érdekeknek és igényeknek mindenfajta lebecsülését. Rosa Luxemburggal vitázva elvetette azt a felfogást, mely szerint a nemzeti állam korunkban üres absztrakció csupán, ezért az önrendelkezés sem lehet más meddő illúzióanal.

A III. Internacionálé II. kongresszusán (1920) a nemzeti és gyarmati kérdésről írt téziseiben a nemzetek szövetségének a szükségességét állította a megvalósításra váró feladatok középpontjába. „Mi a nemzetek önkéntes szövetségét akarjuk — írta —, olyan szövetséget, amely nem tűr el semmiféle erőszakot egyik nemzet részéről a másik felett, olyan szövetséget, amely a legteljesebb bizalom, a testvéri együvé tartozás világos felismerésén, teljes önkéntes megegyezésén épül fel.“ (Lenin *Művei* 30. 289.)

Lenin már a forradalom előtt szembefordult Sztálinnak a nemzeti kérdésben érvényesített dogmatikus, egyoldalú felfogásával. Később: 1922. december 20-i és 31-i feljegyzéseiben többek között arról írt, hogy nem elégséges az internacionalizmus nevében a nemzetek formális egyenlőségének az elismerése: „... aki ezt nem érti, az nem érti a nemzetiségi kérdés igazi proletár felfogását, az lényegében kispolgári állásponton rekedt meg, és ezért percenként bele kell esnie a burzsoá felfogásba [...] nincs nagyobb gátja a proletár osztályösszefogás fejlődésének és szilárdságának a nemzeti igazságtalanságnál, és semmire sem olyan érzékenyek a »sértődött« nemzetiségek, mint az egyenlőség érzésére, az egyenlőségnek a megsértésére proletár elvtársaik részéről — akkor is, ha csak nemtörődomségből történik, akkor is, ha tréfa formájában jelentkeznek.“ (Lenin: *A nemzetköziségről és hazafiságról*. Bp., 1957. 166—172.)

A nemzeti kérdéstről keletkezett lenini írások, az akkori történelmi helyzetnek és gyakorlati feladatoknak megfelelően, elsősorban a nemzetek fejlődésének lehetőségeivel foglalkoznak. Ezekben a polemikus jellegű tanulmányokban, vitairatokban, feljegyzésekben jól kirajzolódik Leninnek a nemzetiségi kérdésről alkotott véleménye is. Világosan megfogalmazta azokat az elveket, amelyek következetes alkalmazása nélkül a nemzetiségi kérdés megoldása nem lehet több hangzatos szóbeszédnél. A munkásdemokrácia egyetlen nemzetnek vagy nyelvnek sem biztosíthat semmiféle kiváltságot. Az internacionalista kultúra nem nemzeti jelleg nélküli kultúra, a marxisták soha nem állították, hogy van olyan „tisztá” kultúra, amely se nem lengyel, se nem zsidó, se nem orosz. Lenin véleménye egyértelmű: nem marxista, még csak nem is demokrata, aki nem védelmezi a nemzetiségek nyelvének és kultúrájának egyenértékűségét, aki nem harcol az elnyomás nyílt vagy rejtett formái ellen.

Láttuk, sem Marx, sem pedig Engels nem említi a nemzetiséget, amikor az

emancipációról ír. Ezt nem azért nem tették, mert „nem volt idejük“ a nemzet és nemzetiség kérdésének társadalomelméleti tanulmányozására. A proletariátust forradalmasító elmélet kidolgozása és az ekkori nemzetközi munkásmozgalom szervezési és ideológiai problémái fontosságukban a nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság elé kerültek, és stratégiájukban, a fejlett nyugati országok fejlődésének tendenciáit véve alapul, az összképbe beilleszthetőnek mutatkozott Engels nemzet-felfogása. Mégis, mennyire és milyen mértékben használható Marx és Engels antropológiája a korszerű nemzet- és nemzetiségkutatásban? Már előljáróban meg kell jegyezni, hogy csak alkalmazásról, átfordításról lehet szó, mivel Marx és Engels ilyen értelemben a kérdéssel nem foglalkozott. Mi több, a talpraállított hegeli történetfilozófia nem egy ponton ellentétbe kerül a fiatal Marx antropológiájával.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* és *A német ideológiát* olvasva, Marx emberfelfogásától elválaszthatatlan az elnyomás minden formájának megszüntetése, az „emberi emancipáció“ és a „politikai emancipáció“ minden olyan közösségre „átfordítható“, mely előnytelen, nembeli lényegétől idegen helyzetet foglal el a társadalmi struktúrában.

A társadalmi haladás értékmegvalósítás. A tudatos emberi tevékenység a természet és a társadalom korlátainak visszaszorításával létrehozza az emberi totalitás magasabb minőségi szinten történő megvalósításának lehetőségeit. Erről írta Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művében: „Az a lehetőség, hogy a társadalmi termelés révén a társadalom minden tagjának olyan egzisztenciát biztosítanak, mely nemcsak anyagilag tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebbé lesz, hanem szavatolja nekik testi és szellemi adottságaik teljes szabad kiképzését és működtetését — ez a lehetőség most először létezik, de létezik.“ (Marx—Engels *Válogatott művei* II. Bp., 1963. 135.) Továbbgondolva az engelsi szöveget, akkor beszélhetünk a fejlett civilizáció adta lehetőségek megvalósításáról, ha a politikai gyakorlatként felfogott demokratikus önrányítást arra ösztönzi a társadalom összes életképes, a partikulárist és a nembelit szintetizálni tudó nemzeti és nemzetiségi közösségeit, hogy saját képességeiket és tulajdonságaikat a társadalom képességeinek és tulajdonságainak ismerjék fel. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a politikai szféra ne szakadjon el idegen hatalomként a sajátos érdekeket és értékeket képviselő, az egyetemeset különféle módon befogadó és gyarapító nemzetiségek törekvéseitől. A nyelven és kultúrán kívüli lét nem emberi lét. A képességek kibontakozása feltételezi az egyéni, a sajátos és a nembeli együttlétét a társadalmi szférában. Az egyén emancipációja közösségének érték- és attitűdrendszereiben és a társadalom makrostruktúrájában válhat csak valósággá.

Még mindig kísért a társadalomtudományokban a múlt századi evolucionizmus ideológiája. Eszerint a fejlődés, a megfordíthatatlan előrehaladás az egyneműsödés felé tart, a részegységek, az olyan társadalmi közösségek, mint a nemzet és a nemzetiség, fokozatosan megszűnnek, és beolvadnak az egészbe.

A Leibniz híres filozófiai értelmű anekdotájában szereplő „elmés nemes úr“ hiába keresett két tökéletesen azonos falevelet, saját szemével kellett meggyőződnie, hogy ilyen nincs. Két falevél között „valami különbség“ van. Következtetése: „Egy és ugyanazon növény azonossága (identitás) abban áll, hogy részei egyetlen testben úgy vannak megszervezve, hogy azok mind részt vesznek a közös életben; ez mindaddig tart, míg a növény él, habár változik is részeiben.“ (Leibniz: *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről*. Bp., 1930. 235.)

A természet és a társadalom között azonban lényeges különbségek vannak. Herder a népek individualitását olyan szerves egységként ragadta meg, amelyek a természet törvény működése következtében „Egészet“ alkotnak. A sajátos nyelvvel és kultúrával rendelkező népek különbözőségükkel szolgálják a közös humanitást, melytől idegen az alárendeltség bármely rejtett vagy nyílt formája. Ez a felismerés összhangban volt Herder korában a demokratikus fejlődés irányával. A középkori társadalmi rend felbomlásával az emberi haladás a nemzetekben talált konkrét társadalmi alakzatot.

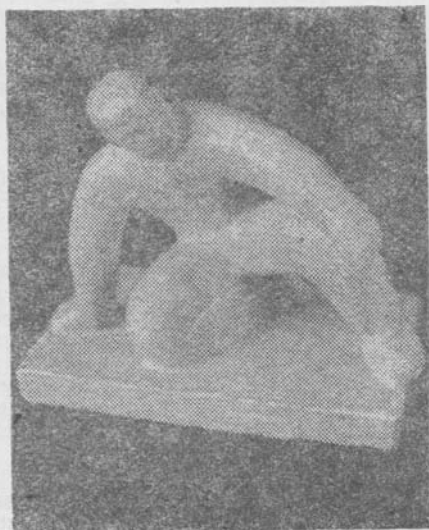
Az ember Herder szerint szabadon gondolkodó, tevékeny lény, olyan társadalmi lény, akinek számára a nyelv kialakulása természetes, lényeges és szükség-szerű volt. Nem véletlen, hogy Arnold Gehlen Herder emberfelfogására alapozott főművének megírásakor. „A filozófiai antropológia — írta *Az ember* című művében (Bp., 1976. 117.) — egy lépést sem tett előre Herder óta, és vázát tekintve azonos az övével az a felfogás, amelyet a modern tudomány eszközeivel kifejtetni igyekszem.“ Kétségtelen, hogy Herder felfogása az emberről mint fogyasztókos lényről, amely belsőleg ösztönzi, hogy kultúrlény legyen, a modern filozófiai antropológia előzményének tekinthető. A herderi filozófiában az ember nembeli képességei kifejlesztésének feltétele a nyelv és a közös kultúra.

Herder vitába szállt egykori mesterének, Kantnak emberiségfogalmával, államközpontú történetiszemléletével és teleológiájával. Az államba szervezett népek — lényegében az „államnemzetek“ — egymás mellett létezését természetesen Kant sem tagadta. Herder abban hozott újat, hogy a nyelv és a kultúra által összekapcsolt organikus közösségek értékgyarapító szerepét helyezte előtérbe. Eljutott az egyetemes fejlődésen és humanizálódáson belül az önálló fejlődési fokozatok felismeréséhez. Ezzel összhangban minden népnek autonóm és saját individuális értéke van, s a „nyelvemzet“ lehetőséget teremt az egyén nembeli képességeinek kifejlesztésére. Arról is szólnunk kell, hogy a nyelvi és kulturális egyenértékűség egyben olyan társadalmi és politikai demokrácia alkotásának lehetőségét is magában hordozza, melyben nemcsak elismerik a különbözőséghez való jogot, hanem az érdekképviselések és az azonos lehetőségek külső kényszer nélkül, társadalmi szükségletként fejlődnek ki. Ez korunk demokráciájának egyik fontos kérdése.

Az érték és az értékelés a társadalmi lét működéséhez tartozik, amelyből kialakul az egyénre és közösségre jellemző magatartás, a létet tudatosító kultúra. Természetesen a nemzeti-nemzetiségi integrációk arra törekednek, hogy általánosítsák létük eredeti adottságait. Az egyetemeshez való közeledés ezért a partikuláris erők leküzdésével és az értékek (egyetemes értékek) befogadásával, asszimilálásával történik, anélkül hogy a nemzet vagy a nemzetiség saját tudatos létét megszüntetné. Hasonló, tudatos, egymást kölcsönösen elismerő és gazdagító viszony alakulhat ki (mert nem mindig alakul ki ilyen) a nemzet és a nemzetiség között. A nemzetben és nemzetiségben létezés kölcsönös értékcsere. Erre csak a társadalmilag emancipált egyénekből álló nemzetiségi közösségek képesek.

Az egyén nyelvi és kulturális közösségében találja meg azt a társadalmi fórumot, amelytől függetlenül nem lehet ember „általában“. Ezt a fontos antropológiai és közösségelméleti problémát Herder fogalmazta meg először napjainkig ható érvénnyel.

Társadalomelméletileg nagyon fontos tisztázni, hogy az egyén és közösség emancipációjának, teljes értékű és lehetőségű szubjektumként való létezésének társadalmi közege a társadalmi struktúra. A nemzetiség mint közösségi szubjektum a társadalmi struktúrában tudatosítja létezésének értelmét, fejlődési távlatait, egyenértékűségét, a nembelihez való tudatos viszonyát. A civilizáció fejlettségének jelenlegi színvonalán, immár a földrajzilag kiterjedtebb európai modellen belül idejétmúlta az engelsi felosztás. A lényeges különbség Nyugat és Kelet között a társadalmi és politikai struktúrában van. Ezért nem azonos formában jelentkezik a nemzetek és a nemzetiségek egymáshoz való viszonya, s mások e viszonyok észszerű rendezésének módjai.

Suba László szobra
(a Korunk Galéria anyagából)

Enescuról

Ifjúkorom Nagyváradjára emlékezve, elmondhatom, hogy ott zenekar *nélkül* is a város méreteit messze felülmúló zenei élet pezsgett. Sok családban szerették és művelték a kamarazenét, messze földön tanult kiváló vonósok és zongoristák éltek szülővárosomban. Az ő igényeik szintjén állott a város hangversenyélete, s ennek köszönhetem, hogy már tizenkét éves koromtól nagy művészek muzsikálását hallgathattam a városi koncertpódiumról. Eljött Huberman és Szigeti, Thibaut meg a Telmányi—Dohnányi kettős, s így korán megtudtam, milyen az igazi, értékes hegedűhang. Ott élt városunkban, mint ma is hiszem, az akkori világ egyik legszebb hegedűhangjának birtokosa, Weisz József, betegen, karosszékéhez láncoltan. Ismertük egymást, és ha ritkán is, magához hívatott, eljátszottunk egy-egy Beethoven-szonáta tételt, számomra egész életre szóló hatással... A nagyszerű Weisz József növendékeivel adott kamarazene-lehetőségeim is hozzájárultak ahhoz, hogy korán értem a hegedű szavát. A nagy vendégművészek játéka nem maradt hatástalan, s a rádió, bár recsegett-ropogott, de informált.

Így történt, hogy eljött Váradra Enescu is, Caravia kísérte. Az ő hegedűjének más volt a hangja, mint a német iskolán nevelkedetteké vagy akár a Hubermané. A legkevésbé sem volt didaktikus, és bár később megtudtam, hogy szinte démoni erővel rendelkezik, ez hegedűjátékán nem érződött. Hegedűjének hangja lágy volt, édes és varázslatosan mesélő. Előadása szabad, az ütemvonalakkal nem törődött, de mégis minden tévedhetetlenül a helyére került. Azt a felejthetetlen váradi estét megőriztem emlékezetemben. Az Enescu keltette érzelmi csoda újra megjelent előttem filozofikus változatban, amikor a nagy tanítványt, Menuhint először hallottam.

A háború után újra láthattam Enescut, immár közelebről. Safrant kísérte zongorán, bámulatosan. Zongorajátéka egyébként már jelezte a zeneszerző-karmester összefogó, parancsoló erejét. Aztán ott álltam én is az Anthoné baloldali kijáratánál koncert után a tömegben, és mély alázattal köszöntöttem, mint annyian a koncert után elszakadni nem tudók. Jelentkeztem nála, és lakásán, a majdani Enescu-múzeumban fogadott. Szobájában ült hatalmas, támlás karosszékében a kicsi törékeny öregúr. Emlékeim Enescuja sudár termetű, ragyogó férfi volt. Betegsége látszólag teljesen megtörte, szeme és kezei azonban kifejezték azt a vitalitást, amely érthetővé tette a pódiumon kitörő vulkánt. Tekintete erősen fürkésző volt, arcjátéka visszafogott, ám mélysegesen megértő, figyelő, hihetetlenül hosszú ujjai, gyönyörű keze felejthetetlen. Felajánlott műsoromból Bach *Kromatikus fantázia és fuga* című darabját választotta ki, és máris „elfogadott”: műsorra tűzött Beethoven *Esz-dúr zongoraversenyével*, amelyet ő maga vezényelt. 1945 szeptemberében jártam nála, decemberi programát, 1946 márciusában volt a hangverseny.

Enescu emberi nagyvonalúságára jellemző, hogy miután a kitűzött első időpontot hibámon kívül nem tarthattam be (erős hóvihár bénította meg az akkoriban amúgy is körülményes vasúti közlekedést), újraprogramált. Ekkor a bukaresti Filharmónia karmesterei számára fenntartott szobában fogadott, és — mint azt már többször alkalmam volt elmondani — az *Oedipe* zongorakivonatából játszott, készült az egy héttel később a Zeneszerzők Szövetségénél tartandó előadására. Az akkori zongorapróba, beszélgetésünk az *Oedipe*-ről, a zenekari próbák és maga a koncert — mind felejthetetlen emlékem marad. Akkoriban a nagy karmesterek a filharmóniánál vagy otthonukban fogadták a szólistát, együtt készítve elő a zenekari próbát. Sajnálatos, hogy ez a szép és hasznos hagyomány feledésbe merült, s így azok a tanácsok is elmaradnak, amelyeket az ilyenfajta kapcsolat munkastílussá tesz. Az *Oedipe*-re visszatérve: Enescu nagyon szívélyesen elmagyarázta a jelenetet, amelynél belépésemkor tartott, különös szerencsémre, éppen a Szfinxról volt szó, majd újból eljátszotta nekem a megfelelő részt. Maga a közös hangverseny minden szempontból óriási jelentőségű volt számomra; teljesen az ő hatása alatt, kisugárzó erejének büvőkörében voltam, és sikerült megnyernem az akkori legjobb bukaresti közönséget. Enescu egyetlen intésére pedig olyan barátokat szereztem akkor, mint Florica Muzicescu és Constantin Silvestri.

1958-ban, már a Mester halála után, tartottuk meg az első Enescu-fesztivált és -versenyt. Akkor volt az *Oedipe* bemutatója; Silvestri vezényelte, és életemben először éltem át Enescu zenéjének hatóerejét s egyben ezoterikus mivoltát. Azóta is ugyanaz a problematika foglalkoztat Enescu kompozícióival kapcsolatban. Elte-

kintve azoktól, amelyek teljesen a román folklórban gyökereznek, művei igazi megértéséhez nagy beleérző és vele együtt gondolkodó képesség kell. Dallamvilága ugyan a legszebb romantikából fakad, mégis igen zárt világ. Ritmikai képletei és harmóniavilága túlhaladják az újromantikát: igazi, nemes, új zene. Modern abban az értelemben, ahogyan a művészetben minden valódi érték az. Eltérően más nagy zeneszerzőktől, George Enescu nem par excellence a zongora költője. Ezt tudtam mindig, az Enescu-versenyeken és most is, amikor *I. fizs-moll szonátáját* (op. 24.) elővettem és újraértékelem. Világát szeretném, ha lehet, még közelebb hozni azokhoz is, akik már ismerik. Megértése nem nehéz, de igényli a hallgató igazán koncentrált figyelését, mondhatnám: együttműködését. És másképpen, mint az olyan zene esetében, ahol könnyebben válik a dallamvilág közkinccsé.

Végül: néhány szót a pedagógusról. Nyilvánvaló, hogy egy olyan, a zeneszerzésben és előadásban egyaránt hatalmas egyéniség, mint Enescu, minden megnyilatkozásában pedagógus is. Mégis — furcsa módon — a szó köznapi értelmében nem volt az. Tudjuk, mennyire ijedten próbálta lebeszélni a tízéves Menuhint arról, hogy nála akarjon tanulni; persze csak addig, amíg meg nem hallgatta. Aztán milyen igazi nagyságra vall — ugyancsak Menuhin esetében —, amikor rábeszéli tanítványát, hogy menjen német tanárhoz is öutána, mert amit ott tanulhat, az is igen fontos! Végül pedagógus volt zenekari próbáin és utolérhetetlen tartásában, amikor a hangversenypodiumról tanított mindenkit a legszebb zenére, igaz emberségre.

Kovács Károly:
Tisztelet Enescunak

Az emberi és a mesterséges intelligencia

Az utóbbi időben hazánkban s a nemzetközi fórumokon igen sokat beszélnek a mesterséges intelligencia megteremtésének lehetőségéről. Ezek a viták főleg azóta élveződtek ki, mióta elkezdődött a nagy forradalmi folyamat a mikroelektronikában. Kétségtelen, hogy a tudomány, a technika közeledik a mesterséges intelligencia technológiájára felé; a társadalomnak ahhoz, hogy megoldjon számos nagy jelentőségű problémát, szüksége van rá. Az emberiség egy pillanatra sem mondott le — még napjainkban, a világot megrázkódtatott válság körülményei között sem — arról, hogy megteremtse a bőség és boldogság társadalmát, ez pedig elengedhetetlenül megköveteli ezt a valóban gigantikus lépést.

Úgy véljük azonban, hogy ennek a történelmi követelménynek egy pillanatig sem szabad háttérbe szorítania a másik, ugyancsak kényszerítő feladatot: a természetes, emberi intelligencia fejlesztését a műszaki-tudományos fejlődés, az emberiség előrehaladása révén. Amikor ipari forradalomról beszélünk, nem gondolhatunk csupán a technikára, a gépekre, gondolnunk kell az emberre is. Amikor a mesterséges intelligenciáról szólnak, beszélünk kell az emberi intelligenciáról is.

Sok szó esett a két típusú intelligencia szimbiózisáról, sajátos összefonódásáról. Nehéz megmondani, miként fog alakulni ez a viszony. Mindenesetre fontos, rendkívül fontos, hogy az emberi intelligencia, az ember egyik alapvető értéke továbbra is fejlődjék mind az ismert, mind pedig az eddig még nem ismert utakon; ez az előrehaladás az emberiség jövőjének elengedhetetlen feltétele. Lehetséges, hogy megvalósuljon az *intelligencia forradalma* (ezt a címet adta utolsó előtti könyvének az intelligencia fejlesztésével foglalkozó venezuelai venezuelai miniszter). Ez a forradalom ugrás, minőségi változás az intelligenciának nevezett emberi érték területén.

A tudósoknak kell megvalósítaniuk ezt a forradalmat, de a politikai tényezők (politikusok, politikai vezetők) tevékenysége is igen fontos. Talán elmondhatjuk Clemenceau-t parafrazálva: ha a politika sokkal komolyabb „dolog” annál, sem hogy kizárólag csak a politikai vezetők foglalkozhassanak vele, ma a tudomány is komolyabb és bonyolultabb „valamivé” vált annál, semminthogy kizárólag csak a tudósok műveljék. Íme egy újabb kapcsolat a hatalom (politikai hatalom) és a tudomány között.

Az intelligencia problémája nyilván ott kezdődik, hogy meghatározzuk magát a fogalmat. Ma még nem létezik általánosan elfogadott definíciója. Kezdve attól a megfogalmazástól, hogy az intelligencia az a képesség, amely lehetővé teszi az ember számára eszméinek összekapcsolását, egészen addig a formuláig, hogy az intelligencia a tanulás képessége annak érdekében, hogy jobban tudjunk alkalmazkodni a megváltozott helyzetekhez — a meghatározások egész sorával találkozunk. Egy dolog azonban biztos: az intelligencia olyan képesség, amely szakadatlanul fejlődik, vagy rendszeres, vagy nem rendszeres formában. A társadalomnak, a tudománynak a rendszeres fejlesztésre kell helyeznie a hangsúlyt, mivel minden megismerés rendszerezett kell hogy legyen. Ha egyre jobban megismerjük az intelligencia fejlesztésének útjait és módszereit, arra a következtetésre jutunk, hogy ezeket el lehet sajátítani, tehát az intelligenciát ugyanúgy bele lehet építeni az oktatási rendbe, mint bármelyik tudományágat. Ahhoz, hogy a maximális eredményt elérjük — abban az értelemben, hogy valamely társadalom intelligenciafoka a legmagasabb legyen (illetve a társadalom intelligenciapotenciálját jelentő „intelligensek” száma a legnagyobb legyen) — szükség van a tudományok minél szélesebb körű demokratizálására.

Ebben a vonatkozásban természetesen felmerül egy rendkívül bonyolult kérdés: a *genetikai kód* és a *külső környezet* közötti viszonyé. Vitathatatlan, hogy a (velünk született, örökölt) genetikai kódnak jól meghatározott szerepe van az intelligencia fejlődésében, s azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a külső környezet hatása egyre erőteljesebben érződik az intelligencia kialakulásában és kibontakozásában. Ennek fényében nagy jelentőségű az, hogy az egyetemeken hagyjanak fel a memorizálás módszerével, helyettesítsék be olyan módszerekkel, amelyek arra ösztönzik a diákokat, hogy megtanuljanak gondolkodni.

Ismeretes, hogy ebben (s annyi más) kérdésben nincs egyetértés a tudományok művelői között. Biztos azonban, hogy az a magyarázat, mely szerint egy Leonardo da Vinci, Ludwig van Beethoven, Karl Marx vagy Albert Einstein megjelenése azzal a genetikai kóddal magyarázható, amellyel e zenik születésükkor rendelkez-

tek — nem felel meg teljes egészében a történelmi valóságnak. Az ősember és a mai ember között nem annyira a genetikai kódban, a genetikai különbségekből fakadó következményekben keresendő az eltérés, hiszen évezredek során az embereknek megközelítően hasonló genetikai potenciáljuk volt. A különbözőség inkább annak az eredménye, *miként* használták fel ezt a lehetőséget, s milyen mennyiségű és minőségű információt szereztek.

A fent említett zsenikről lévén szó, ne feledjük, hogy ők is „értékesítették” magukat, egyeseket közülük kezdetben mindennapi embernek vagy egyenesen tehetetlennek tartottak, s csak azután „fedezték fel” őket. Ismeretes Einstein fiataalkori története. Senki sem akart felfigyelni rá, mire Einstein a század eleji híres Nobel-díjas professzorhoz, Ostwaldhoz fordult levélben, s csatolta hozzá az első igen értékes tudományos munkáját. Tudjuk, Ostwald nem is válaszolt rá, még Einstein apjának levelére sem, aki látva fia vívódását, maga is írt a híres német tudósnak. A válasz csak három évvel később, 1905-ben érkezett meg, amikor Einsteinnek már nem volt szüksége semmiféle segítségre, hiszen ekkor már a nagy Einstein volt.

Ezt az epizódot annak érdekében elevenítettük fel, hogy még jobban kiemeljük az emberi intelligencia jelentőségét és fontosságát. És — sajnos — biztosak lehetünk afelől, hogy az ifjú Einsteinnal történtek máskor is előfordulhattak (valószínűleg nagy számban), ma is megtörténhetnek, s nemcsak a gyengén fejlett, hanem éppenséggel a fejlett országokban is. Ime, a megfelelő politika ezen a területen ezért vezethet jelentős eredményhez.

Erdemes és tanulságos ezzel kapcsolatban utalni egy olyan kiváló genetikusnak a véleményére, mint Albert Jaquard, aki könyvében megállapítja: az „öröklétesek” (akik szerint az intelligenciát elsősorban a genetikai örökség határozza meg) és a „környezetisek” (szerintük a külső környezet játssza a főszerepet) összeütköznek egymással, de ebből helytelen volna azt a következtetést levonni, hogy pontosan meg lehetne jelölni az intelligencia örökletes mennyiségét, s így azt állíthatnók, hogy az emberi intelligencia kibontakozásában az örökölt genetikai tényezők lennének döntőek.

Jaquard ugyanakkor állást foglal azok ellen is, akik tagadják az egyének biológiai potenciálja közötti különbséget. Kijelenti: „A genetikus, aki számára vezérmotívum a sokféleség, hogyan állíthatná, hogy a genetikai örökség mindenkiben egyenlő! A genetikus megállapíthatja, hogy ez az örökség bámulatosan gazdag, mindegyik különbözik a másiktól; a különböző azonban nem azonos a nem egyenlővel...” (Albert Jaquard: *L'éloge de la différence — La génétique et les hommes*. Paris, 1979. 187.)

Jaquard azonban nem áll meg itt. Szemügyre veszi az okok okát, mégpedig a társadalmi egyenlőtlenséget. Így ír: „Elmondhatjuk, hogy a mai emberek egyenlőtlenek abban a tekintetben, hogy hozzájutnak-e vagy sem a gazdagsághoz vagy a neveléshez, de ez csak egy kijelentésnek tekinthető; azt állítani viszont, hogy abszolút értelemben egyenlők vagy nem egyenlők, teljesen értelmetlen. [...] Minden olyan kísérlet, amely az örökletes intelligencia és a fogalmak mennyiségének méreteire hivatkozva igazolni akarja a társadalmi egyenlőtlenséget, nem más, mint a tudományos vívmányok eredményeinek csaló felhasználása.” (I. m. 190.)

Az ember értelmi képességeire vonatkozóan érdemes utalni arra, hogy egyes embereknél rendkívüli eredményeket figyelhetünk meg, s ez alapos elmélkedésekre késztet az intelligencia növelésének lehetőségére nézve. Tudunk egy 37 éves indiai nőről, aki egy 201 jegyű számból 50 másodperc alatt huszonharmadik gyököt von, ami napjainkban messze meghaladja a számítógépek teljesítményét. Ebből újra csak arra következtethetünk, hogy az emberi intelligenciának nagy lehetőségei vannak. Az említett jelenség természetesen önmagában még rejtély, de kötelességünk alaposan meditatálni felette, komolyan kutatnunk kell az esetet. Csak így haladhatunk előre ezen a területen is.

Úgy véljük, az emberi intelligencia nem kevésbé fontos kérdés, mint a mesteriség (technikai) intelligenciáé. Egyesek, joggal, felteszik a kérdést: vajon az intelligencia kérdéskörének vizsgálata, illetve a magasabb fokú intelligencia boldogabb teszi-e az embert, racionálisabbá, merségesebbé a társadalmat? Érzésünk szerint igenlő választ kell adnunk erre. Úgy véljük, az emberiség története során bármilyen viszontagságokon és ellentmondásokon ment is át, az intelligencia, a tudományos ismeretek fejlődése és eredményeinek helyes felhasználása végső fokon mindig a társadalom javát szolgálta.

Ezen a vonalon haladva véleményünk szerint a jelenlegi feltételek között, amikor lehetőségként adva van a nukleáris háború veszélye, amikor különböző típusú egyensúly-megbomlások léteznek (Észak és Dél, Kelet és Nyugat között, továbbá a demográfiai, élelmezési, ökológiai egyensúlybomlás), a társadalom nem tudhatja ha-

tékonyan és ésszerűen elkerülni a veszélyeket mindaddig (s itt lényegében az alapvető marxista tételről van szó), amíg nem tud eleget tenni mindenekelőtt az emberiség anyagi szükségleteinek. Nem lehet béke a Földön mindaddig, amíg nem oldjuk meg az emberiségnek ezt a hatalmas, transzcendentális kérdését.

Természetesen nem lehet szó arról, hogy az egész világ számára, s főleg rövid — még történelmileg is rövid — idő alatt elérhető az anyagi bőséget. Ez a bőség (anyagi szempontból) a marxisták végső célját jelenti, ami elsősorban a tudománytól függ; márpedig a tudománynak magának is sok problémával kell megküzdenie — hogy úgy mondjuk — a maga berkeiben. Márpedig a tudomány és a technológia az emberiség békés jövőjének lényeges tartozéka. Azokat, akik a tudományt és a technikát más módon akarják alkalmazni — kényszerzubbonyba kell bújtatni.

A tudomány és a technológia — miként jeleztük — az emberiséget foglalkoztató nagy gazdasági, ökológiai és más természetű kérdések megoldásának döntő tényezői, az ember alkotókészségének, intelligenciájának eredményei. Minél magasabb szintet ér el az intelligencia — s itt ne feledjük el a mesterséges intelligenciát sem —, minél termékenyebb és hatékonyabb lesz ez a növekedés (szeretnők, ha ez a fejlődés, legalábbis bizonyos ideig, mértani haladvány szerint történne), annál gyorsabban és teljesebben ki tudjuk elégíteni az emberi szükségleteket.

Talán nem érdektelen megemlíteni ebben az összefüggésben azt, amit a nagy román gondolkodó, Constantin Dobrogeanu-Gherea mondott az emberi intelligenciáról mint a fejlődés fő tényezőjéről. Még 1886-ban a *Mit akarnak a román szocialisták?* című munkájában világosan szövelt az emberi gondolkodás növekvő szerepéről. Így írt: „A szocializmus előre látja azt az időt, amikor az emberi elme fogja vezérelni a történelmet.“ (C. Dobrogeanu-Gherea: *Opere II*. Buc., 1976. 11.)

Köztudott, hogy az ember anyagi lehetőségei és szükségletei nem korlátlanok. Ezzel szemben úgy vélem, az értelmi lehetőségek korlátlanok. Az intelligenciának és a mesterséges intelligenciának, valamint ezek megfelelő alkalmazásának kérdése tehát tulajdonképpen az emberi faj fennmaradásának problémája.

Az eddigi vizsgálódásból kitűnik, hogy az intelligencia fejlesztése, helyes és hatékony felhasználása annak függvénye, hogy milyen viszonyok alakulnak ki a politikai és tudományos tényezők között. A felelősségteljes funkciót betöltő politikusoknak politikai döntéseikben figyelembe kell venniük a műszaki-tudományos tényezőket; a társadalmi élet így lesz összhangban az emberiség szükségleteivel és törekvéseivel. Az emberiség jövője egyre inkább attól függ, mennyire kapcsolódnak össze a politikum és a tudomány erőfeszítései, milyen mértékben sikerül fokozni ezt az egybefonódást. Az emberiség csak akkor tud előrehaladni, ha gazdagítja ismereteinek kincsesárát a tudomány és a technológia fejlesztésével, s azzal, hogy ezek eredményeit mind gyorsabban és hatékonyabban alkalmazzák a termelési folyamatban, a társadalmi életben. Egy országot napjainkban akkor nevezhetünk fejlettnak, ha a tudomány és a technika (vagy ahogyan egyesek mondják: a kikristályosodott intelligencia) magas szinten áll.

Mindannyiunknak arra kell törekednünk, hogy alkotó erőfeszítéseinkkel kutasassuk az ismeretlenek újabb területeit, s találmányainkat és újításainkat, megvalósításainkat népünk gyors ütemű felemelkedésének szolgálatába állítsuk. Óvakodjunk attól, hogy tévútra térjünk vagy befolyásoltatni hagyjuk magunkat egészségtelen mániától, nagyzási hóborttól, de bátornak kell lennünk ahhoz — miként Marx mondta —, hogy az eget ostromoljuk. Úgy vélem, az érettség újabb szintjére emelkedett emberi intelligenciának kéz a kézben kell haladnia a mesterséges intelligenciával — ez utóbbi a második ipari forradalom szíve —; megfelelő társadalmi-politikai feltételek között fel kell emelkednünk a társadalmi fejlődésnek arra a szintjére, ahol egyre több a fény, az érzelmek nemesebbek, az ész pedig mindent uraló. A román tudomány hivatása az, hogy növekvő mértékben továbbra is hozzájáruljon minden felmerülő kérdés megoldásához.

Emlékezzünk arra, mit mondott Einstein még 1931-ben a *Tudomány és boldogság* című cikkében: „Mí az oka annak, hogy ez a csodálatos alkalmazott tudomány, amely annyi munkát takarít meg s az életünket könnyebbé teszi, oly kevés boldogságot hoz? A válasz egyszerű: mivel nem tanultuk meg ésszerűen felhasználni. [...] Ahhoz, hogy az önök munkája hozzájáruljon az emberi javak gyarapításához, nemcsak az alkalmazott tudománnyal kell foglalkozniuk. Az ember és sorsa iránti törődésnek kell a figyelmük középpontjában állnia minden technikai tökéletesítés alkalmazásakor. Intelligenciák alkotásai csak akkor válnak az emberiség javává, s csak akkor nem zúdítanak rá szerencsétlenséget, ha nem hagyjuk figyelmen kívül a munka megszervezését és a javak elosztását érintő megoldatlan problémákat. Sohase felejtsek el ezt vázlataikba és egyenleteikbe temetkezve.“

Balázs Sándor fordítása

A magatartáskutatás modern útjai

Charles Darwin alapművében *A fajok eredetében* (1859) önálló fejezetet szentelt az állati viselkedés összehasonlító evolúciós vizsgálatának, *Az érzelmek kifejezése az embernél és az állatoknál* című, utolsó könyvében (1872) pedig az ember és az állatok emocionális viselkedésével kapcsolatos adatokat sorakoztatja fel, s kimutatja, hogy az érzelmi élet fejlődése is az evolúció törvényei szerint megy végbe.

Az állati viselkedés objektív vizsgálatát csak évtizedek múlva folytatta néhány darwinista zoológus. Kiemelkedik közülük a galambfélék viselkedésének összehasonlító analizisével foglalkozó Charles Whitman (1889-ben tette közzé eredményeit), és Oscar Heinroth, aki a különböző kacsafajok magatartását elemezte (1910). Őket tartják a modern etológia úttörőinek.

Századunk közepéig rendkívül gazdag megfigyelési anyag gyűlt össze, s így az etológusok rátérhettek a következtetések általánosítására. Lehetővé vált a különböző magatartáskutatói iskolák (célpszichológia, behaviorizmus, reflextan stb.) eredményeinek kritikai elemzése, a viselkedéskutatás célkitűzéseinek és módszereinek meghatározása. A modern etológia megteremtése elsősorban Konrad Lorenz és Niko Tinbergen nevéhez fűződik, akik tisztázták a viselkedést meghatározó két legfontosabb tényező, az *ösztön* és a *tanulás* viszonyát, s bebizonyították, hogy az evolúció és a genetika törvényei a magatartásra is éppúgy vonatkoznak, mint az élő szervezet bármilyen más tulajdonságára. Tevékenységükért 1973-ban megkapták az orvosi-fiziológiai Nobel-díjat. (A harmadik kitüntetett, Karl von Frisch csupán a háziméh etológiáját kutatta, de eredményeiből sok általános érvényű következtetés vonható le.)

1973 után az etológiai kutatás nagymértékben fellendült, de nem tart még ott, hogy az állati viselkedés bonyolult szövevényét minden tekintetben feltárta volna. Inkább bizonyos általános elvek kidolgozására törekszik a viselkedés kiváltását, belső mechanizmusait, adaptív jellegét, evolúcióját illetően. A kutatók igyekeznek értelmezni a viselkedésformákat, megmagyarázni a viselkedés törvényszerűségeit, megpróbálják visszavezetni a megfigyelt magatartást fiziológiai, biokémiai, genetikai folyamatokra.

Az etológián belül is megindult a szakosodás. Egyes kutatók bizonyos fajok vagy állatcsoportok magatartását tanulmányozzák, mások jól meghatározott viselkedéstípusra összpontosítanak. Kutatják a társas állatok életét, a társas kommunikáció módozatait és lehetőségeit. Speciális laboratóriumokban tanulmányozzák a magatartás fiziológiáját és genetikáját, külön foglalkoznak a háziállatok etológiájával stb.

1973 előtt és után is sokan feltették a kérdést, hogy van-e valami hasznuk az etológiai kutatásoknak *az ember szempontjából*. Ha az örök emberi kíváncsiság és nyugtalanság szemszögéből vizsgáljuk a problémát, akkor a Mallory-féle válasz is kielégítő. A híres alpinistától ugyanis megkérdezték, hogy miért akarja megmászni a Mount Everestet, mire ő így válaszolt: „Azért, mert van!” Az etológusok azonban ennél lényegesen többet mondtak. Lorenz például így vélekedett: „Csak az állatok viselkedésének kiváló ismerője képes helyesen értelmezni az embernek az élőlények körében betöltött páratlan és magas pozícióját.” A válasz sugalmazása szerint az állati viselkedés természettudományos vizsgálata kidomborítja azt a minőségi ugrást, amely az emberi és az állati viselkedés közé ékelődik, másrészt azt, hogy az emberi magatartás gyökerei az állati létbe nyúlnak. Az embernél a magatartást szabályozó mechanizmusokra óriási kulturális szuperstruktúra épült rá a társadalmi evolúció során. A viselkedés sajátos emberi formáit, azokat a specifikus emberi reakciókat, amelyek a mai embert jellemzik, elsősorban a szociális érintkezés alakította ki. A társadalmi fejlődés lehetőségeit azonban az ember biológiai sajátosságai teremtették meg. A *homo sapiens* tehát egyszerre biológiai és kulturális lény. A kultúra úgy is felfogható, mint az ember egyik fő biológiai alkalmazkodása, vagyis hogy biológiailag kialakult képességgel rendelkezünk a kultúrára. A kulturális változások a biológiai evolúcióhoz hasonlítva nagyon gyorsak. Az emberi élet olyan kísérletnek tekinthető, amelyben az ember biológiai természete állandó, a kulturális gyakorlat pedig változó. Biológikum és társadalmiság többdimenziós összefonódása minden kétséget kizáróan igazolja az etológiai kutatók létjogosultságát az ember szempontjából is.

Az etológia egyes szakterületei nagyon sok olyan kérdést vizsgálnak, amelyek megoldása az orvostudomány vagy a pszichológia számára is jelentős (pl. az emberi tanulás biológiai hátterének vizsgálata). A következőkben a legmodernebb és a legtöbbet ígér etológiai tudományok közül kettőnek, a *magatartásgenetikának* és a *szociobiológiának* az eredményeit és távlatait vesszük szemügyre, tekintettel az emberi vonatkozásokra is.

Az élőlények tulajdonságai — szín, forma, belső szerkezet, kémiai felépítés — visszavezethetők a szervezetükben lejátszódó vegyi folyamatokra, ezek pedig a sejtekben működő biokatalizátorokra, e sajátos enzim- és szabályozó fehérjemolekulákra. Továbbmenve, minden egyes fehérjemolekula felépítéséért az élőlények öröklődő tulajdonságait hordozó anyag, a DNS a felelős, amelynek működési egységei a *gének*. Tehát az említett tulajdonságok esetében érvényes a következő visszavezetési sor: tulajdonság \longrightarrow kémiai reakció \longrightarrow fehérjék \longrightarrow DNS (gének).

Az állati szervezetek viselkedésében a kérdéses rendszertani egységre (faj, nem stb.) jellemző vonások figyelhetők meg. Mivel a rendszertani egységeket — vagy a mesterségesen kitenyészített standard törzseket — meghatározott genotípus jellemzi, a viselkedés és a genotípus között ok-okozati összefüggést kell feltételezni, vagyis az állati magatartás fajspecifikus formái mindig valamilyen genetikai programra vezethetők vissza. Az említett visszavezetési sor tehát a viselkedés esetében is érvényes. A magatartás is *fenotípus*, mint az élő szervezet többi tulajdonsága. Ugyanúgy alakul, mint a faj egyéb jellegzetességei, bár meglehetősen rugalmasabb és érzékenyebb a környezeti hatásokra, mint a többi fenotípus.

A génekben hordott genetikai információ az öröklődő tulajdonságok alapja, így érthető, hogy a magatartásgenetika elsősorban az öröklött vagy ösztönös viselkedést tanulmányozza. Az egyed élete folyamán, az egyéni tapasztalás eredményeképpen, olyan viselkedésformákat is elsajátít, amelyek nem jellemzőek a faj minden egyedére. De nem téveszthető szem elől, hogy a tanulási folyamatban is genetikailag szabályozott mechanizmusok működnek közre, a tapasztalatszerzés korlátait is a gének szabják meg. Más szóval a csukának csukaként, a harkálynak harkályként, a kutyának kutyaként *kell* viselkednie. A tanult viselkedés — más szerzett tulajdonságokhoz hasonlóan — a környezet hatására és a genetikai információ realizálásának nyomán alakul ki.

A modern genetikai szemlélet érvényre jutása következtében új jelentéstartalmat nyert az *ösztön* fogalma. Mai értelemben ösztönön egy meghatározott funkcióval jellemezhető magatartáscsoportot értünk, amelyben öröklött és tanult elemek meghatározott hierarchiában egyaránt részt vehetnek.

Öröklött viselkedésforma esetén a genetikailag kódolt választ mindig egy meghatározott inger váltja ki, még akkor is, ha az állat teljes izolációban nő fel, és nincs alkalma megfigyelni vagy megtanulni a kérdéses viselkedést (fészeképítés, ivadékgondozás stb.). A fajspecifikus viselkedést tehát *zárt genetikai* program szabályozza. Az ilyen típusú viselkedés kialakulásához nem szükséges külső információ.

A tanulás *nyitott genetikai programok* alapján történik. A program nyitott részébe a környezet írja be a teljes értékű biológiai funkcióhoz szükséges információt.

A gének tehát a viselkedés „tervrajzai“, egy sor különböző lehetséges fenotípus kódjai. A genetikai terv egyes esetekben annyira specifikus, hogy a tapasztalatok csak nagyon korlátozott mértékben módosíthatják a viselkedést. Máskor pedig, általában volta következtében, a tanulásnak van döntő szerepe az adott viselkedéstípus meghatározásában. (A genotípus és fenotípus közötti összefüggés az egyszerű idegrendszerű, bonyolult mozgásokra nem képes állatoknál a legszorosabb.)

A magatartás genetikai elemzése akkor végezhető el eredményesen, ha sikerül az illető magatartásformát jól megfigyelhető elemi egységekre bontani. Elsősorban a formaállandó elemek, ezeken belül pedig az öröklött mozgási sémák vizsgálata a legígéretesebb, mert jól felismerhetők, elkülöníthetők, és fajon belüli változékonyságuk csekély. A zárt programok genetikai elemzését megkönnyíti, hogy a jól elkülöníthető magatartáselemek egy-egy gén működésére vezethetők vissza. Nehezebb az ún. poligénes magatartásformák elemzése, mert elemekre való bontásuk nem olyan egyszerű. Ezek több (esetleg több száz) gén együttműködése következtében alakulnak ki, többnyire nyitott programok alapján. Több gén határozza meg például a tanulóképességet vagy a kíváncsiságot.

A konkrét magatartásgenetikai vizsgálatok céljai és témakörei (Csányi Vilmos nyomán) a következők: 1. elemi magatartási reakciók és konkrét gének közötti összefüggések vizsgálata; 2. a magatartási reakciók* szabályozó központi idegrendszeri struktúrák és szervező funkciók vizsgálata más gének segítségével; 3. a magatartást specifikusan befolyásoló genetikai rendszerek saját szerveződésének

vizsgálata; 4. a magatartás idegi szabályozását leíró genetikai elméletek kidolgozása (öröklött mozgási sémák, memória, a tanulás genetikai alapjai); 5. a magatartás populációsintézi szabályozása általános evolúciós elméletének kidolgozása.

A viselkedésformák genetikai elemzése legeredményesebb módszereknek a mesterséges szelekció és a hibridizáció bizonyult. A magatartáskutató laboratóriumokban a kutatók a legkülönbözőbb viselkedési jellegekre szelektálnak — például a gyümölcslegyeknek a gravitációhoz viszonyított különböző irányú mozgására (Hirsch, 1963); háziszárnyasok agresszivitására és párzási viselkedésére (Siegel, 1972); egerek különböző mértékű alkoholpreferenciájára (Lindzey és munkatársai, 1971), valamint kutyák, macskák és lovak különböző viselkedésbeli jellegére.

Hibrideket olyan közeli rokon fajok egyedének keresztezésével állítanak elő, amelyek egy vagy néhány meghatározott mozgási sémában különböznek egymástól. A kérdéses tulajdonságok öröklődése a genetikai törvényeknek megfelelően történik. A létrehozott utód egyik vagy másik szülőhöz hasonlóan viselkedik, de az is előfordul, hogy viselkedése a két szülőhöz viszonyítva átmeneti jellegű. Az ilyen típusú „kevert” viselkedésmód bizonyítékul szolgál a genotípus szerepére a viselkedés átvitelében.

Az ember magatartásának biológiai mechanizmusait éppen olyan törvények irányítják, mint az állatokéit. Kétségtelen, hogy a mintegy ötvenezer emberi gén közül jó néhánynak a magatartás szabályozásában van szerepe. Lényeges különbség az állatok és az ember között, hogy ez utóbbi magatartásának alakulásában sokkal nagyobb szerepet játszik a tanulás. Az ember különösen érzékeny a környezet befolyására. A genetikai információ csak a környezetet különféle hatásaival együtt válik teljes értékűvé. Tény viszont, hogy az embernek is vannak öröklött magatartássémái, de azok megnyilvánulási területei korlátozottabbak; a társadalmi-kulturális szabályok, tabuk a legtöbb esetben erősebbek, mint a biológiai motiváció. Azt mondhatjuk, hogy hajlamosak vagyunk bizonyos viselkedésmódokra — anélkül, hogy génjeinknek ki lennének szolgáltatva.

A magatartásgenetikai állatkísérletek eredményei az emberi viselkedés kutatását és jobb megértését is elősegítik, a *humán magatartásgenetika* mégis viszonylag önálló terület, mert művelői nem alkalmazhatják az állatokkal dolgozó genetikusok módszereit. Korlátozott a kísérleti alanyok manipulációja, nem lehet tetsoleges keresztezéseket végezni, sem genetikailag jól jellemzett beltenyésztett törzseket létrehozni.

Az állatok magatartását kutató szakember főleg a viselkedés könnyen hozzáférhető elemeit vizsgálja. A humán magatartásgenetika elsősorban társadalmi jelentőségű problémákkal foglalkozik (az intelligencia öröklődése, a pszichózisok öröklődése, elmebetegségek genetikai hátterének vizsgálata stb.). Gyakran használt módszer a *családanalízis*, amelyet akkor alkalmaznak, ha valamilyen jó vagy rossz tulajdonság egy családon belül sorozatosan ismétlődik. A kutatást igyekeznek kiterjeszteni a legtávolabbi rokoni körre is, különösen recesszív elváltozások esetén.

A poligén magatartásformák vizsgálatának legmeggyőzőbb módszere az *iker-vizsgálat*. Az egypetéjű ikrek ugyanis öröklődési szempontból egy személy változatainak tekinthetők, nincs köztük genetikai variabilitás. Kiválóan alkalmasak a környezeti hatások vizsgálatára, mivel az ikerpár tagjai közötti eltérések kizárólag külső hatások alapján alakulhatnak ki. Az ikerkutatás derítette ki, hogy a szociális adaptáció zavarainak keletkezésében genetikai tényezők is szerepet játszhatnak. Kétpetéjű ikrek esetében (amelyek genetikailag csak annyira hasonlítanak egymáshoz, mint általában a testvérek) az antiszociális személyiségfejlődés egyezése a vizsgált esetek 30—35 százalékában volt kimutatható, egypetéjű ikreknél viszont 70 százalékos volt. (Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy egypetéjű ikrek között általában erős érzelmi azonosulás alakul ki, amely mint pszichés tényező ugyancsak magyarázhatja a személyiségfejlődés analógiáját.)

Kutatják a kromoszómarendellenességek megnyilvánulását az ember viselkedésében. A vizsgálatok eredménye szerint az erőszakos bűnözők körében gyakoribb az *YYY* kromoszómarendellenesség, mint az átlagpopulációban. (Az *XYY* kromoszómaképlet minden valószínűség szerint csak hajlamo jelent, a szociális adaptáció zavaraiért elsősorban a társadalmi-környezeti tényezőket teszik felelőssé.)

Kiterjedt vizsgálatok folynak az intelligencia öröklődése genetikai alapjainak felderítésére, a személyiség alakulásában szerepet játszó genetikai tényezők meghatározására. Az eddig alkalmazott tesztek közül azonban egyik sem tökéletes, ezért a vizsgálatokból nem lehet és nem szabad abszolút értékű következtetéseket levonni.

A magát *szociobiológiának* nevező irányzat a viselkedéskutatás egyik legújabb fejezete. Az etológia és a populációbiológia határmezsgyéjén alakult ki. Művelői

szerint ez a tudományás a viselkedés és a biológia „igazi találkozása”. Új megvilágításba helyezi a társas viselkedést azáltal, hogy hangsúlyozza az evolúció szerepét a magatartás alakulásában. Az evolúció csak abban az esetben hat egy tulajdonságra, ha a kérdéses fenotípus kapcsolatban áll a genotípussal, következésképpen a gének és a viselkedés kapcsolatát a szociobiológia is elfogadja. Alapvető hipotézise így hangzik: ha valamely vizsgált viselkedésben szerepe van a genotípus valamely összetevőjének, az állatok szükségszerűen úgy viselkednek, hogy maximalizálják teljes alkalmasságukat. Az evolúció az adaptív viselkedésformákat szelektálja, amelyek egy bizonyos környezetben maximális fennmaradási és szaporodási sikert biztosítanak. A szelekció hatékonysága a gének általi szabályozottság fokától függ. Az egyes viselkedésformák eltérően reagálnak a szelekcióra, mert genetikai szabályozottságuk különböző mértékű.

Az evolúciós szemlélet lehetővé teszi az állati viselkedés jobb megértését és helyes értelmezését. Igazolásképpen nezzünk például egy ún. kerülőút- (detour) kísérletet, amelynek lényege, hogy az állatnak a cél elérése érdekében először el kell tőlnie távolodnia. Egy kutya és egy mókus porázát cölöphöz kötik, majd az állattal megkerültetnek egy akadályt (oszlopot, fatörzset), és élelmet helyeznek eléje, amelyet csak úgy érhet el, ha visszafordul, és megkerüli az akadályt. A kutya rendszerint nem tér vissza, rángatja a porázát, amely L alakban megfeszül, s így lehetetlenné teszi a táplálék elérését. Hasonló helyzetben a mókus habozás nélkül megkerüli az akadályt, és megszerzi az élelmet. David P. Barash szociobiológus így értékeli a kísérletet: „Mi okozza a különbséget? Ez az eredmény rejtélyes a tanulási elmélet hívei számára, különösen, miután a mókust kevésbé intelligens állatnak tartják, mint a kutyát. Agya is láthatóan egyszerűbb, a nagyagykéreg kevésbé tekervényes. A válasz mégis egyszerű, ha figyelembe vesszük a mókusok és a kutyák fejlődéstörténetét. A kutyák kétdimenziós világban élnek: ha valamit meg akarnak szerezni, odamennek, és megszerzik. A mókusok viszont fákon élnek. Háromdimenziós világukban az egyik fáról a másikra közlekedő mókusok választhatnak: leereszkehetnek a törzsön, elmehetnek a másik fáig a földön, majd felmásznak a fára; vagy fennmaradnak a fa tetején, és kereshetnek egy olyan helyet, ahol a két fa ágai összeérnek. Az előző stratégia a mókust kiszolgáltatja a földön élő ellenségeinek, ez utóbbi tehát biztonságosabb. Ez azonban gyakran azzal jár, hogy az állatnak előbb el kell távolodnia a céljától ahhoz, hogy végül elérje. Másképpen fogalmazva: a ma élő mókusok ősei jól oldották meg a kerülőút-feladatokat.”

Számos hasonló példát sorolhatnánk fel, amelyek igazolják, hogy a viselkedés alakulását irányító egyik legfontosabb tényező az evolúció. A természetes szelekció útján megvalósuló evolúciónak minden bizonnyal nagy szerepe volt a párválasztási, a szaporodási és a szülői stratégiák kialakulásában. A párválasztás gyakran bonyolult, feltűnő és sztereotíp viselkedéssorozata az udvarlás. Etológiai funkciói a következők: a figyelem felkeltése, az agresszió legyőzése, a pár viselkedési és élettani összehangolódása. Az udvarlás során az egyed felméri a potenciális partner tulajdonságait, képességeit, meggyőződik annak fizikai alkalmasságáról. Ezzel magyarázható pl. a sólymok és sasok igényes akrobatikai mutatványokból álló légi-parádéja, melynek során a pár gyakran tárgyakat ad át egymásnak a levegőben. Így a legkisebb ügyetlenség, hiányos koordináció is kiderül. Az ügyetlen partner választása pedig nem adaptív, mivel a ragadozómadarak fiókaiknak nevelése elsősorban a szülők vadászati képességeitől függ. A szelekció az idők folyamán az olyan udvarlásnak kedvezett, amely lehetővé tette a partner ivadékgondozó hajlaimainak, képességeinek felismerését. Tehát a Darwin által leírt ivari szelekció folyamatában bizonyos magatartásformák is kiválasztódnak.

Az evolúció folyamatában a szülői magatartás formái, a szülő—utód kapcsolat módozatai is szelektálódtak, mégpedig azok, amelyek biztosítják a faj maximális ökológiai sikerét. Ugyanez a helyzet a szociális versengés (agresszió, dominanciaviszonyok) stratégiái, a territoriális birtoklás viselkedésformái és más társas magatartásformák esetében.

A szociobiológia különböző viselkedésformák evolúciós történetének rekonstruálására törekszik, fosszilis viselkedési sorokat próbál összeállítani. A kihalt elődök viselkedése közvetlenül nem ismerhető meg, ezért a történeti megközelítésben az egyszerűség és az elterjedtség elvét alkalmazzák. Ósibbnek tekintik az egyszerűbb viselkedést, valamint azt, amely több rokonfajnál egyaránt megtalálható.

A szociobiológusok szerint többet tudhatunk meg a viselkedésről, ha elfogadjuk, hogy a viselkedést irányító tényezők között az egyik legfontosabb az evolúció, természetesen anélkül, hogy egyetlen érdemleges paradigmaként ragaszkodnánk hozzá. A szociobiológia mindenekelőtt összehasonlító tudomány; átfogó szintézisét adja a viselkedésnek. De „célja nem az, hogy durva összehasonlításokat végezzen

az állatfajok vagy az állatok és az emberek között. [...] Célja a társas viselkedés általános evolúciós és biológiai törvényeinek kidolgozása, amely törvények azután elfogulatlanul terjeszthetők ki az ember vizsgálatára is. Ahogyan a biológusok az öröklődés törvényeit a kólibaktériumon és az ecetmuslicán végzett vizsgálatokkal ismerték meg, és később alkalmazták ezeket az elveket az emberi öröklődésre is, ugyanúgy várható a szociobiológia általános elveinek kiterjesztése az emberi viselkedés magyarázatában" — írja E. O. Wilson.

A szociobiológia művelőinek az a véleménye, hogy a rendkívül bonyolult emberi viselkedés törvényeinek lehető legteljesebb feltárása érdekében minden eszközt ki kell próbálni, amely eredményre vezethet. S mivel az evolúciós szemlélet az állatok társas viselkedésének magyarázatában igen hatékonynak bizonyult, alkalmazása célszerűnek látszik az emberi viselkedés megközelítésében is.

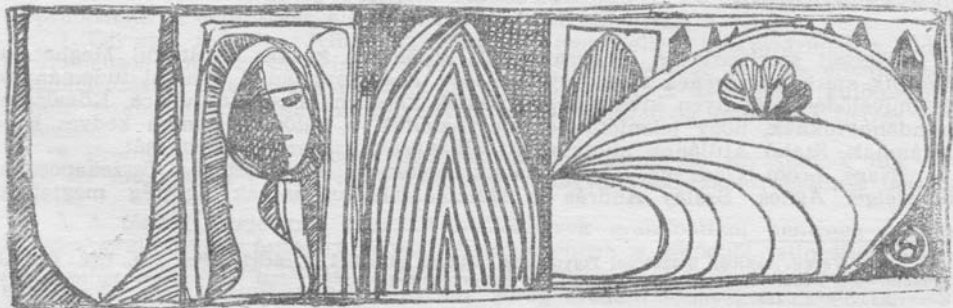
Az ember társas hajlama alapvetően emlős természetű. Hajlamosak vagyunk például a hím dominancia kialakítására, a hosszas utódgondozásra, a fiatalok hosszú ideig tartó szocializációjára, amely főleg a társas játékon alapul. Az egymástól teljesen elszigetelt, eltérő kultúrájú társadalmakban sok azonos jellegű viselkedésforma fedezhető fel. Ilyenek az alapvető érzelmeket kifejező arckifejezések, a vérfertőzési tilalom, a test díszítése stb. Ezek, és hasonló univerzálék igazolják a human szociobiológiai kutatások jogosultságát.

Az emberi viselkedésformák fejlődéstörténetének kutatásában a természetes szelekció hatékonyságának tisztázása — vagyis a szociobiológiai alapelv érvényesítése — nehéz feladat, mert a legtöbb esetben nem könnyű határvonalat húzni a gének szerepe és a kulturális hatások közé. Szociobiológiai homológiáról pedig csak akkor beszélhetünk, ha a magatartásbeli hasonlóság hasonló géneknek tulajdonítható.

„Bizonyos értelemben mindannyian állandó utazók vagyunk — írja D.-P. Barash. — Egyik lábunkat biológiai evolúciós múltunkban vetjük meg, a másikkal óvatosan egyensúlyozunk tomboló kulturális jelenünkben. Talán az emberi élet ezen alapvető ellentmondása rejlik mai problémáink hátterében.”

IRODALOM

Barash, D.-P.: *Szociobiológia és viselkedés*. Bp., 1980. — Berend Mihály: *Genetikai ábécé*. Bp., 1980. — *Biológiai Lexikon*. Bp., 1975-től. — Csaba György (szerk.): *A biológiai szabályozás*. Bp., 1978. — Csányi Vilmos: *Magatartásgenetika*. Bp., 1977. — Uő. (szerk.): *Kis etológia*. Bp., 1980. — Lányi György: *Meglepő dolgok állatokról*. Bp., 1980. — Marler, P.—Hamilton, V.: *Az állatok viselkedésének mechanizmusai*. Bp., 1975.

Nyelv, botanika, mezőgazdaság

Január 16-án művelődési életünk két fontos — egymáshoz mind formailag, mind tartalmilag hasonló, sőt összetartozó — eseményét, a poliglott botanikai szótár, valamint a román—magyar és magyar—román mezőgazdasági szótár megjelenését* köszöntöttük a Korunk-délelőttök keretében. A botanika és a mezőgazdaság elméleti és gyakorlati szakemberei számára nélkülözhetetlen, a szerzők részéről hosszú évek munkáját összegező műveket Szabó Attila, illetve Nagy Miklós méltatta; felolvasott írásaitak könyvszemle formájában közöltük 1981. 1. és 1981. 4. számunkban.

Találkozónk a szerzők műhelyvallomásaival folytatódott, majd a meghívottak részéről hangzott el néhány gondolatébresztő hozzászólás. Hadd emlékeztessünk itt arra, hogy König Miklós hozzászólása (amelyet másnap írásban is benyújtott) ismert szakíróknak, munkatársunknak utolsó közéleti szereplése volt váratlan halála előtt. A következőkben januári matinénk e második részének anyagát adjuk közre. Az összefoglalást főlegesen munkám itt elhangzott szövegek mindegyike — más-más szempontból, de ugyanazzal a felelősségtudattal — egyértelműen vall az anyanyelvvel és a szaknyelvvel, művelődésünk sajátos kérdéseivel kapcsolatos gondjainkról, s méri fel elért eredményeinket csakúgy, mint feladatainkat e téren.

Váczy Kálmán • A szótárkészítő műhelyéből

Tisztelt szerkesztőség, nagyrabecsült közönség, kedves barátaim! Meghat a Korunk szerkesztőségének az a figyelmessége, hogy munkámat a hazai tudományos és művelődési élet ilyen kiváló képviselőinek körében bocsátotta vitára. Köszönöm mindannyiuknak, hogy jelenlétükkel megtiszteltek, s külön köszönöm kedves kollégámnak, Szabó Attilának munkám itt elhangzott szakszerű méltatását.

Nagy öröm számomra, hogy találkoznánk a szerkesztőség összekapcsolta Schweiger Ágnes, Szalay András és szerzőtársaik ugyancsak nemrég megjelent

* C. Váczy: Lexicon Botanicum Polyglottum. Editura științifică și enciclopedică. Buc., 1980.; Gabriel Manoliu—Ion Bucur—Szalay András—Schweiger Ágnes: Mezőgazdasági szótár — Dicționar agricol. Ceres Könyvkiadó. Buk., 1980.

mezőgazdasági szótára bemutatásával. A két mű szervesen kiegészíti egymást, s az ő munkájuk nélkül az én könyvem is csak rész megoldás maradt volna. A két kiadvány viszont így együtt — remélhetően — képes lesz kielégíteni az elméleti és gyakorlati botanika sürgető igényeit. Mivel magam is sokat veritékeztem a szótár-készítéssel, tudatában vagyok annak, mennyi úgyszeretetet és milyen kemény munkát követelt meg részükről e fontos mű elkészítése.

Most pedig engedjék meg, hogy röviden beszámoljak arról, mi készített szótáram megírására, s milyen nehézségekbe ütköztem munkám során.

1949-ben a Román Akadémia megbízta Nyárády Gyula akadémikust Románia Florája 13 kötetre tervezett tudományos és kritikai feldolgozásának megszervezésével. Neves szakemberekből megalakult tehát az úgynevezett „Flóra-munkaközösség”, amelynek egyik tagja az itt jelenlevő Csűrös István professzor volt. Ebbe a közösségbe kerültem én is, kezdetől fogva mint Nyárády akadémikus közvetlen munkatársa. Én készítettem a növényújdontságok latin diagnózisait, s a görög eredetű növénynevek etimológiai problémáival is foglalkoztam.

Számomra a fő nehézség abból adódott, hogy — mint bizonyára tudják — nem rendelkezem botanikai képesítéssel. (Korábban mintegy másfél évtizeden át ügyvédi gyakorlatot folytattam Kolozsváron.) Magánszorgalomból kellett pótolnom szakmai hiányosságaimat. Majdnem húsz éven át dolgoztam együtt nagytudású mentorommal, atyai jóbarátommal, Nyárády akadémikussal. Tőle tanultam meg a botanikai alapfogalmakat, az ő révén ismertem meg — talán több százra rúgó gyűjtőútjaink során — tájaink növényzetét. Ő a botanika „megszállottja” volt, állandóan magyarázott, sőt nemcsak tanított, hanem folyton „szeminarizált” is. Kénytelen voltam tanulni, mert bizonyítanom kellett: kirándulásainkon öreg kora dacára nem hiába hajolt le számtalanszor, hogy egy-egy új növényvel megismertessen.

Nyárády szeretete a „scientia amabilis” iránt ragadósnak bizonyult, s alaposan megfertőzött engem is. Több mint 5000 főlíánból álló herbáriumot gyűjtöttem össze az évek során, melyet külföldi (olasz- és franciaországi, afrikai) ritka növényekkel gazdagítottam. Ezt a herbáriumot nyugdíjazásomkor a sepsiszentgyörgyi múzeumnak ajándékoztam.

Növényrendszertani és morfológiai ismereteimet harminc éven át nemcsak számos bel- és külföldi szakmunka tanulmányozásával igyekeztem szélesíteni, hanem mindennapi foglalatosságom — a Flóra-kötetek szerkesztésében való közreműködésem — során is. Hogy a szakkifejezéseket megérthessem, kénytelen voltam a fogalmakat a szakirodalomból kimásolni. Cédulakatalógust készítettem róluk, s csupán saját használatomra összeállítottam első kis latin—román—magyar—német—francia szakszótáromat.

Az évek során célkatalógusom állandóan növekedett. Mentorom hamar felismerte, hogy ez milyen hasznos gyűjtemény. Egyre gyakrabban fordult hozzá. Tudtam, hogy a szakirodalomban nincs többnyelvű botanikai szótár — ezért még nagyobb lendülettel folytattam a dokumentációs anyag gyűjtését. S igazolódott az ókori Hesiodus mondása: „Adde parum parvo, parvo superadde pusillum, tempore sic modico magnum cumulabis acervum” (Adj még hozzá keveset, és ehhez még adj hozzá mindig egy kicsit, mert szerény gyűjtőgetéssel idővel nagy anyagot fogsz felhalmozni). Így gyűlt össze több százezer cédulám.

Közben valaki figyelmeztetett: az angol és orosz szakkifejezések legalább ugyanolyan fontosak! Beláttam, hogy ez bizony igaz. E két nyelvet azonban nem ismertem, munkámban pedig csupán saját ismereteimre támaszkodhattam. Öreg fejjel — már túl voltam az ötvenen — orosz és angol nyelvi kurzusokra iratkoztam, megszereztem az alapismereteket, azután pedig éveken át grammatizáltgattam és szótároztam. És belejöttem ezekbe is — már amennyire munkám ezt megkívánta.

Hűszévi dokumentációs munka után következett az anyag feldolgozása, ami új problémák és nehézségek elé állított. Felsorolok néhányat.

1. Egy-egy műszót rövid fogalmazásban meg kellett magyaráznom a cédulakatalógusomban szereplő kimásolt adatok alapján. Azonban számos ellentmondó meghatározásra, tévedésekre találtam az adatok között. E kérdéseket külön-külön kellett tovább kutatni, míg megállapíthattam a szótáramba felveendő helyes értelmezést.

2. Problémát okozott, hogy túlméretezett dokumentációs anyagomból mit vegyek fel munkámba és mit mellőzsek, hogy könyvem megszabott kereteit betarthassam.

3. A főnévi értelemben használt melléknevek grammatikai nemének megállapítása gyakran sok fejtörést okozott, hasonlóképpen a görögből latinisított főnevek egyes vagy többes számának helyes meghatározása. Ugyanez felmerült a magyarosított, románosított, angolosított stb. görög eredetű főnevek esetében is.

4. Ha egy szakkifejezést megtaláltam hat nyelven, de a hetedikem nem, rengeteg idővesztéssel addig kellett kutatnom, míg sikerült valahol ráakadnom a szakirodalomban.

5. A külföldi irodalomban temérdek olyan új keletű és fontos szakkifejezésre bukkantam, amelyek még nem kerültek be a magyar, illetve a román szakirodalomba. Számítalan új műszót kellett magamnak bevezetnem, éspedig:

— vagy átvettem a görög eredetű latinositott szót magyar, illetve román helyesírással (pl. *carpostegium* = *karposztégium*);

— vagy — ha ez lehetséges volt — átvettem a szót tükörfordításban, alapul véve az eredeti görög, latin vagy német műszót;

— ha a fogalom kifejezésére hiányzott a latin műszó, akkor néhány esetben magam alkottam meg azt. Pl. *szezondimorfizmus* = *horiódimorfizmus* (a következő görög szavakból: *hóriosz* = évszaki, *disz* = kettő, *morphé* = alak). Így következetesen a görög szavakból keletkezett az új műszó. Nincs kizárva, hogy nyelvészeink helyteleníteni fogják a magam teremtette szavakat. Lehetett volna az idézett szót magyarosabban is visszaadni, például így: „évszakonkénti kétalakúság“. Amde nem mertem az utóbbi megoldást választani, mert a *dimorfizmus* szó a szakirodalomban már rég gyökeret vert.

Nyelvészeink közreműködése nélkül a botanikusok képtelenek magyarosítani az újabb keletű műszavakat. Pedig ezt lehet is, kötelességünk is megtenni.

A magyar helyesírás (különösen az egybeírás-különírás kérdése) ugyancsak sok nehézséget okozott. A magyar szakirodalomban az egymásnak ellentmondó gyakorlat sok száz esetére akadtam. Sajnos, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent négykötetes *Biológiai lexikont* már alig használhattam; utóbbi kötetek csak kéziratomban leadása után jelentek meg.

A sietve végzett korrektúrák újabb nemvárt nehézséget okoztak, néha avatatlan kezek beavatkozása miatt. Ilyesmik történtek:

1. Az első (és mondhatni utolsó) korrektúrákból megdöbbenéssel állapítottam meg, hogy kéziratomból találmomra kidobtak kb. 50 gépelt oldalnyi anyagot. A címszavakat azonban mind a hét tárgymutatóban meghagyták. Át kellett volna dolgoznom egész könyvemet, de már 400 oldala ki volt nyomtatva, s a munka rohamosan haladt előre. Ezért kénytelen voltam beleegyezni, hogy a kidobott részeket a könyv végére helyezték vissza, az *Addendába*.

2. Avatatlan kezek módosították kéziratomban anyagát anélkül, hogy erre időben felhívták volna a figyelmemet. Ilyenformán nevelésge fogalmakká fordultak egyes, eredetileg helyesen megfogalmazott szavaim. Például az „ökológiai feltételek (mint pl. a szárazság)“ kifejezést — *horribile dictu* — „ökológiai szárazság“ gyanánt láttam viszont. Szerencsémre a legtöbb ilyen utólag bekerült zöltséget idejében észrevettem, és a szöveget sikerült visszajavítanom.

3. Azt is kifogásolták, hogy miért választottam szét a sor végén „helytelenül“ a *pety-tyes*, *szeny-nyes* stb. szavakat két külön *ty-re*, illetve *ny-re* bontva, amikor néhány sorral fennebb egyetlen *tty*, illetve *nny* áll ugyanabban a szóban (ott ugyanis nem kellett szétválasztani, mert a sor közepére kerültek).

4. Eredeti kéziratomban egyik nyelven sem voltak sorvégi szóelválasztások. Nyomtatáskor, oszlopokba való tördelés alkalmával, a különválasztások rengeteg esete adódott. Ezeket gyakran találmomra végezték, s így például a „gy“ betűből a *g* betű került a sor végére, az *y* pedig a következő sor elejére. A lóhalálában végzett korrektúra során kellett ezeket mind a hét nyelven helyesbítenem, már amennyire sikerült, mert mind a hét nyelvnek külön elválasztási szabályai vannak.

A fentieket nem panaszként soroltam fel. Csupán a nyomda nehézségeit és a magam nehézségeit igyekeztem példázni. Amikor a kiadó vállalkozott e hétnyelvű lexikon kiadására, nagy és kemény fába vágta fejszéjét! A háromféle betűtípus (latin, görög, cirill) együttes alkalmazása ugyancsak nehézséget jelenthetett számukra. Hálás vagyok azonban a kiadónak, hogy ennyi probléma ellenére mégis derekas munkát végzett, s minden áldozatot meghozott, hogy a kiadás minél jobban sikerüljön.

Könyvem története nem lenne teljes annak felemlítése nélkül, hogy az évek során sok neves külföldi botanikussal kerültem kapcsolatba. Általuk jutottam hozzá multhatatlanul szükséges külföldi szakmunkákhoz, s bizonyos alapvető kérdésekben eszmeeserét folytattam velük. Nekik köszönhetem, hogy majdnem húsz évvel ezelőtt tagjává válhattam a most Washingtonban székelő Nemzetközi Botanikai Taxonómiai Társaságnak, azóta rendszeren megkapom a *Taxont*, a nemzetközi iroda hivatalos és igen nívós lapját, amelynek értékes cikkei nagy segítségemre voltak.

Köszönetet mondok a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája vezetőségének és a kolozsvári fiókintézet elnökének, Victor Preda akadémikusnak, hogy immár harmadik évtizede kitűnő munkafeltételeket biztosított számomra.

Tisztelt meghívottak, kedves munkatársak és barátaink! Engedjék meg, hogy a román—magyar és magyar—román mezőgazdasági szótár szerzői nevében megköszönjem a *Korunk* vezetőségének s minden munkatársának, hogy a szerkesztőség hagyományához híven ismét összegyűlhettünk egy — valamennyiünk számára hasznosnak ígérkező — munkatalálkozóra. Örömmükre szolgál, hogy körünkben üdvözölhetjük tudományos-műszaki és művelődési életünk számos jeles kolozsvári képviselőjét; köszönjük a jelenlétüket.

Dr. Váczy Kálmán több évtizedes kitaró munkássága eredményeit összegező poliglott botanikai szótárával kapcsolatban, amely a Tudományos és Enciklopédiai Kiadó gondozásában jelent meg, s amelyet — számunkra igen megtisztelően — egy találkozó keretében méltatunk a mi szótárunkkal, engedjék meg, hogy valamennyiünk nevében mély elismerésünket fejezzem ki a szerzőnek ezért a nemzetközi viszonylatban is rangos, jelentős munkáért. Mi jóval helyi érdekűbb könyvet tettünk a szakemberek egy népes csoportja, a mezőgazdászok asztalára. Dr. Nagy Miklós kiváló szakírónk és munkatársunk vitaindító referatúmban a mezőgazdasági szótár elemzése során említést tett az utóbbi években megjelent más általános jellegű és szakszótárakról is, hangsúlyozva a szótárkiadás területén még jelentkező fehér foltokat. Természetesen mindnyájunkban — szerzőkben, szerkesztőkben, tudományos életünk jelenlévő képviselőiben — fölmerül a kérdés: hogyan járultunk hozzá eddig és hogyan járulhatunk hozzá a jövőben még hatékonyabban a magyar nemzetiségű olvasók, középiskolai tanulók és egyetemi hallgatók, minden dolgozó ilyen irányú igényeinek kielégítéséhez, hogyan fogunk munkálkodni e téren az előttünk álló feladatok teljesítésén. Mint az eddigi felszólalók is jelezték, kiadóink ilyen irányú tevékenységében még akad javítanivaló, szellemi életünk szóban forgó területén pedig még bőven van tennivaló.

Az utóbbi években nálunk megjelent, magyar nemzetiségűek és velük együttélők számára készült szótárak száma, beleértve az 1980-ban megjelenteket is, összesen hét. Lehet, hogy az igényekhez képest ez kevés, de ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy kiadóink a 70-es évek elején karolták fel — elsősorban a Kriterion kezdeményezése révén — a szótárak és főleg a szakszótárak kiadásának gondolatát, nem tűnik könnyelműnek az a reményünk, hogy az említett még hiányzó, széles társadalmi rétegek által igényelt szótárak kiadására is sor kerül a közeljövőben. Ez a remény talán azért is megalapozott, mivel az utóbbi években egyre több kiadónk kapcsolódik be e „műfaj” kiadásába — ha egyik-másik szerényebb mértékben is. A Kriterion, valamint a Tudományos és Enciklopédiai Kiadó ilyen irányú tevékenységét egészítik ki a műszaki kiadó, a pedagógiai kiadó és a Ceres mezőgazdasági kiadó gondozásában megjelent szótárak.

Az általános és szakszótárak fontosságára munkánk méltatói már kitértek, újra tudatosítva mindannyiunkban, hogy e könyvtípus korunk tudományos-technikai forradalma sodrásában nélkülözhetetlen eszköz a roppant mennyiségű információs anyag elsajátításához. A szótár ugyanakkor az anyanyelvi fogalomalkotás, szakmai művelődés eszköze lévén, közvetve az anyanyelv megőrzésének és ápolásának is fontos segítője.

Szótárakról lévén szó, engedjék meg, hogy mint szótárszerkesztő és társszerző, egy pilanatra eltérjek találkozónk napirendjétől, s mindannyiunk hálás köszönetét tolmácsoljam két kiváló — és itt jelenlévő — szótárszerző nesztárunknak, dr. Szabó T. Attila akadémikusnak és dr. Kelemen Béla professzornak, több évtizedes, valamennyiünk számára útmutatóként és példaként szolgáló munkásságukért.

A továbbiakban néhány szóban szeretnék kitérni Schweiger Agnes közvetlen kollégámmal, valamint Gabriel Manoliu és Ion Bucur fővárosi szaktársainkkal közösen írt és szerkesztett román—magyar és magyar—román mezőgazdasági szótárunk genezisére.

E szótár kiadásának gondolata nem új keletű. Szükségességét mezőgazdaságunk erőteljes fejlesztésének párt szabta feladatai még nyilvánvalóbbá tették. A kiadó és a szerzők alap gondolata tehát a szótár szerkesztése és megjelentetése során az volt, hogy megkönnyítse a román és a magyar nyelv mezőgazdasági szókincsének elsajátítását és szabatos használatát. Mint a munka bevezetésében is jeleztük, a szótár — munkaeszközt jelentő szakkönyv jellegével — hozzá akar járulni az RKP lenini nemzetiségi politikájának gyakorlatba ültetéséhez. Eszerint elsősorban a mezőgazdaság különböző ágazataiban tevékenykedő hazai magyar nemzetiségi dolgozókhoz, a mezőgazdasági liceumok növendékeihez szól, megkönnyítve számukra a román nyelven megjelent és a jövőben megjelenő különböző szintű agrártudományi, mezőgazdasági, állatorvosi stb. művek tanulmányozását. De reméljük, hogy haszonnal

forgathatják majd az olyan, nem mezőgazdasági szakmában dolgozó román és magyar olvasók is, akik sajátos munkaterületükön mezőgazdasági szakkifejezésekkel, fogalmakkal találkozhatnak (szerkesztők, újságírók, tanárok, fordítók stb.).

A szótár szerkesztése sok évvel ezelőtt kezdődött. Összeállítása során a szerzők számos román és magyar nyelven megjelent szakkönyvet, általános munkát, szakszótárt, lexikont és egyéb hasonló munkát vettek igénybe. A jelenlegi kb. 55 000 címszót tartalmazó kötet anyagát mintegy 80 000 címszóból válogatták. A terjedelem szabta keretbe való illeszkedés során a szerzők arra törekedtek, hogy mindenekelőtt a *gyakorlat* számára fontos címszavak maradjanak a kötetben és azok, amelyek a különböző tudományágak területén *napjainkban* honosodtak meg. Ezek közül számos szócikket a szerzők rövid magyarázó szöveggel egészítettek ki, ami bizonyos fokig enciklopédia, illetve értelmező szótár jelleget kölcsönöz a munkának. Szótárunk összeállítása során a hagyományos szakszótárakra jellemző megoldást követjük: mellőztük a szavak nyelvtani kategorizálását. Arra törekedtünk, hogy minél inkább megkönnyítsük a szótár gyakorlati alkalmazását, forgatását. A szócikkek legnagyobb része főnév (amint erre Nagy Miklós is utalt némi burkolt rosszállással, amikor azt mondta, hogy könyvünkben nem *szántanak*, hanem *szántást* végeznek); kisebb mértékben szerepelnek benne olyan melléknevek, amelyek a mezőgazdasági szakkifejezésekben gyakrabban előfordulnak. A főnév címszavak általában „alapformájukban” szerepelnek: egyes szám, alanyeset, névelő nélkül. Az előforduló melléknevek egyes számú, hímnemű alakját adjuk. Az egyes szócikkek után feltüntettük a rokon értelmű szavakat, szinonimákat is, amelyek nagy részét az alapszóhoz utaltuk.

Mivel a román—magyar és a magyar—román rész egy kötetben került az olvasók elé, az anyag összeállítása során számos nehézség merült fel. E nehézségek megoldásában önzetlen és messzemenő segítséget nyújtott dr. Kelemen Béla professzor, amit ezúttal is hálásan köszönünk.

A szóanyag szakmai ellenőrzésében értékes támogatást nyújtott dr. Nagy Miklós és dr. Pap István, valamint Sztranyiczki Mihály szerkesztő kollégánk, a tudományos kiadó munkatársa, és az időközben elhunyt Tóth Samuné. Köszönetet mondunk nekik is, akárcsak mindazoknak, akik munkánkról a hazai sajtóban írtak. Ezekből az értékelésekből, úgy érezzük, fáradságunk nem volt hiábavaló.

König Miklós • A mezőgazdasági szótár előtörténetéről

A Korunk-délelőttök keretében nem először kerül napirendre a szótárkészítés, ez a tudományos és egyben közhasznú munka. Ez alkalommal üdvözlöttük Szabó T. Attilát és rendkívül értékes hozzájárulását, s elemeztük — vagy inkább méltattuk — a Váczy-féle többnyelvű botanikai, valamint a Ceres kiadásában megjelent román—magyar és magyar—román mezőgazdasági szótárt. Ez utóbbi szerzői: Gabriel Manoliu, Ion Bucur, Szalay András és Schweiger Ágnes. Mivel a Ceres kiadó magyar nyelvű szerkesztőségét jelenleg a Szalay—Schweiger együttes alkotja, kézenfekvő, hogy e nagy munka — amely közel 15 esztendei szorgalmas szögyűjtést és -feldolgozást jelentett — elsősorban is a két nyelven dolgozó szerkesztőkre hárult.

A szótár hasznos: nagy úrt tölt be, és hozzásegíti a magyar anyanyelvű, de románul tanult szakembereket, hogy mindkét nyelvű irodalmat egyaránt olvassák; ugyanakkor segítséget nyújt a román anyanyelvű, de magyar környezetben dolgozó szakemberek számára, hogy a közvetlen munkatársakkal jobban megértsék egymást. Egyben lehetőséget teremt a mezőgazdaság különböző ágaiban dolgozó szakembereknek a román és magyar nyelvű szakirodalom párhuzamos követésére és munkájukban való hasznosítására.

Röviden ez volna a szótárkészítők s a kiadó érdeme, valamint mindazoké, akik segítséget nyújtottak munkájukban. A mezőgazdasági szótárnak azonban van bizonyos *előtörténete* is, amelyet maguk a szótár készítői nem ismernek. És még ha ismerték volna is, akkor sem lett volna módjukban a régebbi és elég terjedelmes munkát hasznosítani.

A történet még 1949-re nyúlik vissza, amikor is a mezőgazdaság szocialista átalakítását megindító március 3—5-i plenáris dokumentumának fordításába csúnya hiba csúszott be. Az akkori *Romániai Magyar Szó*, a mai *Előre* elődje tükörfordításban közölte az „ingrășăminte artificiale” kifejezést, műtrágyák helyett „mesterséges földzsírok”-nak fordítva azt. Miután a lap szövegét hivatalos szövegnek tekintették, az akkori magyar nyelvű sajtó egésze ezt a képtelen kifejezést volt köteles közölni.

KOVÁCS GÉZA: ÖREGASSZONY (a Korunk Galéria anyagából)

KOVÁCS GÉZA: PARASZTFEJ (a Korunk Galéria anyagából)

A *Falvak Népe*, a mai *Falvak Dolgozó Népe* elődje, akkoriban Kolozsvárt jelent meg. Főszerkesztője Sütő András volt, szakmai szerkesztője Kós Balázs, a magyar nyelvű üzemszervezési tanszék vezető adjunktusa s jómagam, aki az üzemszervezési tanszék vezető tanára voltam. A szinte egy heti időt, ami a két lap megjelenése között eltelt, annak az elintézésére próbáltuk felhasználni, hogy ebben a lapban már értelmileg helyes fordítás jelenhessenek meg. A kérdés annál fontosabb volt, mert abban az időben a *Falvak Népe* példányszáma meghaladta a százezret, és úgy véltük: nem mindegy, hogy az akkori olvasótábor — a falusi földművesek — helyesen vagy nyakatekert fordításban kapja kézhez ezt a fontos pártdokumentumot.

Azonban minden talpalásunk hiábavalónak bizonyult: a rendelkezésünkre álló négy nap nem volt elegendő ahhoz, hogy megkaphassuk a szövegmodosítási, pontosabban helyesbítési engedélyt.

A probléma nem maradt visszhang nélkül. Részben az általunk mozgósított fórumok, részben az olvasók köréből jövő valószínű észrevételek, valamint a minisztertanács határozata, hogy a hivatalos közlönyt magyar nyelven is kiadja, arra készítette az akkori nemzetiségügyi államtitkárságot (alminisztériumot), amelyet Takács Lajos vezetett, hogy átiratban kérje fel a kolozsvári agrártudományi intézetet egy román—magyar, majd magyar—román mezőgazdasági szótár elkészítésére.

Az intézet akkori rektora, Eugen Rădulescu akadémikus úgy döntött, hogy a szótárt az összes tanszékek és tantárgyfelelősök együttműködésével készítsük el, és az intézet részéről engem bízott meg a munka összehangolásával. Ugyanakkor az intézet fölvetve a kapcsolatot az Akadémia kolozsvári Filológiai Intézetével, amelynek Emil Petrovici akadémikus volt az igazgatója. A Filológiai Intézet Kelemen Bélát, a kiváló szótárszerkesztőt bízta meg a velünk való együttműködéssel.

Természetesen mindez időt vett igénybe. Kelemen Bélával kettesben elkészítettük a szerkesztési útmutatót, és elkészült az együttműködési szerződés is, melynek alapján a szótárkészítésnek helyet kellett volna kapnia az intézet tudományos tervében. Időközben, mint ez szokásos, a rektorok cserélődtek, de a mezőgazdasági tantestület jelentős része hozzákezdett a szótár anyagának összegyűjtéséhez. Mondanom sem kell: a szerkesztési útmutató elkészítésében az oroszánrész Kelemen Béláé volt, hiszen ő rendelkezett jelentős tapasztalattal a műfajban; én a mezőgazdasági terminológia sajátosságainak kiemelésével járultam hozzá a munkához.

Végül is az 1956—57-es tanévben került volna sor arra, hogy a szótárkészítés bekerüljön az Agrártudományi Intézet hivatalos tudományos tervébe. Az akkori rektor azonban kifejtette, hogy a szótárkészítés nem tudományos munka, és minden érvelemem dacára a szavazásnál alulmaradtam. Az évi tervből tehát kimaradt a szótárkészítés. Miután ez a határozat jegyzőkönyvbe került, úgy két hónap múlva visszatértem az ügyre, és felhívtam az intézeti tudományos tanács figyelmét arra, hogy mivel „a szótárkészítés nem tudományos munka”, itt az ideje figyelmeztetnünk a világ összes tudományos intézményeit: hagyják abba tévelygésüket a szótárak tudományos jellegét illetően.

Főlétszemes esetelnem e szavak hatását, őszintén szólva a részletekre már nem is emlékszem pontosan, de az előző határozatot megsemmisítettük, és így már az 1957—58-as tanév tudományos tervében megkapta a kétnyelvű mezőgazdasági szótár a maga kiérdemelt helyét.

A munkát úgy szerveztem meg, hogy miközben minden tanszék, minden tantárgy megkezdte a saját körébe vágó szakszókincs összegyűjtését, az anyagot betűrend szerint körbeadtuk, mert bizony a mezőgazdaságban — mint egyébként minden más tudományágban — egy-egy azonos szó különböző kontextusokban többféle jelentésű lehet. Mindez szükségessé tette a kölcsönös ellenőrzést és kiegészítést.

Időközben az Agrártudományi Intézet átszerveződött, és magam négy évig más területeken dolgoztam. Visszatértemkor hiába kerestem a szótár anyagát — időközben elkallódott, és az újrakezdésnek nem volt sem intézményi, sem morális lehetősége.

Eppen ezért örömmel pilantottam meg nemrég az egyik főtéri könyvkereskedésben a Ceres által kiadott szótárt; azonnal meg is vásároltam, és felmentem a fiókszerkesztőségbe a kolozsvári szerzőket köszönteni. Mint kiderült, még nem is tudták, hogy a munkát már átvette a könyvterjesztő vállalat és forgalomba került; az eladó szerint én voltam a harmadik vásárló.

Visszatérve a szótár értékelésére: a szerzők hatalmas munkát végeztek, és a határtudományok terminológiáját is igekeztek bevenni kötetükbe. A tudomány azonban gyors léptekkel halad, szinte nap mint nap ismerkedünk meg újabb és újabb fogalmakkal; így egy szótár sohasem lehet teljes. Egy-egy szó, kifejezés elkerülhetetlenül hiányzik belőle. Azonkívül egy szótár készítésénél az is lehetetlenség, hogy valami „véletlenül” ne maradjon ki. Még annak idején, az előbb említett szerkesz-

tési utasítások készítésekor, Kelemen Béla mesélte mint kuriózumot, hogy egy ismert francia szótárból kimaradt a *la femme* szó. Filológus körökben ezt a szótárt azóta is így hívják: „Le dictionnaire Cherchez la femme.”

Balogh Edgár • Anyanyelv és szakszókincs

Ha már szakszókincséről van szó, próbáljuk a kérdést művelődésünk általános szempontjából megragadni. A szakmai nyelvismeret megszerzése az anyanyelv magasabb szintre emelésének követelménye, nem mindegy tehát, hogy csupán tudományos kutatók titka marad-e, avagy népszerűvé válik mindazoknál, akik a szakmát gyakorlatilag és tömegesen művelik. Nem egy esetben találkoztunk már olyan jelenséggel, hogy magyar nyelvű szakiskolában magyar tanár nem volt képes valamelyik szakmai tantárgyat előadni — egyszerűen azért, mert egyetemi tanulmányai során a szakszókincset anyanyelvén nem szerezte meg.

Amire elsősorban fel kell hívunk a figyelmet, az a kellő önmegvalósítás, vagyis az a személyi igyekezet, hogy felsőbb tanulmányait ki-ki önként egészítse ki az anyanyelvi szakkifejezések összegyűjtésével, ennek semmi akadálya nincsen. Ami e folyamatnak a tantervekbe való besorolását illeti, több ízben javasoltam illetékes szerveknek, hogy a francia, angol, orosz és német nyelvi lektorátusok mellett gondoskodjanak magyar lektorátusokról is; ez lehetővé tenné, hogy az érdeklődők magyar szakszemináriumot végezheszenek. Nem kaptam nemleges választ, inkább ígéretet — de egyelőre műgyetemeseinken, agrártudományi és más szakfőiskoláinkon nincsen még lehetőség a magyar terminológia megismerésére, holott mindenütt vannak magyar anyanyelvű tanáraink, akik méghozzá közlnek is időnként magyarul.

Szerencse, hogy legalább a könyvkiadás terén megindult a szakszótárak szerkesztése. Ime megint egy gyakorlati javaslatom, amellyel könyvkiadóinkhoz fordulok, nem is először: a népszerű Tanulók Könyvtára szépirodalmi sorozatához hasonlóan kezdjék el a szakiskolák hálózatának megfelelően kisebb kézi szakszótárak kiadását, hogy gépész és építész, mezőgazdász és erdész, orvos és gyógyszerész megannyi más szakma diákjai anyanyelvükön is hozzáférhessenek a szükséges fogalomtárhoz.

Ilyen népszerű iskolai formákra azért is szükség van, mert szakembereink discsőségére egyfelől nagy tudományos teljesítmények születnek, másfelől azonban a széles tömegek lemaradnak a szakmai irányú nyelvfejlődésről, s megrekednek a családi szintű házi nyelvezetnél.

Köllő Károly • A szakszótár — laikus szemmel

Nem vagyok sem nyelvész, sem biológus; a természet titkainak tudós fűrkészője, éppen ezért csupán az jogosít fel a hozzászólásra, hogy munkaszobánkat csak egy ajtó választja el egymástól, miként az angol mondaná: „next door” telnek napjaink. Nos, ebben a minőségemben állíthatom, hogy dr. Váczy Kálmánnak mint embernek igen nagy erénye — amely művének is a szaktudományok keretein túlmutató értékét kölesönöz — a *szókratészi jelleg*: úgy tud kérdezni, hogy a felvetett probléma egy csapásra megingatja vélt igazságaink fellegrát, önismeretre serkent, s rávezet a dolgok mélyebb összefüggéseinek a megsejtésére.

Itt elhangzott műhelyvallomásából elég erre vonatkozóan csupán egyetlen jellemző apróságot kiragadnom: a szótárban szereplő kifejezések hét nyelv szelleme szerint változó szabályú szótárolását. Első hallásra egyszerűnek tűnő kérdése valószínűleg meglepettette az illető világnyelveket már-már anyanyelvi szinten ismerő munkatársait; kiderült, hogy a kifejezések árnyalati finomságait is érzéklni képes nyelvkészségük fejlesztése közben alapvető kérdések kerültek el a figyelmüket. S hogy nem kizárólag a kolozsvári Akadémiai Könyvtár munkatársaival eshetett meg effajta apróság, arra példaként legyen szabad megemlítenem, hogy a nálunk közkezen forgó kisebb-nagyobb francia nyelvtanok közül csak Maurice Grevisse monumentális művében, a *Le bon usage*-ban sikerült rábukkannunk a francia szavak elválasztásának szabatosan megfogalmazott szabályaira.

Közhelyszámba menő megállapítás, miszerint az információrobbanás korát éljük. Nos, a mai kerekasztalunkon elhangzott referátumok és hozzászólások egybehangzó tanulsága, hogy mindaddig nem leszünk képesek rendet teremteni kaotikus ismereteink halmazában, míg ki nem munkáljuk a fogalmak korszerű köntösét. Márpedig ez csak szigorúan következetes munka gyümölcse lehet, amelyre úgy kell nevelnünk magunkat, ahogyan Nyárády Erazmus Gyula a „scientia amabilis” hi-

vatott művelőjét faragta a jogtudor Váczy Kálmánból, vagyis a mindennapi élet valóságához lehajolva. Pályám kezdetén mint óraadó itt a szomszédban, a Kuthy József igazgatása alatti egységes gimnáziumban működtem, s így alkalmam nyílt néhanapján a szintén átmenetileg ott tanító Nyárády Erazmus Gyulával elbeszélgetni. Nemegyszer példálózgatott előttünk a szünetekben tréfás komolysággal arról, miszerint őt tulajdonképpen a suttyó legényként őrizetére bízott barmok tették fűvésszé. Ugyanis sokszor kellett egy-egy elbitangolt jószág után meztláb szaladnia a tarlón, s a torzsák bizony gyakran felsebezték a lábát. Ő azonban nem volt rest: valahányszor belement valami a talpába, lehajolt, és megnézte magának a tuskét. Erről a szokásáról aztán cipős korában sem tudott többé leszokni.

Önkéntelenül Nyárády bácsi anekdotájára kellett gondolnom akkor is, midőn Váczy Kálmán elejtett szavából megtudtam, hogy a kétnyelvű mezőgazdasági szótár egyedül a metszés munkafolyamatának jelölésére nem kevesebb, mint huszonhét kifejezést tartalmaz. Micsoda beszédes bizonyítéka a természet erőt a közjó szolgálatába állítani képes emberi leleményességnek! Mátyás király annak idején kapát nyomott fúrai kezébe, hogy izelítőt adjon nekik a szőlőművelés derekat próbáló mulatságából — mi viszont dr. Váczy Kálmánnak és a mezőgazdasági szótár munkaközösségének jóvoltából a botanika tudományos (elméleti) és gyakorlati vetületeinek immár nemes nedűvé szűrt eredményeit élvezhetjük.

Éppen ezért az előttem szóló szakember, Szabó Attila horatiusi jelzőjét egyszerű olvasói minőségemben legyen szabad azzal kiegészítenem, hogy teljesítményüket azért is sokra becsüljük, mivel e két munkában felhalmozott gazdag szókincs nemcsak a természet kimeríthetetlen változatosságát sugallja, hanem az értelmes emberi szó világának varázsát is képes érzékelteni. Márpedig „Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci” (Tetszést arat, aki a hasznost a kellemessel vegyíti).

Farkas Zoltán • Két szótárhoz két javaslat

A Váczy Kálmán-féle poliglott botanikai szótár szerkesztésekor meggondolatlanul kihagyott termédek címszó *addendá*ba foglalása és ily módon való „visszapótlása” csak szükségmegoldásnak tekinthető. A várható második kiadásnál e hiba feltétlen kiigazítását, felszámolását várjuk. De tekintettel e mű tudományos jelentőségére és kedvező fogadtatására, a legjobb megoldásként azt javasolnám, hogy a Tudományos és Enciklopédiai Kiadó adja ki a szerző egész feldolgozott anyagát (amely a megjelentnek majdnem háromszorosa) egy több, szükség szerint két- vagy háromkötetes kaidásban. Nagy kár volna, ha e páratlan tudományos értékű, egyedülálló munka nem jelenne meg teljességében.

A román—magyar és magyar—román mezőgazdasági szótár szerzői a magyar nyelv szókincséből hiányzó kifejezések esetében többször megelégedtek a román címszó „magyarosított” változatával, mint: *acord global — globális akkord, concrețiune — konkrécio* stb. Ezek helyett — vagy mellett — felsorolhatták volna saját javaslataikat. Bátran képezhettek volna új műszavakat, vállalkozhattak volna a nyelvjárások szóalkotó munkájára. (Szerintem a fenti példák esetében inkább összevont akkordról vagy teljes akkordról, illetőleg összenövéstről lehetne és kellene beszélni.) Részemről szükségesnek tartanám egy olyan fórum létesítését (valamely folyóirat, akár a *Korunk* keretében), ahol szakmabeliek és nyelvészek bevonásával a közhasználatú idegen eredetű kifejezések értelmi magyarosítására törekednének. Ha minden számban egy-egy szakma (vagy az ügyintézés stb.) terén használatos harminc-negyven idegen kifejezésre javaslatokat kérnének, majd elbírálásuk után közölnék a legalkalmasabbakat — ezek a továbbiakban a sajtó, a rádió, a televízió és a szakirodalom útján bekerülhetnének a köztudatba.

Brassay Sándor • A szakemberek nevében

Két igen jelentős szakszótár méltatására és elemzésére gyűltünk össze. Én — szakmai érdeklődésem folytán — főleg a román—magyar és magyar—román mezőgazdasági szótárról szeretnék néhány szót szólni, annál is inkább, mivel a jelenlevők közül talán az egyetlen nem kolozsvári lakos vagyok (nem akarom a „vidéki” szót használni, mivel úgy érzem: mindnyájan egy nagy „vidék” vagyunk). Tekintve, hogy a mezőgazdasági szakemberek többsége Kolozsváron kívül tevékenykedik, külön megbízatás nélkül is egy kicsit az ő nevükben szeretnék szólni.

Nagy Miklós bevezető előadásában méltatta a munkát, nem térek ki az általa elmondottakra, ellenben úgy érzem, hogy szavai problémafelvetésére éppen e két

könyv megjelenése a legjobb példa. Ahogy hallottuk, az utóbbi években öt szakszótár jelent meg magyar nyelven, ami szerintem igen nagy teljesítmény. Ezek közül talán az utóbbi kettő — amelyekért itt összegyűltünk — a legjelentősebb mind terjedelmében, mind sajátossága folytán. (Váczy Kálmán hétnyelvű botanikai szakszótára, úgy érzem, nemzetközileg is jelentős esemény, aminek méltatására igazán csak azután kerül sor, miután a szakemberek a világ minden tájáról tudomást szereznek róla és megismerik.)

Igazat kell adnom Nagy Miklósnak, hogy a romániai magyar szakkönyvkiadás szűkös volta nem tükrözi a magyar szakembergárda súlyát sem számbelileg, sem tudásbelileg. Az okokat kutatva, úgy érzem, a szakkönyvek gyakoribb és színvonalasabb megjelenésének nem egyetlen akadálya a megfelelő keret hiánya; ellenkezőleg, szerintem a meglévő keret nincs kihasználva kellő mértékben. Nincsen kihasználva, mert hiányzik az a szervező-, ösztönző- és mozgósítóerő, ami szakembereinket tapasztalataik megírására buzdítaná.

Ezért is becsülöm nagyra a kétnyelvű mezőgazdasági szótár íróit, akik példamutató munkával bizonyítják, hogy a napi hivatalos elfoglaltság után is el lehet készíteni egy ilyen rég várt, hézagpótló munkaeszközt, amelyet hasznosan forgathatnak a mezőgazdaságban dolgozók éppúgy, mint a tanügyben, a sajtóban, a tudományban tevékenykedők.

Hangsúlyoznom kell a mondottakat már csak azért is, mivel egyesek felhozhatják „magyarázatul”, a maguk mentségére, hogy a szerzők iróasztal mellett dolgoznak: mindnyájan a Ceres mezőgazdasági könyvkiadó szerkesztői. Tudni kell azonban, hogy a munka dandárját végző Szalay András és Schweiger Ágnes a kiadó magyar részlegének egyedüli belső munkatársai, akik jelenleg azt a munkát végzik el, amit jó pár évvel ezelőtt hat vagy nyolc alkalmazott. Mindezt el kellett mondani ahhoz, hogy érzékelnünk tudjuk az óriási erőfeszítést, ami árán e munka megszületett. Úgy érzem tehát, meg kell hajtunk az elismerés zászlaját Szalay András előtt, aki a vállalkozás lelke volt, persze nem kisebbitve Schweiger Ágnes érdemeit sem, és kiemelve Gabriel Manoliu, valamint Ion Bucur hozzáértését és áldozatos munkáját.

Mindezt azért kell külön hangsúlyoznom, mert e könyv megjelenése is bizonyítja azt a ténnyt, hogy a jelenlegi körülmények között igenis lehet időtálló alkotni, ha a szakmai ismeret kitartással párosul és áldozatvállalással. Ezt többszörösen alá kell húznom, hiszen a szerzői tiszteletdíj nem jelent említésre méltó anyagi nyereséget (sőt, sokszor nagyobb a befektetés könyvekbe, szakmunkákba stb., mint a honorárium végösszege), tehát ez nem hat ösztönzőleg egy könyv megírására. Ezért ahhoz, hogy növeljük a romániai magyar nyelvű szakkönyvkiadás lehetséges szerzőgárdáját, meg kell találnunk a Szalayakat, akiket aztán egy kezdeményező akarattal maga köré kellene gyűjtenie, hogy szélesebb kaput tárjanak az irodalmi munkák megjelenéséhez képest igen szerény keretek között mozgó műszaki és tudományos könyvkiadásunk előtt.

Mindennek tudatában csak üdvözölni tudjuk a Korunk kezdeményezését e téren. Ennek a megbeszélésnek fő hasznát abban látom, hogy talán nem fogunk megállni ezen az úton — hiszen a Korunk kellő tekintélyt jelent ahhoz, hogy a probléma felvetésén kívül gyakorlatilag is ösztönzőleg hasson a magyar nyelvű szakirodalom fellendülésére. E téren egyébként sokkal inkább tettekre van szükség, mint szavakra. Panaszkodással, a kevésbé örvendetes tények felhánytorgatásával a problémát megoldani nem lehet. „Kevés a jóra várni, a jót akarni kell” — írta egy költő, majd hozzátette, hogy ez is kevés: a jót mindenekelőtt „tenni, tenni kell”. Ezek a szavak messzemenően érvényesek szakkönyvirásunkra is.

Ezért tudom nagyra értékelni Szalayék munkáját, akárcsak a *Korunk* szerkesztőségének meg-megismétlődő ösztönzéseit, amiknek egyike ez a találkozás is, valamint az az anyagi okok miatt még bátoratlan kezdeményezés, hogy Kolozsváron kívül szakembereket is meghívnyak a hasonló találkozókra. Véleményem szerint a húsz-huszonöt meghívott között mindig fog akadni öt-hat, aki anyagi „kártérítés” nélkül (menetjegye elszámolása nélkül) módot talál arra, hogy eljőjjön. Ez a tény új színt hozhat ezekbe a találkozóba, bővebb lehetőséget teremthet arra, hogy elérjék céljukat — hiszen főleg a mezőgazdasági szakmában tevékenykedők nagy többsége Kolozsváron kívül él, s rászorul mind a mozgósításra, mind a bátorításra.

Apák (nagyapák) és fiúk

Csiki László drámai világa

Nehéz volna az okát megmondani, miért nem adott Erdély jelentős drámát a magyar irodalomnak — *Az ember tragédiája* vagy a *Bánk bán* közelébe férközött — jó évszázadon keresztül. Azon már lehetne vitatkozni, vajon érvényes-e ez a megállapítás a két világháború közötti időszakra is vagy sem, s hogy milyen értéket képvisel Tamási Áron színpadi játékaival mondjuk Móricz Zsigmondhoz, Kós Károly Németh Lászlóhoz és Illyés Gyulához, Hunyady Sándor Molnár Ferenchez képest. Ami viszont ma már aligha cáfolható tény: az apák nemzedéke után a fiúknak jutott a dicsőség, hogy a romániai magyar drámára felfigyeltessenek, már-már felborítva az irodalmi műnemek nálunkfelé hagyományos (érték)rendjét, a líra, próza, dráma sorrendet a rangsorolásban. A hatvanas évek második felében kezdett beszélni a kritika a Páskándi—Kocsis jelenségről, s ezt a hasznos hírverést a *Vendég-ség*, a *Tornyot választok*, a *Bolyai János estéje*, a *Bethlen Kata* színpadi sikere követte. A rákövetkező időszakban, jó fél évtizeden át a Sütő—Harag jelenség méltatásától, elemzésétől volt hangos a sajtó; Sütő András történelmi trilógiája, az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, a *Csillag a máglyán* és a *Káin és Ábel* (melyhez utóbb a *Szúzai menyegző* csatlakozott) mondhatni egy korszak művészi kifejezője volt, amit Harag György és színészei (de más színházak művészei is) sikerrel foglalmaztak át színpadi nyelvre. S ha némi késéssel, de végre reflektorfénybe került Székely János költői vétetésű színháza, amely szintén a történelem tanulságainak filozófiai-erkölcsi általánosítására vállalkozik.

E nagy fellendülés közepette a színházpártoló közönség talán észre sem vette, hogy „apák és fiúk“ újabb szembesítése vált időszerűvé, sőt fel is került már a világot jelentő deszkákra, Csiki László két színpadi játékával: az *Öreg ház* Kolozsvárt (Harag rendezésében, kitűnő szereposztásban), a *Nagyapapa látni akar benneteket* Temesvárt és Sepsiszentgyörgyön kapott színpadot. És 1981 tavaszán a Kriterion megjelentette Csiki öt színjátékát, *Artatlanok* címmel. (Ugyanebbe a jelenségcsoporthoz sorolandó, véleményem szerint, Köntös Szabó Zoltán *Lakoon háza* című darabja, amely még csak az 1979-es *Utunk Évkönyv*-ben olvasható.) Megfelelő alkalom lett volna már az *Öreg ház* bemutatója e kérdések felvetésére, akkor azonban egyes kritikák, illetve kritikuskok — elsősorban Szócs István — fanyalgása, a dráma és az előadás bizonyos hibáinak a túlhangsúlyozása elterelte a lényegről a figyelmet, s nem bontakozott ki érdemi vita a jelentkező újról. A könyv megjelenése színházi emlékeinket is feleleveníti, de még inkább tudatosítja bennünk a hiányt, a hazai magyar színházművészet továbblépésének szükségességét, hogy a Csiki Lászlótól felismert és „játékokba“ fogalmazott társadalmi-művészi igazságok minél teljesebben színházi igazságokká válhassanak.

Csiki olyannyira komolyan veszi a drámát — a líra, az epika és a kritikai esszé után negyediknek (de lehet, hogy elsőnek!) választott műfaját —, hogy nem fél a legmagasabb mércéért állítani önmaga elé: „Eszerint a dráma az emberben való hit kétségeinek műfaja. Ezért nem viseli el a megalkuvást, s csak a végteteket ismeri — úgy, mint végtelent. A drámában mindig élet—halál a tét, még akkor is, ha nem választhatók, s ha másként nem, úgy, mint a játékban, mely a gyermekeket az elmúlt felnőttek életére tanítgatja. A szent szemérmertlenség költészettel rokon megnyilvánulásaként, másrészt, a dráma arra kötelezi fróját, aki színészek képében a sokaság színe elé merészkedik, hogy olyan kérdéseket tegyen fel, melyek megérik és indokolják is a gátlás nélküli nyilvános kitérülést.“ Az öt „játék“ ismeretében nyugodtan kijelenthetjük, hogy Csiki ezt a műfaji (műnemi), esztétikai-etikai igazságot nemcsak elvontan tudja, hanem gyakorló drámaíróként is megpróbálja alkalmazni, s megújuló kísérletei egyre közelebb viszik a lényegi kérdésekhez, a gátlás nélküli nyilvános kitérüléshöz. A drámakötet első lapján a Nagyapapa amolyan narrátor-kikiáltóként így csalogtatja be a nézőket: „Vigyázat! Itt látható a láthatatlan! Itt a láthatatlan látható! Itt egy kirakat látható. Benne típusbútorok és próbabábuk. Majd rájuk húzunk néhány köznapi érzelmet, átmeneti hazugságot, divatos elméletet, valamint a vizes lepedőt. Látható lesz ez, az — sőt néhol amaz is. Lesz itt kihízott érzelem és túl bő gondolat, elkoptatott bölcsesség és toldott-foldott igazság. A gyűrött arcokat előadás után díjtalanul kivasaljuk!“

És Csiki úgy teszi kirakatba (az első játékban szó szerint is) hőseit, hogy a típusbűtorok és próbabábuk világa mögöttit láttassa, azt, ami élesen ellentmond a köznap, kihízott érzelmeinek, szembeszáll az átmeneti hazugsággal és divatos elmélettel — ami nem tűri meg az elkoptatott bölcsességet és a toldott-foldott igazságot. A szerző már a Nagypapával figyelmeztet: „Gyengébb idegzetűek vigyázzanak: saját magunkkal játszani a sötétben sosem lehet eléggé veszélytelen. Netán világosság gyűl a fejünkben, és megpillantjuk, milyenek voltunk, amikor még azt hittük, vagyunk valakik. Tessék vigyázni a tűzveszélyre is: a gondolatok gyűlékonyak, és az érzelmeik kirobbanhatnak.“

A tűzrendészeti szabályokra különbözőképpen ügyelve, öt „játékot“ nyújt itt át az olvasónak a szerző. Az *Öreg házban* jelző nélkül jegyzi a műfajt (játék három felvonásban), a többiek címében, illetve műfaji megnevezésében eljátszik a variációs lehetőségekkel — a megközelítés mikéntje, ábrázolásmód, tematika és hangvétel szerint: a *Nagypapa látni akar benneteket* „játék (a valósággal)“, az *Álkulcsok* „játék (a történelemmel)“, az *Ártatlanok* „játék (emberekkel)“, a *Fal* „szatirikus (népi?) játék“. Mindegyikre érvényesen — csak az *Öreg ház*at különítve, részben, el — én ezeket a „játékokat“ abszurdoidnak mondanám, újszerű abszurdoidnak, ahol nem csupán a realista alapállás vehető ki, hanem sokszor a keret is őriz realista elemeket, ugyanakkor azonban a művészi-erkölcsi hatást a drámaíró éppen a túlhajtással, az abszurdítás fennkölt metaforába foglalásával éri el. Nem hinném, hogy igaza van Egyed Péternek, aki szerint Csiki László színháza helyét „valahol a színház epikus és drámai formája között kell keresnünk“ (*Játszmák és generálisok*. Utunk, 1981. 21.). Ahol még (csak vagy többnyire) epikus Csiki, ott a drámaíró keresi önmagát. Az *Ártatlanok* nagy újdonsága — Sütő András drámáihoz viszonyítva is —, hogy Csiki László már kezd színházban gondolkodni, s ezt épp a címadó darabban, minden tekintetben, gondolatilag is kiemelve „játékával“ bizonyítja egyértelműen. Az ironia fölényével, de korántsem a kibicnek semmi sem drága kivülállásával nézi a világot, a történelmet, a távoli és közeli összefüggéseket. Az sem igaz tehát, hogy a színek — akár az *Ártatlanokban* — „csupán az abszurd terítő funkciói“. A figurák (a hősök) pedig éppenséggel egyénített társadalmi lényekként jelentéshordozók, mindenekelőtt az *Öreg házban*; de ahol „az abszurd terítő funkciói“ valóban előtérbe kerülnek (ám ott sem: „csupán“), s a szereplők jelentésén és nem jelenítésén van a hangsúly, a kapcsolat azért nem szakad meg realitás és abszurd között. Csiki nem parabola-dramát ír, „csupán“ eljátszik a sok forrásból gyűjtött primer és szekunder élményekkel, nem törődve a gyengébb idegzetűekkel — a gatlás nélküli nyilvános kitarukkozás érdekében. Így járt el mindenki, aki a magyar vagy az egyetemes drámairodalomban igazán számított, ez nem a romantika vagy az „elrugaszkodott“ XX. század specialitása. Csikit sem kell tehát megkísérelnünk visszafogni, óvatosságra inteni, megszelídíteni. (Természetesen nem a drámaíró gyermekbetegségeit akarjuk eltitkolni. Meglepő viszont, hogy Csiki László mennyire immúnis e betegségek többségével szemben.)

Drámai hősei nem is tűrik a pátyolgatást, langyosságot, mellébeszélést. Különösen nem a fiatalok. Jellemző, hogy két olyan darabja, mint az *Öreg ház*, ez a napjainkban játszódó társadalmi dráma, és az *Álkulcsok*, melyben a történelemmel, egy ál-Gábor Aronnal és egy ál-Petőfivel folytatja le a szerzői játékot, milyen közel áll egymáshoz a nemzedéki szembesítésben. Apa és Fiú kölcsönös megértés-kísérlete egy mai erdélyi kisvárosban, az üresen maradt ősi családi fészekben szinte ugyanolyan ellentéteket hoz felszínre, mint a halál árnyékában másképpen összezárt, 1849-es Órnagy és a „józan“ érveket visszautasító Ifjú vitája. Amiből azt az elhamarkodott következtetést is le lehetne vonni, hogy Csikinek nincs történelmi érzéke, de talán helyesebb arra gondolnunk, hogy a szerző nagyon is fejlett érzékenységgel figyeli korát, annyira, hogy a régi helyzetekbe, történetekbe is a mai embert látja-gondolja bele. Az *Öreg ház* Fiúja (és mellette Anna meg a náluk is fiatalabb két tinédzser) az Apán, a kisvárosi rokonokon és új ismerősökön konkrét megnyilatkozásokban, tárgyyszerű tapinthatóságában méri a nemzedéki különbségeket, ugyanannak a világnak, társadalomnak-történelemnek kétféle megítélését („Mert nem az ő idejüket élte, a maga törvényei szerint változott“). Az Órnagy és az Ifjú az *Álkulcsokban* a pillanatnyi helyzet megítéléséből az eszmények és lehetőségek, a harc és áruulás, a szabadság és kiszolgáltatottság, a méltóság és túlélés értelmezéséhez jut el. Az egyik a tizenhét éves naiv hitével, fantaszta-lelkedésével: „Meg lehet változtatni még a történelmet is, órnagy úr. Én most már láttam, milyen egy történelem. Szinte hihetetlen, de mi vagyunk a történelem, órnagy úr. Maga az. Rajtunk múlik minden. Én is történelem lehetek, csak ahhoz szabadnak kell lennem.“ A másik a harcos, a vezér felelőségével, a vesztes tapasztalatával, önmardosásával: „Azt is tudtam, ha nincsen fegyver, ha én nem adok fegyvert, akár-mekkora lehet a vágy s az indulat: csendben maradunk. Vagy beszélünk, szava-

lunk — de nem ágyúkkal. Ránk taposnak: lehajlunk, mint a fű. Aztán, ha elment a vész, felegyenesedünk. Egy-két magamfajta vakmerőbb talán eltörik — ahogy eltört volna csak erősebb szélben is. De így mi lesz a fegyveres füvekkel? Lekaszálják! Negyed-, tizedannyi sem hullt volna el, ha nem erősítem meg hajló derekukat a fegyverekkel. Védtelenségükben tovább nőtt volna bennük az indulat, a fegyvertelen vágy. Esmének is nevezhetik a vágyat, ha nincsen fegyvere. Az növeli a füveket, fákat: hogy élni akarnak.”

E néhány idézet a kérdéses felelőssége mellett azt is érzékelteti, hogy Csiki nek nincsenek előre-kész válaszai, nem eleve az öregnek vagy eleve a fiatalnak ad igazat — a helyzetből, a már megéltékből, a már és még meg-nem-élhetőből következő *másságra* figyel. Ezt akár történelmi realitásérzéknek is nevezhetjük. Ha egyszerűen leírná a jelenségeket, abból nem születne dráma. Csiki viszont tudatosan ír drámát; nem azért, hogy írói képességeit ezen a területen is kipróbálja, hanem mert a megismert élet, a megismert, ütköző igazságok ezt követelik tőle. Kétségtelenül epikus, sőt statikus volta ellenére az *Alkulcsok* is dráma (vessük össze Sánta Ferenc kisregényével, *Az árulóval*, egy részben hasonló eszmei vita epikus összegezésével — a műnemi különbség szembetűnő lesz), s még egyértelműbben annak látjuk az *Öreg házat*. Szövegét olvasva talán még inkább, mint a kolozsvári előadás tükrében. Harag Györgyöt ugyanis főképpen az első felvonás hangulata ragadta meg, a *couleur locale* s az Apában élő nosztalgia, így aztán a Fiú igazságai (az Annáé és a tinédzsereké fokozottabban) háttérbe szorultak. S amennyivel gyengült a fiatalok jellemzése (a szerzőt is terhelik persze mulasztások), annyival gyengült Csiki drámájának történelmisége, társadalmi időszerűsége. (Amiben viszont az előadás erőteljesebb: a Vevő figurájának felnövelése; azt éreztük a Harag-rendezésnek ebben a mozzanatában, Pásztor János alakításában, amit az *Özönvíz előtt* széki cselédlánynak, Illyés Kingának az énekében: csak hogy a tragikus pátoszt a kétségbeesett irónia váltotta fel.) Sajnos, az került részben árnyékba a színpadi változatban, az vált alig meghallhatóvá, ami az *Öreg ház* sorsát s a túlélőket döntően meghatározza, s amit a tinédzserek ilyen közvetlenséggel tudakolnak a tegnapi városvezetőtől, a nyugdíjasként hazalátogató Apától: „Az a kérdés: mi lett azzal, amiben hittek?”

Csiki az *Öreg házb*an eredetileg sem tudott még teljes választ adni a korántsem oly naiv ifjainak — játékaiknak egész sorában keresi azóta is a kielégítő feleletet. A *Nagyapa látni akar benneteket* tulajdonképpen ugyancsak a hit, az élet-eszmény drámai megközelítése volt, a polgári sztereotípiák felől, pontosabban: a polgári életeszmény, a kényelem, védettség, kockázatmentesség kritikája felől. („Légvárban élni szebb. Legalább alakítható.”) A telitalálat értékű első felvonásra (részorultságában egy házaspár élő reklámként lakik a bútorüzlet kirakatában, s a nyilvánosság kizárásáról álmodozik) gondolatilag logikus, de kevésbé ötletgazdag második rész következik (a megkapott polgári kényelembe-unalomba betolakodik, krimiszzerűen, az ifjú Idegen), a harmadikban nagyjából magyarázatot kapunk a történetekre, a személyekre — és az írói szándéokra. Ez a kísérlet azonban nem múlt el eredménytelenül: az *Ártatlanok* és a *Fal* abszurdig fokozott iróniájába és emberiség méretű szabadság-értelmezésébe a *Nagyapapa* pozitív és negatív tanulságai egyaránt beépültek.

Azt hiszem, nem túlzás emberiség méretű szabadság-értelmezést emlegetni, az *Ártatlanok*ról szólva. Csiki ugyanis ebben az abszurdoidjában — „játék (emberekkel)” — nemcsak azokat a tapasztalatokat kamatoztatta, melyek az abszurd drámában Beckettől és Ionescótól Mrożekig és Páskándiig rendelkezésére állanak; nemcsak Peter Weiss Marat-drámáját és az *Emigránsokat* (Mrożek) asszociálhatjuk hozzá mint színház és politikum új nászának kiemelkedő bizonyágait. Bármennyire meglepően hangozzék, az *Ártatlanok* előzményei közt *Az ember tragédiáját* is figyelembe kell vennünk. Madách drámái költeménye persze az emberiség egész történetét szemléli, így teremtetett egy évszázada érvényes, élő modellt hit és ráció vitájában. Csiki még annyira sem visszhangozza a madáchi igéket, mint Sütő a *Káin és Ábel*-ben; ám azzal, hogy a hit és megcsalatás kérdését a történelem valós és elképzelt tényeinek, jelenségeinek újragondolásával egy kitűnően megépített ellenutópiába építi, a madáchi örökséghez méltó tette vállalkozik. A drámai történés ugyan egészében „világi” — ha azt a sok borzalmat, amelyet Csiki megír drámájában, elfogadhatjuk elviláginak —, a bibliai motívumok azonban itt is feltűnnek: az első felvonás gyermekforradalmairai, a későbbi vezérek, hősök, illetve áldozatok a próféták neveit viselik (János, Illés, Lukács), s a többi név is megtalálható a Bibliában (Dávid, Lázár, Veronika, Eszter, Ruth). A tulajdonképpeni történés elé írt — Brechtnél és Sütőnél egyaránt hitelesen kipróbált — song, azaz a farmernadrágos, gitáros fiú által előadott dal (mely a darab végén ismét felhangzik) szintén tartalmaz madáchi mozzanatot:

Láttunk fűt, fát, történelmet,
láttunk élet, szellemet,
láttunk századot kétszázad,
láttuk, hogy csak egyre megy.

Mekkora volt ez a világ,
ha ami volt, csupa vér?
Mekkora lesz ez a világ:
az ember is belefér?

A részletekben nincs miért tovább keresnünk, erőltetnünk a párhuzamokat; ezt is csak azért tettük szóvá, hogy senki se próbálja félreolvasni Csiki László felelősen átgondolt, mélységesen humanista, a szabadság eszményét következetesen vállaló drámáját. De azért is emlegettük Madáchot, *Az ember tragédiáját*, hogy e mai vállalkozás rendkívüliségét emeljük ki vele. Csiki a XX. századi irodalmat — magát a felnőtt emberiséget — leginkább foglalkoztató kérdéseket szegezi drámai hőseinek, az egyetemesség és időszerűség jegyében: „Mekkora lesz ez a világ: az ember is belefér?” A szabadság erkölcsstanát kutatja, de nem azért, hogy kis- vagy nagykátéját megalkossa, hanem hogy a történelmi helyzeteket, a totalitarizmust értelmezni tudja, az emberi jövőt munkálja. Erkölcs, hatalom, szabadság témaköréből — e kutatás eredményeként — egész aforizmagyűjteményt állíthatnánk össze az *Ártatlanokból*, amelynek érvényességét a drámai helyzetek (a világtörténelem helyzetei) szavatolják. Mutató e gyűjteményből: „... a szabadság mindenütt való és örök. Nem lehet sem adni, sem megtanítani. Nézzétek az eget! Fel kell nőnünk hozzá, a szabadsághoz. Meg kell találnunk a mi szabadságunk idejét. A hatalmat kell megszerezni, amellyel magunkhoz igazítjuk az időt!” (Lukács, a játékkorradalmat gyakorló ifjak vezére) „... soha nem szabad a legerősebb ellenzékre lecsapni. Ez feldühítené őket és felusztaná... Ezzel már nem tudna megbirkózni a hatalom. Vagyis? Szeres — vagy ha nincs, akár szervez — egy gyöngye ellenzékét. Lefogja. Lehetnek idealisták is, csak ellenzék legyenek. Egyébként az idealistákat mindig ellenzéknek lehet számítani. Két légy egy csapásra: a süket tömeg megtudja, hogy ezekért — miattatok — szenvedett, a komoly ellenzék pedig tanácstalanul áll. Leáll.” (Lukács apja, a tanár, az elmélet kidolgozója — miután fia „seregét” lefoglta) „... az eszme az életek felett való” (Lukács) „Nekünk az eszmét kell szolgálnunk, mindenekefelett. Barátaink halála árán is. Most, a hatalomban, egyik lettünk az eszmével. Mi vagyunk az eszme és az ügy.” (Lukács) „... ki kell osztanunk a szabadságot.” (Dávid, a megmenekült egykori gyermekkorradalmár, miniszterelnök) „Semmi sincs már, csak hatalmam.” (Lukács mint főügyész, amikor értesül apja öngyilkosságáról) „Utólag minden történelem: aki meghalt, az hős; aki győzött, annak igaza van.” (Dávid) „Mindenki szabadságáról szól, nem a miénkről. Nem a hatalom szabadságáról szól.” (Dávid véleménye Lukács himnuszáról)

Idézeteink nem egy tézisdrámából valók. Csiki műfajmegjelölése — „játék (emberekkel)” — nagyon pontos, a kiragadható tézisek mind ennek a játéknak egy pillanatát rögzítik, de a drámai cselekmény, a hősök sorsának alakulása szempontjából nem jelentik a végpontot, a történes túllendül rajtuk — s lesz, lehet belőle történelem. Eszmei és formai értéke az *Ártatlanoknak*, hogy nem különböző álláspontok képviselőinek dialógusa jelenti a drámát (mint az *Alkulsokban* s részben az *Öreg házban*), hanem akcióban látjuk a hősöket, jól megválasztott színhelyeken, s a vereségek és győzelmek (köztük vereséggel felérvő győzelmek) egymásrakövetkezéséből épül a mű — és benne az írói ítélet. Itt valóban élet—halál a tét, s nem is csupán az egyes ember élete és halála; és mint a játékban a gyermekeket, a szerző „az elmuló felnőttek életére tanítgatja” olvasóit (reméljük, rövidesen nézőit is). Am úgy tanít, hogy nem vesszük észre a didaktikai célt: az *Ártatlanok* szerzője már tud drámai jelenetet szerkeszteni és a jelenetekből egységes, hatásos drámát alkotni. Következetes a jellemépítésben — jobbnál jobb szerepeket ír; annak ellenére, hogy a mű szinte monoton célratöréssel elemzi hatalom és szabadság viszonyait, az egyes figurák határozottan egyénítettek (lírai kitérők nélkül is).

Az ismétlések, pontosabban a játék a színhellyel és drámai hősséggel, azaz a variálások és átváltozások biztosítják az *Ártatlanok* drámai egységét. Csiki ugyanis sem a színhelyeket, sem az egyszer felmutatott hősöket nem ejti, nem felejt el — váratlan visszahozatalukkal sikerül állandó készenlétben tartania az olvasót (nézőt). A város közelében fekvő tisztás például az első felvonás első színében a gyermekkorradalmárok gyakorlótere, a negyedik színben itt zajlik a békés majális, amelyen az előbb még vezér-teoretikus Lukács, apjával együtt, az Ügyész vendége, a harmadik felvonás első színében pedig itt áll az elhunyt hősök tiszteletére épülő

MOLNOS ZOLTÁN: SZILÁGYI DOMOKOS

MEER F. ANDRÁS: SZENVEDÉS (a Korunk Galéria anyagából)

emlékmű, itt találkozunk a börtönből süketen szabadult Illés és barátjának özvegye, a szép Eszter. (De hasonló „összefutásokra” nyílik alkalom egy másik színhelyen, az elmegyógyintézetben is — majd az emlékmű talapzatán, az avatási ünnepségen.) Illés és Eszter jelenete a bravúrosan megoldottak közül való: a süket próféta (akinek nemsokára a nyelvét is kivágják, hogy próféciajával ne zavarja a Dávid szervezte ünnepséget) és a terméketlenségre kárthatott szépség „párbeszéde” — mint egy Bánk és Tiborc panaszának összehangzása — az egyéni boldogság s a közügy szétválaszthatatlan voltát nyilvánítja ki, már nem tézisekbe foglaltan. Illés a saját szenvedéseiből, csalódásaiból vonja le a következtetéseket („Az eszmének, a gondolatnak is teste kellett volna hogy legyen. Hadd érezzük, lássuk... Mutatta volna a sebeit, hogy ne kételkedjünk benne.”), prófétálásának innen a hitele: „De ti emberek legyetek, ne a szabadság egyforma katonái, ne a változó igazság próbábábui...”

És munderre következik, összegező válaszként, a merész és egyben félelmetes grand guignol a befejezésben. Sütő András (és Harag) is élt a szabadság és bilincs kézenfekvő színpadi ellentétzésével Kálvin és Szervét vitájának megvilágításakor. Csiki rájátszik, sokszorosan, e megoldásra, hiszen ő az esküvő—temetés—emlékmű-avatás jelenetében Dávid mellé odaállítja, természetesen, a Lukácstól a hatalomhoz átpártoló Lázárt („Éljen! Éljenek a halottak!” — hurráztatja a tömeget a demagóg), de felállítja a tömeg elje, egymáshoz láncolt kézzel, Lukácsot, az egykori vezért és menyasszonyi ruhában Veronikát; a nem ünnepképes Illést a beöltöztetett Katona helyettesíti, s a közelben sündörög a régi, „mindenessé vedlett Úgyész egy nagy kalapáccsal”. Ez volna a Nagy Ünnep — ha Eszter a tömegből el nem kezdené énekelni a régi himnuszt, és Veronika fel nem emelné megbilincselte kezét. A farmernadrágos fiú dala most kapja meg igazi értelmét:

Láttunk fűt, fát, történelmet,
láttunk élet, szellemet,
láttunk századot kétszázad,
láttuk, hogy csak egyre megy.

„Milyen gyermekek maguk, hogy ilyen gonosz játékot játszanak?” — kérdezi (a már felnőtt, fasiszta típusú miniszterelnök Dávidot a tisztáson álló ház öreg tulajdonosa, kevéssel az ünnepség megkezdése előtt. Valóban, mi ez a gonosz játék? Nem lehetne szelidebben játszani? Csiki a *Falban* válaszol a kérdésre, kevésbé véres iróniával. De nem biztos — a *Fal* ismeretében mondhatjuk —, hogy a repkény, amelyet a század eljei kisvárosban szónoklatokkal növesztenek, feltétlenül szeliddé teszi a játékot és játszókat. A városnak múltat vásárló, hősi és dicső történelmet kereső városatyák s a „vissza nem fordítható ünnephez” szoktatott köznép méltó téma egy másik ellenutópiához, akár az *Ártatlanok* folytatásának tekinthető „szatirikus (népi?) játék”-hoz a szabadság újabb történelmi értelmezéséhez, egy más közegben. A szerzői ötlet éppolyan frappáns, mint a *Nagypapa látni akar benneteket* kirakat-jelenetéé — és hasonló veszélyeket rejt magában, ha nem bizonyul az egész darabra elégségesnek a metafora. Ezúttal Csiki nem visz be új, különleges elemet a cselekménybe, így el is kerül a *Nagypapa* buktatóit, ám azt a feszültséget, amely az *Ártatlanok*at élteti, nem tudja végig tartani. Mindenesetre a *Fallal* is bizonyítja, hogy ötlet-, kép- és gondolatgazdagságban nem szorul senki segítségére, kölcsönzésre. Olyan drámai világot épít — történelmi élményekből, hétköznapi tapasztalatból, fantázia-elemekből —, amelyhez nem kell átkulcs. Szem és fül kell hozzá.

És új színházi szemlélet, az ironia kifejezésére alkalmas színpadi eszközök. A román színház már nemegyszer példát mutatott ennek az új szemléletnek az érvényre juttatásában (gondoljunk a *Rácea* — a *Hidegtelek* — előadására a bukaresti Bulandra Színházban). A romániai magyar színházról, emlékezetes kezdetek (*Sztriptíz*, *A bosszúálló kapus*) után, talán épp a Csiki-darabok bemutatása révén várhatnánk a folytatást, a felzárkózást — a történelem iróniájának színpadi kifejezésében.

Czeslaw Milosz versei

Az 1980-ban Nobel-díjjal jutalmazott Czeslaw Milosz (ejtsd: Czeszuav Mivos) kétségtelenül a legjelentősebb élő költők közé sorolható. 1911-ben született Litvániában, lengyel családból. A vilnai Stefan Batory egyetemen hallgatott jogot, s egyik megalapítója volt a *Zagary* nevű vilnai irodalmi csoportnak. Első számottevő kötete, a *Trzy zimy* 1936-ban látott napvilágot. Milosz még a második világháború előtt Varsóba költözött, a háború alatt is a lengyel fővárosban élt, és a földalatti sajtóban közölte verseit. 1946 és 1951 között lengyel kulturális attasé volt Washingtonban, majd Párizsban, 1951-ben lemondott megbízatásáról. Franciaországban élt néhány évig, majd 1961-ben kinevezték a berkeley-i egyetemen (University of California) a szláv nyelvek és irodalmak professzorává. Költői munkássága mellett Milosz prózát is ír, prózai művei közül legnagyobb sikert *Az Issza völgye* című önéletrajzi regényével és az ugyancsak önéletrajzi indíttatású, de esszéisztikus *Szüülőházam, Európa* című könyvével érte el. 1969-ben angol nyelven lengyel irodalomtörténete jelent meg. 1974-ben a varsói Pen Club műfordítói díjjal jutalmazta, 1978-ban pedig megkapta a tekintélyes amerikai Neustadt-díjat. Verseinek eddig legteljesebb gyűjteménye 1976-ban jelent meg Ann Arborban, de ez év januárjában a Znak kiadó Krakkóban is megjelentetett egy válogatást költeményeiből. Alábbi válogatásunk keresztmetszetet igyekszik nyújtani a hetvenéves költő háború utáni verseiből.

G. Gy.

KÁVÉHÁZ

Ebből a törzsasztalból a kávéházban,
ahol téli délutánokon deres kert csillogott,
egyedül én maradtam.
Be is mehetnék, ha akarnék,
és ujjaimmal a hideg űrben dobolva
megidézhetném az árnyakat.

Hitetlenkedve érintem meg a hideg márványt,
hitetlenkedve érintem meg saját kezemet:
ez — megvan s én is élek az egyre-történő időben,
de ők már mindörökké be vannak zárva
utolsó pillantásukba vagy utolsó szavukba.
S oly messze vannak, mint Valentinianus császár,
mint a masszagéta vezérek, akikről mit sem tudunk —
pedig csupán egy év telt el, esetleg kettő-három.

Belőlem még lehet favágó a távoli észak erdőiben,
beszélhetek tribünről vagy csinálhatok filmet
olyan fogásokkal, melyekről nem tudtak ők.
Megkóstolhatom az óceáni szigetek gyümölcseit
s lefényképezkedhetek a század második felében.
De ők már örökre: mellkép, frakkban és fodros ingben,
egy rettenetes Larousse-ból.

De néha, mikor a szegényes háztetőket kiszínezi
az alkonyat,
s hosszan nézek az égre — ott, a felhőkben látom,
gurul az asztal. Tálcával forgolódik a pincér.
Ők pedig néznek engem, s kirobban nevetésük.
Mert én még nem tudom, milyen meghalni kegyetlen emberi kéztől.
De ők, ők tudják már jól.

VARSÓBAN

E langyos tavaszi napon
Mit teszel, a Szent János-templom
Romjain járkálva, költő?

Min tünödsz itt, hol a folyó
Felől a szél fölkavarja
Romházak vörös porát?

Megesküdtél, hogy sohasem leszel
Siratóasszony.
Meg, hogy soha nem érinted
Nemzedet roppant sebeit,
Nehogy megszenteljed őket,
S legyenek átkosan-szentté, úzve
Minden utódot hetediziglen.

De Antigoné zokogása,
Ahogy testvérét keresi, ez már
Valóban túlmegy minden
Kibirhatón. A szív pedig
Olyan kő, melybe bogárként
Benne szorult e legszerencsétlenebb
Ország sötét szerelme.

Nem akartam én így szeretni,
Nem ez volt a célom.
Nem akartam így szánakozni,
Nem ez volt a célom.
Tollam könnyebb, mint a

Kolibri tolla. Ez a teher most
Meghaladja erőmet.
Hát hogyan éljek e földön,
Hol a láb kedveseink
Temetetlen csontjába ütközik?
Hangokat hallok, s látok nevetést.

Mégsem
Írhatok semmit — egyszerre öt kéz
Ragadja meg a tollam,
S rendeli: sorsukat írjam,
Életük s haláluk sorját.
Hát mégis siratóasszony
Kell, hogy legyen belőlem?
Hisz dalolnék ünnepekről
S vig ligetekről — Shakespeare
Vezetett oda engem. A költőknek
Hagyjatok meg egy perc örömet,
Mert másképp elvész a világ.

Örület így mosolytalan élni,
Mindegyre két szót, nem többet,
Ismételve, halottak, arccal
Tifelétek, akikkel együtt
Lett volna meg a menyegző:
A szellem s a test tetteié, dallal
s lakomával.
Csak két megmentett szavam van:
Igazság, igazságosság.

1945

AJÁNDÉK

Oly boldog volt ez a nap.
Korán felszállt a köd, kinn dolgoztam a kertben.
A kolibrik megálltak a loncvirág fölött.
Nem volt a földön semmi, amire vágytam volna.
Nem ismertem senkit, akit érdemes lett volna irigyelni.
Ami rossz történt, elfeledtem.
Nem szégyenkeztem a gondolattól, hogy vagyok, aki vagyok.
Nem éreztem fizikai fájdalmat.
Felegyenesedvén, kék tengert láttam s rajta vitorlát.

Berkeley, 1971

GÖMÖRI GYÖRGY fordításal

A tizedik múzsa tana

KEZESSÉG

Adrian Marino, a jeles román irodalomtudós terjedelmes kötetben (*Bevezetés az irodalomkritikába*. Kriterion Könyvkiadó, 1979) foglalta össze mindazokat a tudnivalókat, amelyeket véleménye szerint a XX. századi irodalomkritikusnak ismernie kell, s gyakorlatában természetesen nem tekinthet el tőlük. Ezeknek a tudnivalóknak a rendszeres kifejtése mintegy *Bevezető* gyanánt szolgál, bevezető a kritikával kapcsolatos hasznos tudnivalók rendszerébe. A könyv bizonyos episztomológiai derűlátás szelleméből táplálkozik, szerzőjének alapelve és előföltétele, hogy a kritikával kapcsolatos tudnivalók érvényes és tudományos módon rendszerezhetők, és amennyiben az olvasó a könyv ismereteit és választásait elfogadja, valamint rendelkezik kritikai inspirációval —, akkor már tudja, hogy miről is van szó a kritikával kapcsolatban, sőt, szerencsés esetben érvényesíteni is tudja tudását és képességeit. Ennek a könyvnek a szelleme a kritika történeti anatómiájának és rendszeres felépítésének a segítségével igazolhatónak véli a módszeres, tudományos, elemző pozitív kritika létezését, valamint azt, hogy a kritikusnak mindig vannak olyan abszolút lehetőségei, amelyeknek révén kritikai ítélete helyes értékítélet. E könyv üzenete szerint léteznie kell csalahatatlanság kritikusnak (illetve a kritikus csalahatatlansági esélyei reális esélyek), s a XX. századi kritikusnak nagyobb esélyei lennének, mint XIX. századi elődjének voltak.

„Mert voltak dogmatikus kritikusok (mint Veuillot) s műkedvelő kritikusok (mint Alphonse Karr). Sőt voltak oly dogmatikus kritikusok, akik műkedvelők lettek (mint Lasserre), műkedvelők, akik dogmatikusokká váltak (mint Lemaître). Voltak tudós kritikusok (mint Faguet), s tudatlanok (mint Souday), akikből tudósok lettek, s tudósok (mint például Deschamps), akik tudatlanokká váltak. Voltak olyan kritikusok, akik kedvtelésből olvastak (mint Sarcey), mások meg unalmukban (mint Barrès). Kritikusok, akik törvények és szabályok szerint ítélték (mint Hennequin), s kritikusok, akiket puszta szeszélyük vezetett (mint Léon Daudet); voltak végül olyanok — ezek voltak a legkönyörtelenebbek —, akik azt állították, hogy egyáltalán nem ítékeznek (mint például Anatole France). Voltak olyan kritikusok, akik botanikusnak tartották magukat (mint Saint-Beuve), mások kémikusnak (mint Taine), megint mások történésznek (mint Renan). Voltak olyan kritikusok, akik a politikát bevitték az irodalomba (mint Proudhon), s mások, akik meg az irodalmat vitték a politikába (mint Maurras); voltak azután olyanok, akik olyan alaposan összekeverték mindent, hogy a politikát nem lehetett megkülönböztetni náluk az irodalomtól, sem az imádságot a költészettől (Brémond). Kritikusok, akik makacsul keresték az embert (mint Gourmont), és mások, akik meg beérték a szerzővel (mint Brunetière). Voltak esztétikus és tudós kritikusok, moralisták és immoralisták, kéjencek és hidegvérűek, nehézkesek és csapongók, ünnepiesek és útszéliek, professzorok és nagyvilágiak. De egy ponton mindannyian hasonlítottak egymáshoz. Volt egy közös tulajdonságuk, amely jóval többet számított ezeknél a jelentéktelen különbségeknél.

Egyiknek se volt igaza.“ (Jean Paulhan: Részlet a Fénelon művei elé írt bevezetésből, 1948.)

Egyáltalán nem tartom kizártnak azt a lehetőséget, hogy a XXI. század kritikus elméinek hasonló véleménye legyen a XX. századi kritikusokról. A kritikában ugyanis van egy olyan sajátos elem, amely lehetetlenné teszi a teljes feltárást és értékesítést, s ez a mű.

A szerző megfogalmazásával „... az irodalom minden körülmények között rejtélyes ígérlet, szíren-csábítás, amely egyidejűleg vonz, nyugtalanít és felkavar. Elhalasztja jelentését, felfüggeszti sine die, annak a nőnek a bájával, aki már-már megadja magát, de aztán visszautasít: »még nem«. Ez hát a művészet. »hazugsága« és »perverzítése«. Mindig meglepő, mindig csalóka jelentése abból ered, hogy szemantikai rendszere (amint ezt Roland Barthes is mondja az 1964-es *Essais critiques*-ben) csupán megteremti jelentésének lehetőségét a világban, s nem tisztázza,

nem határozza meg azt szigorúan. Az irodalmi mű úgy viselkedik, mintha a világ jelentene valamit, ténylegesen volna egyfajta jelentése, de ezt a mű sosem tudja megragadni és körülírni. Csak javasol bizonyos jelentéseket, kérdéseket csempész be, nem ad megoldásokat." (67.) A műben levő rejtélyes ígéretet, titokzatosságot eltérő módon fogják fel és érzékelik a különböző korok és a különböző korok különböző kritikusi. Pontosan ez az a *paradox viszony*, amely a mű és a róla szóló kritika között fennáll, a kritika ugyanis képtelen *többet* feltárni, mint a mű *valószínű* vagy *valószínűsíthető* jelentése, ennél fogva értékítélete sem rendelkezhetik a *mindenkori érvényesség* erejével — ha egy irodalom műalkotásrendjének folyamatos egészében gondolkodunk. Ha megvan a műzsacsók, akkor ott imbolyoghat valahol a legvalószínűbb jelentés feltárásánál, s ennek a jelentésnek helyet biztosítván az irodalom műalkotásrendjében, ki is jelöli a mű értékét: a mű értékét önmagában s a mű helyi értékét az irodalomban. A mű tényének az értékelésével egyben értékítételezési aktust hajt végre; a kritikai eljárás segítségével az értékesült mű bekerül az irodalom általános értékrendjébe, tehát abba a rendszerbe, amely az ízlést s ennél fogva az esztétikai ítékezés természetét is alakítja.

A kritika tehát nem nélkülözheti sem a valószínű jelentés megtalálásának megfelelő (történeti, pszichológiai, szövegelemző, stb. stb.) eszközeit, sem a mű bizonytalan státusából sugárzó ihletet. Ez utóbbi hozza mozgásba, szervezi logikai egységbe és rendbe a főtáras eszközeit, s a kritikai elemzés kifejezheti, jelezheti az ihletet sugalmazó struktúra egyedi-eredeti, tehát értékes voltát. A kritika tehát szembesíti a művet magával, de úgy, hogy bekapcsolja az irodalomba, szembeníti az irodalom műalkotásrendjével. Egyaránt részt vesz az irodalmi mű tényének értékelésében, valamint a mű összirodalmi helyének és értékének tételezésében. Tényértékelő és értékítételező mivelta, axiológiai és ontológiai vonatkozásai tehát egymást feltételezik és egymástól elválaszthatatlanok. Az irodalomból vonja el ítélezésének kánonjait, de az irodalomba vezet vissza az értékesség új képzetét. A kritika ontológiai szerepe tehát az, hogy biztosítja a művek irodalommal-szervesülésének folyamatát. Kritika nélkül a művek sem a szó pozitív, sem negatív értelmében nem „érvényesülnek“. Az érvény tehát helyéhez — az őt megillető irodalmi helyhez — juttatja a művet úgy, hogy a kritikai eljárás folyamatában közli a művel az irodalmi normák és jelentéstani egész rendszerét. A szó filozófiai jelentésében a kritika az érvényesítés művészet és tudománya.

A figyelmes olvasó észreveszi majd, hogy Adrian Marino könyvének egyik alapvonulata: a nemzetközi kritikai irodalom (és természetesen irodalomtudomány) mai álláspontjainak összevetése a román irodalomkritika legrepresentatívabb alkotóinak (Măiorescu, Ibrăileanu, Gherea, Lovinescu, Călinescu, Vianu és mások) életművéből leszűrt tapasztalatokkal, hagyománnyal. Nem egy esetben úgy, hogy a múlt századi — elsősorban francia — irodalomkritikusok (Remy de Gourmont, Taine, Thibaudet, Sainte-Beuve stb.) álláspontjához hasonlítva, mely eljárás természetesen történetileg-genetikailag jogosult. Nemesak a román irodalomkritika történetében. 1919-es tanulmányában (*Az irodalom elmélete*) Babits például kijelenti, hogy Taine „hatása korszakos a magyar kritikára“. Elemzését célszerű idézni, mert történeti perspektívát kínál: „Nem látjuk ugyanezt Gyulai Pálnál. Ennek is megvan a maga oka: ő az irodalmat nem mint változó dolgot tekintette, szempontja az élet-hűség; így távol áll a genetikus iránytól, mely a Taine-é. Ellenben Péterfyre már hatással van. Egész működése küzdelem a Taine-féle eszmékkel [...] Riedl Frigyes egész kritikai működésén érezhetni Taine hatását.“ Érezhető Beöthy Zsoltnál és minden kritikán, mely a nemzeti szempontú kritikát alkalmazza, miután ezt mintegy alábástyázza Taine elmélete. A milióelmélet későromantikában gyökerező szempontjait Babits Dilthey élményelméletével igyekszik korrigálni (ugyanakkor hangsúlyozza a magyar kritika mindenkor egyik alapelvét, az egyéniség irodalomteremtő elvének fontosságát), majd Simmel formatánával igyekszik az esztétikai általánosság mindenkor szerepére és fontosságára utalni. A magyar kritika történetében először választja szét a két elvet: a nemzeti és szigorú értelemben vett irodalmi elvet, nemzeti és műfaji kritikáról külön-külön beszél. A modern értelemben vett magyar irodalomkritika megalapozóinál, Erdélyi Jánosnál és Arany Jánosnál az irodalmi műveket semmiképpen nem lehetett függetleníteni, elvonni a népnemzeti szellem aktuális társadalmi törekvéseit kifejező lánghelme működésétől. (Arany persze nagyon is tudatában volt annak, hogy az iskolát s az irodalmi irányt „nem a lánghész, hanem azon körülbelül egyforma nagyságú tehetségek alkotnak, melyek közül egy sem oly tündöklő, hogy a többinek fényét magába nyelje, egy sem oly erőtlén, hogy saját jellemét elvesztve, pusztán utánzóknak mondathassék“ (*Irányok*). A lánghelme ígézetétől (ettől a nemzeti irodalmak romantikus korszakára olyannyira jellemző tényről) persze Babits sem tud elvonatkoztatni, hangsúlyozza, hogy „minden új kifejezni való megeremti a maga új műfaját“.

(Minderre azért tértem ki, mert bár Adrian Marino sokszor hangsúlyozza a történeti elemzés, az irodalomkritikai fogalmak történelmi elemzésének a szükségességét, *Bevezetőjének egésze* mégis nélküli a diakronikus szemléletet. Nem utolsósorban azért, mert felfogása kétségtelenül a strukturalizmus mű- és kritika-fogalmához áll a legközelebb [a könyv első kiadása 1968-ban jelent meg], szívesebben használja a *mű* fogalmát, erre épít, s kevésbé az *irodalomét*. El tudnék képzelni egy olyan *Bevezetőt* is, amely a román kritika történeti elemzéséhez csatlakoztatná a nemzetközi kritikai és filológiai irodalom mai szemléletmódját, s akkor persze a román irodalomkritika története nem annyira példaanyga, mint inkább a szintézis másfajta lehetősége lenne. Úgy gondolom, hogy a közép-kelet-európai térség nemzeti irodalmainak fejlődésében a kritika kérdése is számos azonos jellemzőt mutat, még a legfontosabb hatások tekintetében is — legalábbis az első világháborúig. Az *esztétikai érzékenység* paragrafusban a szerző a historizmus és időtlenség mítoszának korrekciós lehetőségeként az ítélet esztétikai megalapozottságát vezeti be, azonban a kritikát megalapozó és kísérő esztétikai fogalmak is függenek az irodalom általános esztétikai orientációjától. Kant, Taine, Croce egyaránt hatott a román és magyar irodalomban, Sir Philip Sidneyt nem ismerték, nem is választhatták. Sajnos.)

A már jelzett összehasonlító szempont értelmében igen fontosnak tartom a könyv azon paragrafusait, amelyekben Marino a román kritikai örökség idiómáját határozza meg, azt a sajátos érték- és értékítélet-képző rendszert, amely egyaránt működik a társadalmi-nemzeti, valamint az irodalmi-esztétikai rendszerek összefüggéseiben.

„A román kritika nagy öröksége mindig társadalmi és hazafias célokat tűzött maga elé, a szó építő, haladó, humanista értelmében, s azzal a perspektívával, hogy behozza a minőségi lemaradást, és kapcsolódjék az egyetemes értékek áramkörébe. Lehet, hogy a Maiorescu-féle meghatározások nem eléggé árnyaltak. Mégis, az ő kritikája lényegében egy magas, maig érvényes eszményt követet (Observări polemice, 1869): »Ami rossz más népeknek, rossz nekünk is, és csak azok a román írások lehetnek szépek és igazak, amelyek szépek és igazak volnának bármely művelt népnek.«

Vitathatatlan, hogy a román irodalmi értékeknek van egy sajátos tartalmuk. De tartós megvalósulásuk csakis egyetemes távlatban képzelhető el, és a kritika arra hivatott, hogy az alkotókat éppen ebben a szellemben nevelje. A maiorescui hagyomány az egyenletnek csak a második tagjára teszi a hangsúlyt. Kellően kiegészítve, felerősítve mégis ez az első jó meghatározás kritikánk militáns szelleméről. Ibráileanutól származik a második, hasonlóan éles, hasonlóan időszerű meghatározás, a nevelés vonatkozásában (*Cultură și literatură*, 1933): »A kritika feladata, hogy a tehetséget bátorítsa új irodalmunkban, és határozottan foglaljon állást azokkal az írókkal szemben, akiknek csupán a jó szándéka említhető. És annál inkább a semmirekellőkkel szemben, akik meghamisítják a szándékot is. Ez a kritika szakmai és hazafias kötelessége. A közönség esztétikai ízlése a nemzeti kiválóság jellemzője, védeni a te néped ízlését a hanyatlástól és elfajulástól, hazafias tett tehát.« [Az én kiemelésem — A. M.] Csodálatos, kerestelen, mértéktartó fogalmazás! Alapvető fontosságú, egyetemes értékű alkotások létrehozása, amelyek mai világnézetünket tükrözik — ez a modern román kritika militáns célkitűzése.“ (465.)

Erdélyi, Arany, Gyulai legtöbb kritikai tanulmányában igen hangsúlyos a nemzeti irodalom visszanyert önállóságának az eszméje, hogy a XVII. és XVIII. század bomlása, önállótlanága, valamint a XIX. század elejének túlnyomóan külföldi példákat honosító irodalma után, és főleg Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi valamint Kemény irodalmi művei révén a magyar irodalom megint összhangban van a népnemzeti szellemmel, a nagy társadalmi célkitűzésekkel. Felfogásukban — az önálló és reális nemzeti kérdésekből táplálkozó irodalom már egyben a nagy műalkotások irodalma is, mérvadó, normaadó — lehetségessé válik az elmélyült szakmai kritika is. (Ebben Erdélyi az eszmekritikát, Arany főként az esztétikai és formakritikát, Gyulai pedig az irodalomtörténeti kritikát képviseli.) Az önálló nemzeti irodalom pedig már felvillantja annak lehetőségét is, hogy az európai irodalom színvonalán fejesse ki a kor uralkodó eszméit és konvulzióit. Gyulai Pál Vörösmarty-életrajzában ezt olvassuk: „Vörösmarty volt az első, kit a régebbi költészet, kivált Zrínyi, lelkesíteni bírt; mióta a klasszikai eszményesség uralomra vergődött, szintén ő oltotta be először költészetünkbe a népi elemet, nemcsak mint feldolgozandó anyagot, hanem mint fejlesztő eszmét. A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, amitől elszakadott, de művészi vívmányok kíséretében, nemzetivé válva, lerázza a klasszikai és német költészet jármát, de megnyílik az európai összes költészet behatásainak. Önállóságra jutva, szabadságot hirdet, a költői gondolat szabadságát, s inkább megérti az európai nagy szellemeket, kik ily úton lettek

nagygyá. A nemzeti és európai szellem egymást áthatva kezd összeolvadni itt is, mint a közéletben."

Bár a kritika ötven év alatt rendkívül sok külső eszmei hatásnak volt kitéve, és sok impulzust fogott fel — Babits tanulmánya világosan utal ennek eszmetörténeti kérdéseire —, a magyar kritikának nagy vonalakban megmaradt az az ethosza, amely legnemesebb létrehozóiban és legfelkészültebb kialakítóiban megvolt: a nemzeti és szűk értelemben vett irodalmi szempont együttes vizsgálata a kritikai eljárásban, a valóságosság és életközelség szempontjainak figyelemmel kísérése, a társadalmi elkötelezettség, az irodalom egyéniségközpontú megközelítése (ami természetesen következménye a modern irodalom kezdeteinek és a nemzeti romantika egybeesésének).

Ez a kritikai ethosz sajátja a *Nyugat*-mozgalom egész magyar irodalmat megújító fordulatát kísérő kritikuskoknak is. Közben persze sok, a kritikában használatos fogalom jelentése megváltozott, hiszen nemcsak a költők (pl. Reviczky) olvasták Schopenhauert, hanem a kritikusok élet- és kultúrafogalmát is jócskán befolyásolta. Ugyanígy Nietzsche és a neokantiánusok, a századforduló német kultúr-filozófái, Croce. Kevésbé az angolszász és orosz kritika, de ez is jellemzően közös vonása a magyar és román irodalomkritikának, egészen a század harmadik évtizedéig. Idézhetnők tehát a *Nyugat* bármelyik nagy kritikusanak kritikai ars poeticáját, de talán Schöpplin Aladár összefoglalása tartalmazza legfrappánsabban a hagyomány és változás — az ethoszt megőrző — új alakzatát:

„En az irodalmat nem birom úgy nézni, mint ahogy kritikussaink nagy része szokta: egyes írók vagy írói csoportok önkényes, tetszésüktől és elszántságuktól függő alkotásai konglomerátumának, sem valami különlegesen, logikailag megkonstruált s hivatalosan fémjelzett tantételekhez való alkalmazkodásuk vagy velük szemben való pártütésnek, még kevésbé minden egyébtől független l'art pour l'art játknak. Szerintem az irodalom organikus valami, a nemzet életének olyan életjelensége, mint akár a politika vagy a gazdaság, s ezért minden irodalmi jelenségnek megvannak, meg kell hogy legyenek a gyökerei valahol a társadalomban, amelynek az irodalom egyik megnyilatkozási formája. Ezeknek a gyökereknek a megkeresése nézetem szerint előbbvaló és fontosabb feladata a kritikának, mint a hibák és erények pontos és terméketlen mérésckélése. Azt hiszem, jobban meg tudom állapítani valamely író vagy irodalmi mű jelentőségét, ha kitapintom azokat a szálatokat, amelyek a társadalmi élettel s a társadalom mindenkor lelkiállapotával összefűzik, mintha mégoly éleselméjűen boncolgatom is jó és rossz tulajdonságait. Megértetni az írot és a művészt — ez a kritika igazi feladata, s abban a képben, amelyet ezzel a megértető módszerrel rajzol a kritikus, megvan az értékítélet is. Végeredményben mégiscsak az adja meg valamely irodalmi jelenség értékét, hogy mennyi benne az élettartalom.“ (Előszó a *Magyar írók* című kötethez, 1917.)

Arra felfigyelhetünk, hogy az új irodalom elfogadtatásának viharában megint kevesebb szó esik az eszmekritikáról, esztétikáról, irodalomtörténetről, jöllehet a közbeeső korszakban Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és Ambrus Zoltán ugyancsak elmélyítették a magyar kritikának ezt a már meglevő hagyományát. Ezzel szemben megint előtérbe kerül — úzzáltal már módszertani elvként is — az egyéniség kérdése, a magyar irodalom megújulási korszakainak visszatérő kritikai tükröként:

„Másik irányadó szempontom — írja a továbbiakban Schöpplin — az írói egyéniség és műve közötti kapcsolat felkutatására való törekvés. Megkeresni a mű mögött világitó emberi egyéniséget, az író élményeinek viszonyát műveihez, azt a módot, ahogyan ezek az élmények irodalommá válnak — ez talán a legérdekesebb és legizgatóbb feladat, melyre a kritikus vállalkozik. Az írói egyéniség kérdése az irodalom centrális problémája. [...] Az irodalom pszichológiai gyökerű valami és pszichológiai introspectió útján érthető meg — ezt nálunk erősen hangsúlyozni kell azokkal a bizonyos körökben még mindig erősen uralkodó tendenciákkal szemben, amelyek az irodalmat logikai kategóriákkal, nem az irodalomnak magának a természetéből, hanem esztétikai dogmákból, morális, politikai vagy másféle előítéletekből, sokszor egyszerűen egyéni önkényből eredő mértékkel akarják mérni. Minden irodalmi mű, amennyiben csakugyan az, valami pszichológiai kényszer eredménye s a kritikus dolga megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyekből ez a kényszer előállott.“

Ennek az állásfoglalásnak az elemzése már mélyebb, de megint csak mindkét társadalomra jellemző adottságokhoz vezet. Éspedig ahhoz, hogy társadalomtörténeti múltjuk, politikai berendezkedésük eltérő vonásai ellenére közös bennük a személyiség társadalmi megvalósulásának nehézsége vagy lehetetlensége. A társadalom individuációs problémájának természete miatt aztán a kritikusok is szinte döbbenet néznek fel a zsenire; hogyan lehetséges mégis, ha a társadalom ismeretében lehetetlen. Persze a nemzet szolgálat ilyen véletleneket, s ennek köszön-

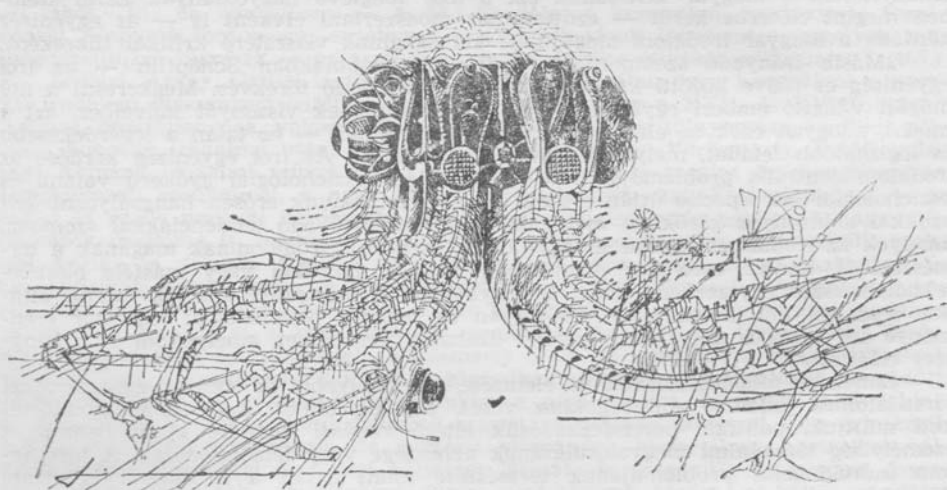
hetően a kritikának — ha erőltetett menetben is — van értéktudata. Elég baj az, hogy értéktudata a zsenik fároszának fénykörén túl már elég bizonytalanul tapogatózik. Abban a társadalomban, ahol az individuációs probléma nem ilyen akut, persze a kritikának is más lehetőségei vannak, mert elsősorban érdekképviseleti rendszere más. Szakmaibb, nem ontologikusan, hanem filológiában, esztétikában, poétikában — a kritika tulajdonképpeni eszközeivel — képviselheti a mű irodalmi értékesítésének és érvényesítésének feladatát. A képviselet közvetlenebb a kultúra rendszerében és közvettebb a társadalomban ott, ahol a társadalmi berendezkedés saját kritikáját érvényesíti, és nem szorul az irodalomkritikára.

Adrian Marino az irodalmi mű struktúrájának elemzésében első helyre teszi — alapvetően fontos szempont! — az antropológiai struktúrát. Könyvében nem bukkantam olyan részletre, amely azt fejtegetné, hogy a kritikának az antropológiai feladatai hogyan valósulnak meg — például műelemzésben. Feltételezésem szerint ragaszkodik a klasszikus elképzeléshez, a descartes-i, kanti hagyományhoz, amely szerint az ész egész felépítése és szerkezete a logikai önreflexió, a módszeres kértely és racionális tisztaság rendszeréből épül fel. Ezek szerint az irodalomkritika egésze miliőtől függően, de attól függetlenül is, az irodalom egyfajta ésszerűségi rendszere, logikai leírhatóságának modalitása. Ugy viszonyul az irodalomhoz, mint a logika az antropológiához. Erről pedig ismét más nyelven, a tiszta etika nyelvében lehet csak beszélni.

A könyv előszavában Adrian Marino hangsúlyozza, hogy a *Bevezetés az irodalomkritikába* „valóban »bevezetés« akar lenni a román kritikai gondolkodásba, és a magyar szakember olvasónak amolyan »névjegykártyát« jelent egy olyan területen, ahol a kölcsönös megismerés egyre inkább korunk objektív intellektuális szükséglete lesz“. Gondolom, természetes, hogy e hasznos könyvet olvasva, ebben az írásban a magyar névjegykártyán töprengtem.

Dávid Gyula és Kántor Lajos öt éves fordítói erőfeszítése — melynek során a nemzetközi és román kritikai terminológia magyarításának nehézségével is küszködtek — szakmailag sikeres, sokat köszönhet nekik a magyar olvasó. Tárgyszerető és ügybuzgó vállalkozás, építi az olyannyira szükséges közös, ésszerű nyelvet, s ami a legfontosabb — megfelelő mértékben hergeli a kritikát.

KEZESSÉG

Simon Sándor rajza

Prózai epikus szájhagyományunk huszonöt éve

Arra a folklorisztikai, ha úgy tetszik: folkliortörténeti és -szociológiai kérdésre keresek választ, hogy mi és hogyan élt, mi volt a prózai epikus műfajok helyzete, súlya, jelentősége falvaink szellemi kultúrájában ebben az időszakban.

1. Az eredeti gyűjtésekből e korszakban megjelent kötetek¹⁻¹⁰ és a kéziratos anyagok, a szintén helyszíni gyűjtésen alapuló államvizsga-dolgozatok¹¹⁻¹³, a moldvai csángók körében végzett, több vaskos kötetre rúgó gyűjtés vagy akár a magam krasznai kutatómunkája tanúsítják, hogy az adott időszakban volt még mit gyűjteni, korábbi kiadványokból, közlésekből nem ismert alkotásokat is. Ezt erősíti meg Faragó József egyik közleménye¹⁴, amelyből arról értesülünk, hogy Kocsis Miklós mesemondótól több mint 700 mesét — a mesélő hagyományos repertoárjánál jóval többet — vettek magnetofonszalagra. Mátyás Dénestől meg 365 hagyományos darabot, illetve a széki Győri Klárától 450 prózai alkotást örökítették meg. Ugyanide kívánczok Szabó Zsolt tanúságtétele¹⁵ is, miszerint a *Pionír* és a *Jóbarát* mesepályázatára „mintegy 120 — javarészt kiadásra érdemes — mese érkezett be”, köztük Balla Jánosnak — az unokájától, Balla Tamástól lejegyzett s a *Fehér Virág* és *Fehér Virágszál* című kötetben megjelent — 25 meséje.

Az összkép azonban közel sem ilyen megnyugtató. Terjedelmesebb, bonyolultabb, a megformálás tekintetében igényesebb mesék után igen sok helyütt nemcsak ma nyomoznánk hiába, már a tárgyalt időszakban sem voltak bárhol fellelhetők, legalábbis nagyobb számban, illetve épen, a maguk teljességében megőrzöttek. A gyerómonostori népköltési gyűjtemény¹⁶ — jóllehet a hagyományokat inkább őrző, egyéb műfajokban nem szegényes kalotaszegi faluból került össze anyaga — mindössze 7 mesét tartalmaz. Két államvizsga-dolgozat tanúsága szerint még ennyit sem sikerült felszínre hozni Mikházán¹⁷ és Székelyvárságon¹⁸, ahol csupán 4, illetve 3 mese rendkívül szűkszavú, pusztán jelzésszerű tartalmi kivonata, pontosabban „fűszövege” jutalmazta a gyűjtők fáradozását.

2. A mesék számbelisége viszont a kérdésnek csak az egyik oldala, nem tükrözi teljesen a mesemondás valóságos helyzetét: azt, hogy az említett esetekben és a hozzájuk hasonlóknak a fellett vagy még mindig fellelhető mesék nem tartoztak s ma még kevésbé tartoznak bele az élő folklorikincsbe. Osváth Imre¹⁹ szerint szülőfalujában, Szászcsován „csak nagy rábeszélés után voltak hajlandók egyiket mesét elmondani”, élő mesemondás 1965-ben már nem volt. Rechita Hajnal Máriának arra a kérdésére, hogy ismernek-e mesét, és mesélnék-e, szinte minden megkérdezett ekképpen válaszolt: „Mesét? Ugyan. Nem vagyunk mi gyermekek. Manapság már nem szoktak mesélni. Nincs is ki mondjon, mert a mesélők mind elmentek földvára deszkát árulni” (10.).¹⁷ Magyarósi Dénes szerint Székelyvárságon sincs már élő mesemondás (7.)¹⁸, és Olosz Katalin is arról tudósít, hogy „Gyerómonostoron ma már nem beszélhetünk élő mesekincsről, mert sem társadalmi, sem ismeretszerző, sem erkölcsi vonatkozásban nem szükséglet, nem igény a mesélés, éppen ezért a falu szokásrendje alkalmat sem biztosít rá” (17.).¹⁶

De még mindig igen kedvező képet nyernénk a mesemondásról, ha azt hinnők, hogy csak ott szűnt meg, ahonnan kevés mese került elő. Horváth István nem is az 1950 utáni, hanem a két világháború közötti időszakról írja: „[...] a mesék elnémultak. Szegény volt felnőttek között mesét mondani. Csak a gyermekeknek mondta el még egy-egy nagypapa vagy nagyanya” (161.).⁸ Éppen ezért meséinek egyikét-másikát egyedül nem is tudták elmondani mások segítségével nélkül. Szabó Judit is arról tájékoztat, hogy „az 1950-es, 60-as években már élő, közönségben történő mesemondás nem volt Gernyeszegen” (5.).¹⁰ Ádám Klára Gidófalván²⁰, Oláh Rozália Nagyvarjason²¹ tapasztalta ugyanezt.

Rövid lélegzetű, egyetlen eseményt elbeszélő tréfás történeteket, anekdotákat, vicceket vagy élményhátterű és ismert személyekhez fűződő, úgynevezett igaz történeteket bizonyára ma is mindenhol tudnak. A hagyományosabb értelemben vett

⁸ Az államvizsga-dolgozatok bekapcsolása a tudományos vérkeringésbe igen örvendetes eljárás a szerző részéről. (Vö. Jancsó Elemér: *A Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti tantervének államvizsgái* dolgozatai. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1967. 1.) Elodázhatatlan feladat lenne viszont a szakdolgozatok teljes könyvészeti feldolgozása is. Vö. *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 4. Bp., 1978. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Néprajzi tárgyú disszertációk (szakdolgozatok, doktori, kandidátusi és tudományok doktora értekezések) bibliográfiája. 1945–1978. — *A szerk.*

mesemondás azonban megszűnt vagy megszűnőben van. Huszonnégy krasznai adatközlő közül csupán egy 41 éves férfi tekinthető igazi mesemondónak, aki alkalomadtán — ha egyáltalán igénylik — nemcsak tréfát, viccet, hanem több tréfás és novellisztikus mesét is hibátlanul el tud mondani minden különösebb felkészülés nélkül. De a legtöbben (köztük végképp elhallgatott szüleim is, akiktől régebben nem egy mesét hallottam), mivel sokáig nem meséltek, többnyire rászorultak arra, hogy előzőleg megtárgyalják, miként is szövegezték valaha az elmondani kívánt mese, s még így is kénytelenek voltak több ízben megállni, meghányni, vetni, hogyan is folytassák tovább. Olykor arra is rákényszerültek, hogy újrakezdenek egy-egy részletet. Lelén „az öregek már csak az unokáikat szórakoztatják (régebben egymás között is szívesen, élvezettel meséltek)” — írja Szabó László (4.).¹² De mi lesz, ha kihalnak, mielőtt az unokák eltanulnák a meséket? Gálospetriben még nem szűnt meg végképp a mesélés, de „a mesék és a mesélők száma állandóan csökken” — állapítja meg Kiss István György (34.).¹³ Kisiratoson 1949—1955 között egyetlen, 18 éven felüli embert sem lehetett a mesemondásra rávenni, mert félték, hogy a gyűjtő kineveti őket.¹ Félelmük pedig arra vall, hogy a mesélést és a mesét komolytalan, felnőtthöz nem méltó dolognak tartották, amivel idegen személy jelenlétében nem illik előhozakodni. Ilyen felfogás hatására pedig a mesét egy ideig élvező fiatalok is hamarosan elfordulnak tőle, s a hagyományozás megszakad. A mese fiatalkori megtagadását példázza Bodor József dolgozatában egy hatodik osztályos leányka véleménye: „Nem vagyok már gyermek, hogy mesét hallgassak. Ebben a korban már szegyen.” (25.).¹⁴

Annál figyelemreméltóbbak azok a falvak és közösségek, ahol a mesés és a mesélő népszerűségnek örvendett a felnőttek körében is. Török Árpád²² szerint Kisgalambfalván a mesélő tudományát nagyra becsülték. A hallgatók érdeklődését és elismerését fejezik ki a tsz télen működő seprűkészítő műhelyében dolgozó egyik asszonynak a szavai: „Elig várjuk, hogy Vónya János bácsi bétögye oda a lábát, mert ő osztán egész este mondja az érdökösebbnél érdökösebb történeteket.” Am minden érdeklődés és megbecsülés ellenére itt sem látszik biztosítottnak a mesemondás jövője. Vónya János bácsi ugyanis az egyetlen mesemondó, ráadásul öreg, 73 éves volt a gyűjtés idején, 1964—67 között. Kérdés: volt-e, van-e, aki örökebe lépjen?

Tény azonban, hogy a hatvanas évek derekán még volt élő mesemondás Kisgalambfalván, mert igényelték a mesét, és volt, aki az igényt kielégítse. S még inkább volt Széken, a gyűjtés lezárásáig, 1960-ig, sőt bizonyára később is, hiszen itt nem csupán egy-két mesemondó akadt, hanem több is, s voltak köztük fiatalabbak. A varázsmese ugyan már itt is lassú elhalás stádiumába lépett, mert csak a gyermekek szórakoztatója, a novella- és tréfás meséket, a Boccaccio-novellákból formált mesei történeteket viszont a felnőttek is nagy érdeklődéssel hallgatták (9—19.).⁵ Ugyancsak remek időtöltésül szolgáltak a varázsmese- és novellamesék a búzaiak, főként a tanyán élők számára, akiket „az eső és a sár még a falutól is elzár” (211—212, 311).³ Szívesen hallgatták a meséket a hetvenes évek első felében a mérai archaikus cigányközösség tagjai is. Nem véletlen, hogy három hivatásos és gyakorlott mesemondó került ki közülük (183—187.).⁶ De a legnagyobb igény a mese és a mesemondás iránt — a geryeszegiek kivételével — alighanem a havasi erdőmunkások körében mutatkozott s mutatkozik talán mind a mai napig; nekik jóval gyérebben volt és van lehetőségük a könyv, az újság, a rádió és a tv nyújtotta lehetőségekkel élni, mint a falvakban lakóknak. A tárgyalt időszakra is csaknem szó szerint érvényes, amit Faragó József a hajdani havasi mesélésről

	<i>Eredetmonda</i>	<i>Történeti és helyi monda</i>	<i>Hiedelemmonda</i>	<i>Állatmese</i>
Kurcsi Minya (51). ²	—	—	—	1
Szék ²³	—	—	—	9
Görgényüvegcsűr ²⁴	—	2	13	3
Maroshévíz	6	3	5	8
Szekeres Sándor	—	—	3	—
Gálospetri	—	—	5	—
Szászcsovás	—	—	—	7
Kisgalambfalva	—	—	—	5
Gidófalva	—	—	—	10
Kraszna	—	7	8	7
Nagyvarjas	2	1	—	4
Mikháza	—	11	—	2
Összesen	8	24	34	56
Százalékban	0,52	1,56	2,22	3,65

mond: „A havasok mélyén, távol minden emberi településtől [...] a favágók számára a mesehallgatás jelentette a legfőbb művelődést és szórakozást, a magasabb rendű szellemi életet; ez kínált önfeléd kikapcsolódást és álmodozást. Ama körülmények közt nem lehetett mese nélkül élni; emberhez méltó volt mesét hallgatni“ (16–17).²

A havasi vágterületek favágói között vált gyakorlott és megbecsült mese-mondóvá — Faragó József és Nagy Olga—Vöo Gabriella könyvének bevezető tanulmánya szerint — a magyarói születésű Kurcsi Minya és a görgényüvegsúri illetőségű Jakab István, akik a hosszú téli esteken, főként szombaton és vasárnap, szebbnél szebb mesékkel feledtették hallgatóikkal a sanyarú körülményeket: hideget, fáradtságot, egyoldalú táplálkozást, s pótolták az otthon melegét. Megjegyzendő, hogy Görgényüvegsúron, ahol a férfilakosság több mint fele erdei munkát végez vagy végzett, és nem ritka az a család, amely kora tavasztól késő őszig felhúzódik a hegyekbe, s szünet éget, Jakab István csak a legkiválóbb, de nem az egyetlen mesemondó. Kivüle még tíz mesélőnek van aktív repertoárja. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a nevezett helységben 255 prózai elbeszélést lehetett összegyűjteni. Ennek ellenére sem mondható, hogy Görgényüvegsúron — a favágó családok (5–10).⁹ kivételével — általánosan megbecsült volna a mesemondás.

3. A prózai folklórepika helyzete szempontjából nem mellékes kérdés, hogy milyen a műfajok és válfajaik közötti számbeli megoszlás. Erre próbálván válaszolni, csupán azoknak a kiadványoknak és gyűjtéseknek az adatait, illetve anyagát hasznosítottam, amelyek többé-kevésbé egyaránt számoltak vagy legalábbis igyekeztek számolni a népi elbeszélések különböző fajtáival. Adataikat (anyagukat) az alábbi táblázatban foglaltam össze, egyetlen rovatban tüntetve fel a tréfás meséket és a nagyobb számú, de tőlük nehezen elkülöníthető (a felhasznált forrásokban sem mindig elkülönített) tréfákat, anekdotákat. (Lásd a táblázatot.)

Mielőtt az összesített adatokból bármilyen tanulságot is levonnánk, hadd jegyezzük meg az alábbiakat.

A mondákra bizonyára nem mindenhol terjedt ki a gyűjtő figyelme, a hiedelemtörténetekkel meg az adatközlők nem hozakodnak elő az utóbbi időkben, ezért a sok vonal a megfelelő rovatokban. A táblázat tehát aligha tükrözi a mondáknak egyéb prózai történetekhez viszonyított *reális* arányát, legfeljebb a maroshévízi, krasznai és mikházi anyagot illetően. A krasznai történeti mondákról azonban tudni kell, hogy történeti anekdotáknak vagy novellameséknek is tekinthetők, mert nincs bennük csodás elem, s hogy mégis a mondákhoz soroltam őket, annak az oka, hogy igaz, megtörtént dolognak tekintik a bennük elmondottakat, míg a mesét, az anekdotát nem fogadják el valóságként.

Az igaz történetek száma négy és félszerese a mondákénak, mégis az a gyanúm, hogy a valóságosnál kevesebb, hogy egyes helyeken a gyűjtők egyáltalán figyelmen kívül hagyták őket, máshol meg nem kutattak eléggé utánuk.

Ennek ellenére — rátérve most már az adatok értékelésére — meggyőződhetünk arról, hogy az igaz történetek milyen jelentős helyet vívtak ki maguknak (számuk csaknem százal meghaladja az állat-, legenda-, novella-, hazug- és csalimesék összmennyiségét). Az utóbbiak közül különösen az állat- és legendamesék csekély száma szembetűnő. Úgy látszik, az a tény, hogy a varázsmese a felnőttek köréből egyre inkább a gyermekekhez száll alá, mindjobban kiszorítja az állatmeséket, legalábbis azokban a helységekben, ahol a varázsmese még bőven előfordul, mindenekelőtt Széken és Görgényüvegsúron. A varázsmese viszont alig haladja meg az egész anyagnak közel felét kitevő tréfás mesék, anekdoták *egyharmadát*, a

<i>Varázsmese</i>	<i>Legendamese</i>	<i>Novellamese</i>	<i>Tréfás mese, tréfa, anekdota</i>	<i>Hazug-, csalimese és láncmese</i>	<i>Igaz történet</i>	<i>Összesen</i>
19	1	5	4	3	—	33
95	18	25	397	—	243	787
78	9	15	98	4	10	232
16	10	8	26	5	10	97
8	1	12	16	1	—	41
7	—	2	15	—	12	41
4	—	—	3	—	—	14
3	—	3	—	2	—	13
4	1	3	3	1	—	22
3	3	11	145	5	26	215
4	1	6	7	—	—	25
—	—	2	—	—	—	15
241	44	92	714	21	301	1535
15,70	2,87	5,99	46,51	1,37	19,61	100

széki és görgényüvegszíri adatok kikapcsolásával pedig el sem éri. Ezt az 1:3 arányt — kivéve a méráihoz hasonló archaikusabb tudatú közösségeket és a havasi erdőmunkásokat — alighanem tipikusnak és általánosnak tekinthetjük a Kárpátokon belüli romániai magyarság szóban forgó hagyományainak egészére vonatkoztatva, számolva természetesen bizonyos helyi eltolódások lehetőségével. A csodás történet tehát háttérbe szorult a gyakran ugyan hihetetlen, de a fantasztikumot nélkülöző s minden hiperbolikus felnagyítás ellenére valóság alapú elbeszéléssel szemben. Még inkább kitűnik ez akkor, ha a varáz- és legendamesék összegét, valamint a novella- és tréfás mesék s az igaz történetek összmennyiségét arányítjuk egymáshoz, az utóbbi ugyanis az előbbinek szinte négyszerese. (Annál meglepőbb a novellamesék mérsékelt aránya a varázsmesékhez viszonyítva.)

4. Nem kapnánk teljes képet a prózai epika állapotáról, ha nem térnénk ki az elbeszélések művészi értékét nagymértékben meghatározó előadásmód és a szerkezeti megformálás hogyanjára.

Az élő hagyományból kivesszett, kizárólag a gyűjtő kérésére-unszolására elmondott mesék — hangsúlyozni kívánom: mesék, nem egyéb történetek — nagyon gyakran csak vázai, elnagyolt, elsietett, töredékes változatai, olykor csupán néhány mondatnyi összegezesei az egykor népszerű, igényesen megkomponált szüzséknek. Ilyenek a százcsházi, a mikházi, a nagyvarjasi és a székelyvársági szövegek, szemben például az epikus részletkezéssel előadott, a fantasztikumot, a mesét elhitetni kívánó, újszerű megoldásokkal élő, többségükben mégis hibátlan szerkezetű gernyeszegi mesékkel.

Azok a mesék, amelyeket nem a passzív emlékanyagból hozott felszínre a gyűjtő érdeklődése, hanem szerves tartozékai a mesemondó aktív repertoárjának (azon túlmenően, hogy reproduktív vagy a hagyományozott történetet bizonyos határok között szabadon alakító, egyéni leleményekkel színező alkotó típusú elbeszélőtől valók, a hagyományos cselekményhez, epizódokhoz, motívumokhoz inkább ragaszkodó vagy attól merészebben eltávolodó, a mesét a realitás jelenségeivel, korunk emberének fogalmaival, tudatával hitelesítő, a mesehőst mindinkább valószínűs emberré formáló mesélőtől származnak), nagyjából három csoportba sorolhatók.

Egyik csoportba azok a mesék tartoznak, amelyek epikus bőséggel, ráérősen, részletezve, ép, hibátlan szerkezetben adnak elő egy-egy történetet. A második csoport meséi épek, semmi sem hiányzik belőlük, és semmi sem fölösleges bennük, szerkezetük tökéletes, de szűkszavúak, vázaltszerűek, minden részletezés és kitérés nélkül gyorsan haladnak a végkifejlet felé. S ez nemcsak újabb tünet. Már a Kónsza Samu és tanítványai által 1928—1949 között gyűjtött s a *Háromszéki magyar népköltészetben* megjelent mesékre is ez a sietség a jellemző. Végül a harmadik csoportba a szerkezetileg fogyatékos meséket soroljuk.

Fogyatékos, romlott szerkezeten nem az egyenes vonalú, világos, áttekinthető kompozíció szétfeszítését értjük (ez a valóság gazdag beáramlásának a következménye), hanem: fontos epizódok, mozzanatok kiéését, töredékességet; és ellenkezőleg, egyes, akár hagyományos elemek, motívumok, epizódok fölösleges — funkciótlan és szervesen — felhasználását; a mese tartalmi-formai elemeinek sorrendjében észlelhető hibákat, logikai töréseket; korábban említett dolgoknak a későbbiek során ellentmondó részleteket; valamint bizonyos fokú lezáratlanságot: egyik vagy másik fontosabb szereplő — nem a hősi! — sorsának alakulásáról való megfeleledkezést.

Hogy tökéletes vagy fogyatékos egy-egy mese kompozíciója, az nyilvánvalóan függ a mesélő képességétől, mesterségbeli jártasságától. De nem kizárólag. Erről bárki meggyőződhet, ha elolvassa a neves széki mesemondó asszonytól elmondott *A három táltos varjú* és *A kiskondás* című mesét. Az előbbi teljességgel hibátlan, a lehető legtökéletesebb szerkezetű, minden a helyén és rendjén van benne (ez nem zárja ki azt, hogy a mesélő egy-egy részletnél, mozzanatnál hosszabban elidőzzön, s megcsillogtassa a maga leleményességét), az utóbbiról ellenben nem állíthatnók nyugodt lélekkel, hogy teljesen hibátlan szerkezetű volna. Pedig a cselekményből egyetlen ismert epizód sem hiányzik, s egyetlen ismeretlen elem sincs benne. Am a királykisasszonynak van ugyan három anyajegyje (nap, hold, csillag), de mindegyik a hátán (így csak a harmadik malacért való fizetségkor válnak láthatókká, amikor a lány teljesen meztelenül fordul meg a fiú előtt), s ezért a hagyományos epizód kissé funkciótlanná válik. Ez s az ezekhez hasonló természetesen nem súlyos hibák, miként a Jakab István meséiben Vő Gabriella által is észlelt „félbemaradt, határozatlan funkciójú motívumok” (85.)⁹ sem azok, de mégiscsak fogyatékosak. Ennél lényegesebb hibákat találunk olyan rutinos mesemondóktól elbeszélte történetekben is, mint a mérái Csurka János és Marosán András. Néhány mesejünkben (*A szegény asszony és Pirosborsó, Szegény*

ember fia, Pista, Szegény ember fia, Miklós, illetve A szegény ember meg az aranytojó) az előzőleg említett szerkezeti vétségek majdnem mindegyike fellelhető.

A romlott vagy nem tökéletes szerkezet okai az alkalmi, nem hivatásos mesélők történeteiben a gyakorlat, a rátermettség hiánya vagy a hallott mese elégtelen elsajátítása, gyakorlott mesemondóknál viszont részben az emlékezet pillanatnyi kihagyása vagy régen hallott-mondott szüzsék esetén a végleges felejtés, részben meg a nem eléggé megfontolt, nem éppen szerencsés átköltések, behelyettesítések és rögtönzések. A kellő átgondolás nélkül, túlságosan is merészen újító és/vagy esetről esetre improvizáló előadók meséiben ugyanis nem csupán a merőben új, hanem a hagyományos, de gyakran egyénien alkalmazott elemek, mozzanatok sem kapják meg mindig a maguk megfelelő helyét, ennek folytán a tartalom és forma tökéletes megszerveződése, szilárd és logikus szerkezet kialakítása lehetetlenné válik. Egyébként úgy tűnik, hogy a nem hagyományos és az újszerűen kezelt hagyományos elemek felhasználása csak az esetek egy részében tulajdonítható az előadó újító törekvésének, máskor egész egyszerűen a mesemondó helyenként kihagyó emlékezetével s a megmaradó puszta váz (itt vagy ott „valaki”, „valami” mondott vagy tett) kitöltésének, pótlásának a szándékával magyarázható. A mondottakon kívül legfeljebb abból álldóghat állandó rögtönzés, hogy a mesélőnek kisebb gondja is nagyobb, mint a (hibátlan) szerkezeti megformálás.

5. A prózai folklórepika mindenkori állapotát a színhagyományozáshoz elengedhetetlenül szükséges három — egymással szorosan összefüggő — feltétel határozza meg: mesemondó, mesét igénylő közösség és megfelelő alkalom. A vizsgált időszakra vonatkozóan egyik tényezőről sem állíthatjuk, hogy a mese továbbéléséhez elegendően adva lett volna.

Az epikus folklórműfajok közül éppen a mese az, amelynek előadása különleges alkalmakat igényel. Am az ilyen alkalmak Bodor József, Kiss István György, Osváth Imre, Szabó Judit, a magam — és bizonyára még sokak — megállapítása szerint igen-igen megapadtak, sok helyütt teljesen vagy nagyrészt megszűntek, illetve megszűnőben vannak. Az egykor talán legjelentősebb alkalom, a fonó csak helyenként maradt meg, onnan is legtöbb helyt számúzték a mesélést. A kalákában végzett munka, kukoricahántás, egyszerre többeket foglalkoztató kukoricafejtés és tollfosztás, cséplés fokozatosan múlttá lett, a marhák, lovak legeltetése és éjszakai őrzése is szorványossá vált. Igaz ugyan, hogy a közelmúltban is (miként napjainkban) gyakorta adódtak olyan közönséges alkalmak, mint barátok, ismerősök találkozása, poharazgatás, utazás és hasonlók, amelyek során lehetőség nyílt bizonyos történetek elmondására; a tsz-ekben is újabb alkalmak teremődtek arra, hogy egy-egy jobb előadó szóval tartsa, mulattassa társait: seprűkötő és hasonló műhelyek, reggeli és esti fejes, gyomlálás, zöldségválogatás, gyümölcsosztályozás és -csomagolás, esténként a várakozás a végzett munka számbavételére — csak-hogy ezek nem annyira a terjedelmesebb, több időt, nagyobb figyelmet megkívánó mesemondásnak, mint inkább a rövid, igénytelenebb tréfáknak, vicceknek kedveztek. Számolnunk kell azzal is, hogy az általános írni-olvasni tudás, a falusi kölcsonkőnyvtárak létesítése, a szemet rontó petróleumlámpát felváltó villanyvilágítás következtében lényegesen megnövekedett a nyomtatott szöveg, az újságok, lapok, könyvek becse, mind többen és többen kaptak rá az olvasásra. A rádió, a televízió is egyre gyakoribbá vált, adásaikra milliók figyeltek ráérő idejükben. A különböző tudománypszerűsítő előadásokon, tanfolyamokon, a műkedvelő csoportok próbáin és előadásain, a szintársulatok vendéglátékain, a falvak jelentős részében mindinkább meghonosodott mozielőadásokon is sokan vettek részt. Az új művelődési lehetőségek kiaknázása pedig nyilvánvalóan nagyon sok időt vett igénybe. Ennek, valamint a mesélési alkalmak megapadásának s egyáltalán a felgyorsult életritmusnak tulajdoníthatóan, miként Dumitru Pop már két évtizeddel ezelőtt megállapította, nagymértékben csökkent a folklór művelésére fordított idő²⁵, s ez mindenekelőtt a mesélésre érvényes.

Az említett lehetőségekkel élés folytán lényegesen megváltozott az emberek tudata s a meséhez való viszonya. A felnőtt, a mesék egykori igazi közönsége, a legtöbb helyütt nem igényli, az — egy idő óta egyszerűen és megbélyegzően hazugságnak nevezett — mesét, hiábavaló időtöltésnek, felnőtthöz nem illő, gyerekes dolognak tekinti hallgatásukat. Ugyanerről a tapasztalatáról számolt be román vonatkozásban Ovidiu Birlea is egy évtizeddel ezelőtt: a kutatások a tulajdonképpen mesék hanyatlását igazolják, felnőtt, érett emberek nem értékelik, nem becsülik, gyermekeknek valónak tartják.²⁶

A mese iránti érdeklődés, valamint a mesemondó alkalmak megszűnése vagy legjobb esetben jelentékeny csökkenése természetes módon vezetett az igazi (tényleges) mesemondók számának elapadásához. 1952—1977 között csupán néhány faluban élt több mesemondó is, helyenként alig egy-kettő, máshol annyi sem. Közülük

is többen elhunytak időközben, s anyaguk, miként a még élőké is, csak kivételesen szerencsés esetben hagyományozódhatott át a fiatalabbakra, hiszen a ritka kivételeket nem számítva vagy nem is kívánták elsajátítani, vagy nem vált lehetővé számukra a mesék eltanulása és begyakorlása, a szükséges készségek megszerzése. Ilyenformán az eltávozottak helyébe csak elvétve léptek újabb mesemondók.

Nem indokolatlan tehát a mesemondás és a mese fokozatos elhalásáról, pontosabban az efelől mutató folyamat felgyorsulásáról beszélni. Ez azonban korántsem jelenti a folklórepika mindegyik műfajának kivészését. Az emberek nemcsak a közelmúltban, ma is szívesen mondanak és hallgatnak bizonyosfajta történeteket, tréfákat, anekdotákat, vicceket, igaz történeteket, azaz olyan alkotásokat, amelyeknek elmondása és továbbadása — a mesemondástól eltérően — sem különösebb alkalmat, sem az átlagosnál fejlettebb előadókészséget és emlékezőtehetséget, sem sok időt nem kíván meg, s a megváltozott tudatnak és ízlésnek is jobban megfelelnek. Többségükről ugyan jogosan jegyzi meg Bírlea, hogy pillanatnyi állapotokat, közönséges, mindennapi eseményeket tükröző tiszavirág életű darabok²⁷, de megállapítása nem magukra a szóban forgó műfajokra, csak az említett műfaji *termékekre* érvényes, ezeket meg az élet szinte naponta kitermeli.

JEGYZETEK

1. Kovács Ferenc—Faragó József: *Iratosi kertek alatt*. Buk., 1958.
2. Faragó József: *Kurcsi Minya havasi mesemondó*. Buk., 1969.
3. Nagy Olga: *Lüderc sógor*. Buk., 1969.
4. Uő: *A Nap húga meg a pakulár*. Kvár, 1973.
5. Uő: *Széki népmesék*. Buk., 1976.
6. Uő: *A szegény ember táltos tehene*. Mérai népmesék, Kvár-Napoca, 1976.
7. Vöö Gabriella: *Többet ésszel, mint erővel*. Mesék, tréfák, anekdoták a romániai magyar népköltészetből. Buk., 1969.
8. Horváth István: *Magyarózi toronyaljja*. Írói falurajz. Kvár, 1971. (15 mesével)
9. Nagy Olga—Vöö Gabriella: *A mesemondó Jakab István*. Buk., 1974.
10. Szabó Judit: *Rózsa királyfi*. Berekméri Sándor geryeszegi meséi. Buk., 1977.
11. Bodor József: *Maroshévi népmesék*. Államvizsga-dolgozat [a továbbiakban: Ad.], 1963.
12. Szabó László: *Szekeres Sándor (Gyurica) lelei népi mesemondó repertoárja*. Ad., 1972.
13. Kiss István György: *Gálospetri népköltészet*. Ad., 1973.
14. Faragó József: *A mesemondók repertoárjának kutatása*. In: *A színhagyományozás törvényszerűségei*. Bp., 1974. 61—65.
15. Szabó Zsolt: *Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal*. In: *Népismereti dolgozatok*, 1976. Buk., 1976. 73—81.
16. Olosz Katalin—Almás István: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Buk., 1969.
17. Rechita Hajnal Mária: *Mikháza község népköltészet*. Ad., 1965.
18. Magyarósi Dénes: *Székelyvarság népköltészet*. Ad., 1975.
19. Osváth Imre: *Szászcávás népköltészet*. Ad., 1965. XXIII.
20. Ádám Klára: *Mesemondás Gidófalván*. Ad., 1975. 11.
21. Oláh Rozália: *Nagyvarjas népköltészet*. Ad., 1975. 21.
22. Török Árpád: *Kisgalambfalva népköltészet*. Ad., 1967. VII., XI—XII.
23. Nagy Olga: *A szegény ember tehene*, 7. Néhány adatát a mesemondók tipologizált repertoárja alapján helyesbítettem. A számokban bennefoglatatik az 1953 előtt gyűjtött anyag is — a repertoárból következtethetően az összmenységnek legfeljebb egynegyede —, mivel semmi fogódzóm nem volt a helyi témájú tréfák és igaz történetek megörökítése évének megállapításához. Ezekről a történetekről pedig nagy számuk és jellemző voltuk miatt nem mondhattam le.
24. Nagy Olga—Vöö Gabriella: *A mesemondó Jakab István*. Jakab István és a falu mesemondóinak repertoárja alapján. A nem tipologizált történetek közül 23-tól eltekintettem, mivel nem tudtam, hova soroljam őket.
25. Pop, Dumtiru: *Viitorul creației folclorice*. Tribuna, 1957. 4.
26. *Antologie de proză populară epică I*. Buc., 1966. 28.
27. Bírlea, Ovidiu: *Folclor și istorie*. Revista de etnografie și folclor, 1966. 13—25.

Rácz Sámuel arcképének restaurálásakor

Gyermekkora, zsenge ifjúsága bűvópatak. Születési helyét nem ismerjük. Kora tavaszi életáramának más-más alapállású szemléelője halványuló színfoltokat jelezhet csupán: néhány bizonytalan vagy elvétett jeladást öreg matrikulák sárguló lapjairól.

Első életrőjének tartott Kátai Gábor 1859-ben, fél évszázaddal halála után, így ír: „Igen kevés az, mit e jeles férfiú ifjúsága életkörülményeiről elmondhatunk, mert évkönyveink csak a nem igen régen élt jeleseink bővebb ismertetését illetően is igen hiányosak. — Rácz Sámuel 1744 évi március 30-án reformált székely szülőktől származik, később a jezsuiták térítették át s nevelték. — Ennyi az, mit róla évkönyveink emlékezetben hagytak, a következőket munkáiból s egyetemünk történelmére vonatkozó művekből kelle kibetűznünk.”¹

Kátai e megállapítása Fejér Györgynek az 1835-ben kiadott *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae...* című művének szövegére épül. Ebben Rácz Sámuelről, a Királyi Universitas tanítójáról ezt olvashatjuk: „Samuel Rácz siculus reformatus opera Jesuitarum conversus et educatus, prius Physicus civitatis Nagy-Bánya docuit Anatomiam et Physiologiam ab A. 1766 Budae ac Pestini”.²

Nagy Iván genealógiai munkájában a nem tisztázott eredetű erdélyi nemes Rácz családokról ezeket írja: „Rácz Sámuel pesti orvostanár született 1744. márt. 30-án Gyulafehérvárott nemes családból, atya János, anyja Nemes Anna-Mária. Meghalt 1807 február 24-én.”³

Az egyetemi adminisztráció útvesztőjében az egyik scriptor elvétett bejegyzésének nyomán szülőhelyét mindenütt Pest szerepel. Így találjuk Szinyeyi József munkájában is, bár azzal a megjegyzéssel, hogy „református székely családból” származik.⁴ A Lenghel román származásúnak tartja.⁵

A bölcső és a koporsó, az élet e két határköve mellett meg kell állnunk, ha Rácz Sámuel életéről tájékozódni akarunk. Valamennyi eddigi forrásunk csak egyetlen adatban, születési időpontjában (1744. március 30.) egyezik.

A szatmári béke után Erdély — látszatönállóságának árnyával — a Habsburg-birodalom részévé vált. A császári abszolutizmus aktivizálódása nyomán uralkodó osztálya, a főként protestáns nemesség körül minden ingataggá és ideiglenessé lesz, s a józanul jövőbe tekintő előtt már-már a pusztulás rémlátomása is felmerül. Rácz Sámuel az erdélyi nemesség ama kálvinista középértégeből jött, amelyet az uralkodó osztályon belül legérzékenyebben érint az új helyzet, a Habsburg-abszolutizmus. Tisztázásra vár, hogy bölcsőjét a sok vihart látott föld „metamorphosisának” idején a „Moribunda Transylvania” melyik szegletében ringatták.

Szülőhelyén elsajátítja az elemi ismereteket, s tanulmányai folytatására Kolozsvárra megy. A kolozsvári református kollégium tanulója egyik matrikuláját 1737-ben kezdik vezetni. A *Leges collegii reformatorem Claudiopoli...* 50-ik oldalán találjuk Rácz Sámuel nevét, s mellette a megjegyzést: „secularem amplexus vitam”, azaz a világi hivatásnak szentelte életét. A kollégium 1744-ből származó seniori listáját 1756. december 8-án írja alá. A *Recensio Studentium in illustro Collegio Reformatorem Claudiopolitano...* tanulói között a nevét — Sam. Rácz alakban — 1755. február 1. dátum alatt olvashatjuk.⁶ Az életrajz és az életmű többismeretlenes egyenletében új tagként tűnik fel a *Patria* rovatban Kovászna. Kérdés: miként értelmezzük e szót, *szülőföldnek-e* vagy *otthonnak*? A kutató dolgát megnehezíti, hogy a kovásznai református egyház anyakönyvezése csak Rácz Sámuel születése után három évvel, 1747-ben kezdődik. A *Vale dixit* rovatban az említett világi iránnyal megerősítő „*Politicus factus 1759*” áll.

Kolozsvári tanulmányai befejezése után élete bűvópatakja egyelőre ismét rejtett utakon folyik tovább.

Szellemi berendezkedésében a bécsi udvar leghamarabb a katolikus egyházat állítja maga mellé Erdélyben, élen a türelmetlen és harcias jezsuitákkal. Rácz élete most már a XVIII. század erős sodrású folyamatába torkollik, amelynek medrét az osztrák birodalom és abszolút uralkodója érdekei határozzák meg. Pontosan nem tudni, mikor, rövid ideig Pécsen tanul, s az sem ismeretes, mikor és milyen körülmények között — meggyőződésből, megalkuvásból vagy politikai érdekeket szolgáló vallási közömbösségből — szerzetes-tanárai nevelésének hatására elhagyja ősei kálvinista hitét, s felveszik a jezsuiták rendjébe.

Helyzete ugyanakkor anyagi biztonságot, védelmet is jelent számára. Űszik az árral, és az új életforma törvényeinek engedelmeskedik. A filozófiai ismeretek megszerzése céljából rendje az akkori Magyarország tudományos életének központjába, Nagyszombatra küldi. A nagyszombati főiskola jezsuita tanárai korán felismerik kiváló tehetségét, s a filozófiai kurzus elvégzése alatt kiérdemli, hogy „nyilvános dicsérrel és babérral díszítsék”. Feljegyzik róla, hogy mind szorgalma, mind tehetsége társai elé helyezte őt e tudományágban.

A jezsuita rend eltörlése már előreveti árnyékát. Muszka Miklós, a rend utolsó tartományfőnöke azt tanácsolja Rácznak, hogy az orvostudományban képezze ki magát, mert „az, aki a filozófia, a jogtudomány és a teológia tanaival ékeskedik, emellett az orvosi tudományokban is kiváló, az az államnak is igen nagy hasznára lehet”. Rácz követi a tanácsot, de belátja, hogy az orvosi hivatás egész embert kíván, s kilép a jezsuita rendből. Az orvosi hivatást választja, s mint orvostanhallgató a bécsi Tereziánumba kerül.

Ezeket az adatokat Koppi Sándor orvosdoktornak a kar megbízásából Rácz Sámuel koporsójánál elmondott, nyomtatásban is megjelent búcsúztató beszédéből idézzük.⁷

Alakja életének ebben a szakaszában már tisztábban áll előttünk. Szolgál, mert szolgálnia kell. Megadja a pápának, ami a pápáé, s a császárnak, ami a császáré, de nem szolgálja ki embereknek tekintett feljebbvalóit. Abban az időben és abban a környezetben, amelyben élt, égen-földön „csodákat” láttak és kerestek. Ő nem fél a „világosodás” forrásától, a lassan bár, de egyre erősödő fénytől. Egészséges szemléletének titka, hogy az embert nem látja sem emberfeletti nagynak, sem az emberhez méltatlanul kicsinynek.

A rendház falain belül a katonainál keményebb fegyelem, a szigorú napi munkabeosztás, a magaviseleti szabályok kínosan pontos betartása, az okatlan fényűzés elleni harc — formáló, építő elemek egyénisége kialakulásában. Ide tartozik az idegen nyelvek tanulása, a civilizált társasélet és viselkedés szabályainak elsajátítása is. A tanítás tartalma azonban nem elégtette ki. Amennyire megismerhették, zárkózott egyéniség. Sehoh sem találkozunk mélyebb vallásossága jeleivel. Sem született lelkialkata, sem nevelése nem tette az anyagi világ fölött álló, ismeretlen világ szerelmesevé, az élet limeseit a misztikum végtelenje felé terelő transzcendens mámor rabjává. Mindezt addig tisztelte, ameddig tiszteletet érdemelt, és szellemi erejét inkább arra fordította, hogy hazája hasznára váljon.

Ilyenné edződve készül az új, a nagy, a végső feladatra: gyógyítója és tanítója lenni népének, amelyből vétetett.

A bécsi egyetem ebben az időben már világhírű. Újjászervezője a császárnő udvari orvosa és belső bizalmasa, a hollandiai Gerhardt van Swieten (1700—1772) — az udvari könyvtár prefectusa, a birodalom egészségügyének és oktatásügyének felügyelője, a nagy Boerhaave egykori legkedveltebb tanítványa. Rácz a tanulás lázában ég. Szinte minden idejét igénybe veszik az előadások, a kémiai laboratórium, a botanikai munka, a boncterem — de a legizgalmasabb a betegség melletti klinikai tanítás. Tanárai az ún. első bécsi iskola tagjai. Különösen nagy hatással van rá N. J. Jacquin, a jeles orvos-természettudós és világlátott szakember, aki van Swieten segítségével került Hollandiából Bécsbe, s ott az egyetem vegytani-botanikai tanszékét vezeti. Anton de Haen szintén hollandiai, szigorúan pontos megfigyelő és kutató. Nevelése Rácz egész orvosi működésén megmutatkozik a mintaszerű, tudományos értékű kórlapok sorain. Van Swieten szervezési zsenialitása és de Haen szenvedélyes kutató szelleme az *exercitatio clinica viva* megvalósításában bebizonyította, hogy „mire képes az abszolút uralkodói hatalom, ha az egy zseniális orvosi szervezővel találkozik”.⁸

Rácz ilyen körülmények között tanul ernyedetlen szorgalommal, s rendre kitűnő eredménnyel vizsgázik.

1773-ban mutatja be orvosdoktori értekezését (*Dissertatio inaug. medica de sanitate conservanda*), amely az egészség megőrzéséről szól, és „állításait az ellentétes véleményekkel szemben mindenki csodálatát kiérdemelve védi meg”.⁹ (Véletlen játéka a sorsnak, hogy pontosan Rácz Sámuel orvosdoktori diplomája megszerzése idején Csokonai József debreceni vizsgázott sebézmesternek fia születik, akit Mihálynak keresztelnek. Ő fogja majd húsz esztendő múlva Ráczot ódával köszönteni.)

Még ebben az évben Nagybánya városának tisztiorvosa lesz: „Rácz Samuelli Phisico civico 200-rum. fl. anuarum salarium resolvitur”.¹⁰ A következő évben királyi kerületi bányafőorvossá nevezik ki. Nagybányán rövid idő alatt ismert személységgé válik, ami érthető, hiszen a nagy tudású férfiú nemes lélekkel kész segíteni a legszegényebb embernek is. Itt veszi feleségül Rumbach Borbálát, Pest szabad királyi város tekintélyes orvosának nővérét. Állandóan tovább képezi magát,

és bölcsen kormányozza a rábizott egészségügyi hivatalt. 1777-ben a nagyszombati egyetem meghívja az orvosi kar rendkívüli tanárának; mint ilyen ő az első. A „bekebelezésért“ 100 aranyt kell fizetnie, amit nem képes egyszerre leróni; szigorlati díjai bennmaradnak a kari pénztárban adóssága kiegyenlítésére.

Jacquin, Van Swieten és de Haen tanítását kamatoztatja és tovább fejleszti a bányarvosi gyakorlatban. Tudományos tapasztalatait a Bécsi Természetkutató Társaság folyóiratában ismerteti.¹¹ Rövid közleményében többek között megállapítja, hogy „fémkólikában (colica metallica) rendszerint az ércbányászattal foglalkozó munkások szenvednek, s a betegség az esetek többségében az idegek benulásával és az izmok tartós és akaratlan összehúzóásával, contracturájával társul“.

Spielmann József és munkatársai két értékes tanulmányából Rácz Sámuel úttörő szerepét ismerjük meg a munkaegészségügy területén.¹² A hazai irodalomban az ólommérgezést tudományos teljességgel feldolgozó első leírást Rácznak kell tulajdonítanunk.

Életének néhány eddig ismeretlen, nagyon érdekes mozzanatáról értesülünk a bécsi udvarban működött Erdélyi Kancellária és az Erdélyi Gubernium okmányiban felbukkant adatokból. Ezek 1776-ból és 1777-ből még a nagybányai évekből valók.

A Mária Terézia-féle abszolútizmus művelődéspolitikájának államelméleti háttere abban foglalható össze, hogy az uralkodó és az állam jólétének alapját a nagyszámú egészséges és munkaképes alattvaló biztosítja, s ezért sok és jól képzett orvosra van szükség. E tisztán államérdekből született elv mellett nem szabad megfeledkeznünk a felvilágosodás talajából sarjadt erős emberbaráti szorgalomról, mely az 1760–70-es évek idején az oktatási reformot lényegesen előrelendítette. Ekkor tervezik, hogy a Habsburg-birodalom egészségügyének általános megjavítása érdekében a kolozsvári főiskolán orvosi kart létesítenek¹³, s ezzel az erdélyi orvosi oktatást a többi társországok egyetemi központjában már megalósult szintre emelik.¹⁴ Kolozsvárt a sebészetet már 1775-ben oktatta egy professzor. 1776-ban határozza el Mária Terézia, hogy a következő tanévre két új tanszéket szervez (kémia-botanika és anatómia). 1778–79-ben az élettani tanszék, majd a következő tanévben a kórtan is megindult volna. Idők jele: a professzorok kiválasztásában „ne legyenek tekintettel a felekezetre vagy arra az egyetemre, amelyen a fokozatukat szerezték. Legyenek továbbá a jelöltek erdélyiek (ha ilyen alkalmasakat jelölni sikerül)“.¹⁵

Rácz 1776 decemberében a Guberniumhoz küldött beadványában, majd 1777 elején az udvari Erdélyi Kancelláriához tett folyamodványában *erdélyi születésűnek* írja magát; a Gubernium előtt külön is hivatkozik arra, hogy ő a haza fia (*Patriae filius*). Katolikus vallású, és saját nyilatkozata szerint *ismeri az összes erdélyi nyelveket*. Döntésre szólíttatván fel, hogy melyik katedrára pályázik, 1777 eleji folyamodványában első helyen a fiziológiai tanszéket jelöli meg — azzal, hogy amennyiben a patológiai tanszék felállítása elhalasztható 1779-ig, azt is szívesen vállalná (különösen ha addig egy évre 1000 Ft ösztöndíjat kapna, néhány nagyobb kórházban való gyakorlása elősegítésére). A kancellária, 1777. március 13-i döntése szerint nem lát módot ilyen ösztöndíj juttatására, és arra szólítja fel Ráczt, hogy pályázza meg a fiziológiai tanszéket.

1777 nyarán, hogy a polgárok javát előmozdítsák e szakmában képzett emberek munkába állításával, Ráczt a klinikai orvostudomány és a sebészet tanítására rendkívüli tanárral hívják meg a budai egyetemre, ahol ő „a borbélyokat belső nyavalyáknak orvoslására közönségesen a budai Universitásban tanítani kezdette az 1777 esztendő november elsejének napján“.¹⁶ Abban az időben az orvosi karon nemcsak orvosokat oktattak, hanem a sebészek céhé által felszabadított növendékeket is képezték ki sebészmesterré, s az orvosdoktoroknak vagy sebészmestereknek szemészi, illetőleg szülészmeisteri oklevelet adtak. Érthető, hogy az orvosokban nagymértékben szűkalkódó országban a sebészekre fontos feladat hárult. Szükséges volt tehát, hogy ezek „a belső orvoslásokban annyira utasíttatassanak, hogy a falukon kénklődő szegény betegeknek a legközönségesebb nyavalyákban használhassanak“. Hogy Rácz a falusi sebészeket nagy jelentőségű szolgálatukra minél jobban felkészítse, 1778-ban magyar nyelven kiadja *Orvosi Oktatását*, amely Anton Störck ausztriai borbélyok számára kiadott munkájának tolmácsolása. „Ezen fordításom által Ditső Nemzetemet bizonyossá tehetem, hogy hasznára annyit kívántam tenni, amennyit lehetett, ha mindjárt annyit nem tettem is, amennyit tenni kellett volna.“

Ezt a munkát s ennek két évvel előbb, 1776-ban megjelent szerényebb változatát tekinthetjük az egyetemi orvosi oktatás első magyar nyelvű tankönyvének. Rácz volt az első tanár, akinek ajkáról a budai egyetemen magyarul hangzott fel az orvostudomány (1789). A következő években a hesse-homburgi, majd a svéd és a bajor tudós társaságok tagjai sorába választják, s erről díszes oklevélben értesí-

tik. Mária Terézia 1780-ban „koronás arannyal“ tünteti ki. Még ebben az évben a pathológiát tanító Trnka Vencel helyett az anatómia rendes tanára lesz. A gyakorlati orvostan tanítását a gyógyítók (sebészek) számára heti két alkalommal azonban továbbra is vállalja. Ebben az évben lesz első ízben az orvosi kar dékánja. Anatómiai munkásságát *Compendiaria Myologiae Institutio* (Pest, 1785) címmel megjelent munkájában foglalja össze, világos szabályok felállításával rendszerezve az emberi test izomzatának törvényeit. II. József 1783-ban az élettan professzorává nevezi ki. 1789-ben jelenik meg legtöbb önállóságot tartalmazó munkája, a *Physiologiának Rövid Sommája*.¹⁷ „Physiologiának azt a tudományt nevezzük — írja az előszóban —, mely az emberi természetnek egészséges munkáit magyarázza. Célja, hogy az emberrel megismeresse egészségének természetét, különbségeit, okát és cselekedeteit. Tárgya nem egyéb, hanem csak egyedül az eleven és egészséges emberi test. — A valóságos tudomány minden tanítását megbizonyítani tartozik ugyanazért nem leszen szabad nekünk is egyebet igaznak mondani, hanem csak azt, ami nyilvánvaló és tagadhatatlan tapasztalásokból és próbáltatásokból önként következik.“

Rácz Sámuel nem rendelkezik a kísérletes kutatómunka feltételeivel; műve igen nagy olvasottságának leszűrt, szigorúan megrostált eredménye. Mindenütt ott van a saját véleménye, s ha teheti, mindenkor magyar szerzőt idéz az első helyen — így legelőször Weszprémi Istvánt, mint „egy hiteles és minden tiszteletre méltó Magyar Orvos“-t. A halál beálltának jeleit olyan szabatosan fogalmazza meg, hogy erről ma sem mondhatunk nála többet.

A munka magában foglalja mindazt, amit abban az időben az élettanból tudtak. Legnagyobb hatással voltak rá Albrecht Haller (1708—1777), a fiziológia atyamestere *Primae lineae* (1747) és *Elementa physiologiae* (1757) című, már pontos anatómiai vizsgálatok és élettani kísérletek alapján írt könyvei. Hatalmas műveltségének gyökerei Leidenig nyúlnak vissza, s ott Boerhaave körében találkozunk Rácz mestereivel. Rácz könyvében különösen a vér élettanának leírása gazdag; a kor ismereteinek hű képe.

Az orvoskar megszervezése után az első anatómiai ábrázolást Rácz Sámuel e művében találjuk. Tudományos és művészi igényességének magas fokát bizonyítja, hogy képanyagát Vesaliustól veszi.¹⁸

1790-ben a kor röpirat-áradatában egy szerény füzet jelenik meg hely és név nélkül: *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, mellyben megmutattatik, hogy Magyarországon lehet s kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat felállítani*. Valamennyi eddig ismert példánnyal Rácz Sámuel nevét olvashatjuk. Hangvétele, mondanivalója, stílusa alapján mindannyian, akiknek kezükben járt, természetesen találtuk, hogy ez az írás csak az ő műve lehet. Így tartja ezt számon Kosáry Domokos 1980-ban megjelent munkája is.¹⁹ Igazat kell adnunk azonban Némédi Lajosnak, aki a Széchényi Könyvtárban található kézirat alapján azt bizonyítja,²⁰ hogy a szerző nem Rácz professzor, hanem a tanítványa, Kiss József. A nagyhatalmú oktató-nevelő csak sugalmazta, vezette, ellenőrizte s néhány helyen betoldásokkal látta el olyan fejleményekről, amelyekről csak ő, az egyetemi tanács tagja tudhatott.

Az orvosi kar tanárai Rácz érkezésekor nemcsak a nyelv, hanem érzés dolgában is idegenek. Antall József jellemzése a tanári kar arcképéről telitalálat²¹: „... anakronizmus is velük kapcsolatban a nemzetiségi kérdés felvetése. Mária Terézia és II. József-féle abszolutisztikus állam hivatalos értelmiségéhez tartoztak, alattvalók voltak és nem hazafiak. A Habsburg-hivatalnokok hűségével tettek eleget tudományuk és az állam követelményeinek. Bár a felvilágosodás századában vagyunk, nem kereshetjük közöttük a felvilágosodás bajnokait.“ A helyzetet Révai Miklósnak, az egyetem tanárának később írott sorai jellemzik legjobban: „... a mindenféle nemzetből összeszedett tanárok a magyar nyelvet megvetik, lenézik és valóságos ellenségei a hazának.“²²

A kezdeményezés alulról indul meg, Rácz sugalmazására. 1789-ben 34 sebész-hallgató követelte, hogy magyarul tanítsák őket, mert — úgymond — nem értik a latint, sem a németet. A horvát Stipsics és a német Stahl gúnyosan emlegetik Rácz „zelus patrioticus“-át, s ellenzik a kérés teljesítését, mert szerintük „a magyar nyelv nem elég gazdag orvosi műkifejezésekben“. Később viszont a tanárok, főként Rácz Sámuel, „töri a jeget, engedély nélkül is magyarul adván elő.“²³ „Magyar Professzorokat üldözik és gyalázzák, sőt mi nagyobb, még a Magyar Előljárókat is ellenek felindítyák, ezek felett hamisan is titkon rosszul informálják... némely német Professorok azt mondják, hogy ők inkább az egész Orvosi Facultásnak elrontásában dolgozni igyekeznek, mintsem hogy a Magyar tanítás fel-jöjjön.“²⁴

Tanítani háromféleképpen lehet: az élőszó, az írás és a példamutatás erejével. Rácz mindháromban kiváló. Mivel az egész mindig több és más, mint a részek

összege, Rác alakja a felvilágosodás éltető és érlelő fényében úttörő és példamutató.

Rácot a magyar orvosi nyelv művelésében Pápai Páriz Ferenc hű utódjának tekintjük, aki a rábizott örökséget hatalmasan megnövelte, és már egy egész maga nevelte orvosnemzedéknek tudta átadni. Öreg könyveit felütve egyik oldalon sem érezzük az azóta eltelt két évszázad porát. Természetesen mai szakkönyveink tartalmukban gazdagabbak, de Rác stílusának szépségénél, elevenségénél, magyarságánál többet nem adnak. Szövegében Méliusz Juhász Péter, Szcenzi Molnár Albert, Pázmány Péter, Geleji Katona István, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc ihletésére ismerünk. Találkozunk benne a nép ajkán élő szavakkal, a néphez szóló prédikációk orvosi jellegű kifejezéseivel. Rác felkutatja, megtisztítja és megőrzi őket, s gonddal szövi bele élvezetes szövege színes szötteseibe.

Ekkortájt hangzik el Herdernek a halál hidegét lehelő jövőndölése. Szenzibilizálja az ébredő nemzeti tudatot és — maradjunk a biológiai kifejezéseknél — katalizálja az érthetően kevés védekező reakció lefolyását. Az egyén vagy egy nép halálos veszélyben mindig anyanyelvén suttogja vagy kiáltja el az összavakat. „Ha a jozefinista világ tovább tart, az a jóslat könnyen valóra válhatott volna” — írja Németh László.²⁵

Aki sokáig él, sokat megér. Rác Sámuel kezdeti ingadozó léptei után megtalálta igazi élethivatását, határozottan, céltudatosan haladt előre és felfelé életpályáján. Századában az orvostudomány a tényekből, nem minden szubjektív elemtől mentesen, rendszereket kovácsolt, s az orvostörténelem ezt a századot a „rendszerek századának” nevezi. Brown rendszerét Rác Sámuel igyekszik a materializmus irányába fejleszteni.

A Martinovics-per bírái a félelem fátylát borítják az országra. Ferenc császár rendőrállama félelmetes tökéletességgel gyors munkát végez. A haladás reménye ijedten bújik a még megtűrt nyelvművelésbe. Rác sokat dolgozik — tanít, ír, gyógyít. Kevesebbet is meg lehetett halni vagy súlyos börtönt szenvedni, mint amennyit ő végzett.

1807. február 24-én halt meg. Sirversét tanítványa, Váradi Balassi Pál orvosnövendék írta meg:

*Mondj reá áldást Haza bőven! S ird fel
E néhány szókat temetőkövére:
A ki mert közöttünk magyarul beszélni
E vala Első!²⁶*

Ebben a szapphói versszakban a „haza” „a patria” olyan emberi közösséget jelent, amelyet a szív és közös akarat köt össze a szó (patria) gyökerében rejlő „apai” örökségként vállalt életformában. A világosság országában az emberek nemcsak egymás mellett, egymásért is élnek, s alaptörvényként ismerik: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós”.²⁷

Ezért mert Rác Sámuel magyarul beszélni.

JEGYZETEK

1. Kátai Gábor: *Rác Sámuel (1744—1807)*. Vasárnapi Újság, 1859. 289.
2. Fejér György: *Historia academiae scientiarum Pazmanianae archi-episcopalis ac M. Thersenianae regiae literaria*. Buda, 1835. 120.
3. Nagy Iván: *Magyarország családai IX*. Pest, 1862. 545.
4. Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái*, XI. Bp., 1906. 327.
5. Lenghel, A.: *Archiv f. Geschichte der Medizin*. 1933. 202. (Idézi Magyar-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*, IV. Bp., 1940. 228.
6. A Kolozsvári Református Kollégium matrikulái. Seniorok listája 1744-től. Arhivete Statului Cluj. Fond: Colegiul Reformat din Cluj. 709—710.
7. Koppi Sándor: *Oratio qua magn. spect. ac clar dno Samueli Rác, medicinae ornamento 24. Febr. ann. 1807. fatis funcio parentavit*. Buda, é.n. Lásd továbbá: Kótay Pál: *Rác Sámuel — a magyar orvosi oktatás hajnalán*. Erdélyi Helikon, 1940. 73—89.
8. Lesky Erna: *Wiener Krankenbttunterricht... Comm.Hist.Med.*, 1971. 33—34., 57—59.
9. Koppi Sándor: *I. m.*; Kótay Pál: *I. m.*
10. Nagybánya Városának Archivuma, 1774. acta Nr. 1.
11. *Ephemerides Vindobonenses*, 1777. 2., 10.
12. Spielmann J.—Lázár-Szini Carolina—Dienes A.: *Primele relatári medicale*

- din țara noastră despre saturnism.* In: *Trecutul medicinei muncii din România*, Editura Medicală, Buc., 1971. 47—55. — Spielmann J.—Lázár-Szini Karolina: *Az ólommérgezésről szóló első hazai orvosi írások.* *Revista medicală*, 1966. 463—467.; *Orvosi Szemle*, 1966. 437—441.
13. M. Orsz. Levéltár: Erdélyi Kancellária. *Acta generalia 1662/1776.*
 14. Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *Újabb adatok Rácz Sámuel életrajzához.* *Com.Hist. Art.Med.*, 1975. 75—76., 147—149.
 15. Szőkefalvi-Nagy Zoltán: *I. m.*
 16. Rácz Sámuel: *A borbélyi tanításoknak első darabjai.* Pest, 1794.
 17. Rácz Sámuel: *A physiologiának rövid sommája . . .* Pest, 1789.
 18. Jantsits Gabriella: *Magyar orvosi illusztrációk a XVI—XVIII. században.* *Com.ex. Bibl.Hist.Med.Hung.*, 1961. 21—22., 266—288.
 19. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. 510.
 20. Némedi Lajos: *Egy 1790-es röpirat szerzősége.* *ItK*, 1963. 569—598.
 21. Antall József: *Comm.Hist.Art.Med.*, 1971. 120. 57—59.
 22. Révai Miklós: id. Magyary Kossa Gyula: *I. m.* I. 1929. 32.
 23. Nékám Lajos: *Az Orvostudomány Kar Története.* O.H., 1937. 9. sz. kl. 4.
 24. *Beszéd a nemes magyar nemzethez, hogy Magyarországon lehet és kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat felállítani, és hogy az universitásnak Pest legjobb hely.* H.n., 1790.
 25. Németh László: *Megmentett gondolatok.* Bp., 1975. 469.
 26. Pataki Jenő: *Erdélyi Orvosi Lap.* 1922. jan.
 27. Bessenyei György: *Magyarság.* H.n. 1778.

Gy. Szabó Béla: Curadine (a curare méreg növénye)

Kiállítás Kolumbiában

A városbemenetel

Itt vagyok hát e végeláthatatlan Kolumbiában, három fokra, vagyis háromszázharminc kilométernyire az Egyenlítőtől... Máris felmerül a nagy kérdés: nyargaljam-e végig két hónap alatt az egész országot, vagy maradjak Cali városában? Hiszen olyan helyek hívogatnak, mint az aranykincses Bogota, megfűrödhetnek a Karib-tengerben Barranquillánál, csatangolhatnak a keleti határon az Orinoco mentén, vagy elröpülhetnek a közársaság akár legdélibb csücskére: Leticiába, igazán az Isten háta mögé, és hallgatnám a rejtelmes Amazonas zugását... A

Csendes-óceán partja is kínálkozik, bár valami hasonló élményben a mexikói Acapulcóban már volt részem. Különböen is mondják, hogy a Calihoz legközelebbi tengeri kikötő, Buenaventura vize fertőzött...

De ha elkezdek mászkálni, akkor mi lesz a kiállítással? Töprengésre nincs idő. Diákkoromban, Gyulafehérváron, a lemondásra is neveltek, így könnyűszerrel el ejtem a csábító utak tervét. Az ide-oda rohanás csak felületes impressziókkal terhelné az emlékezetemet. Itt maradok, megrendezzük a kiállítást, hiszen az egyetem ezért hívott meg. Talán lesz időm arra is, hogy néhány elmélyült munkával valamiképp hazavigyek ebből a varázslatos világból...

Így hát száguldó riporter nem leszek, de reményem van arra, hogy alaposabban megismerjem e kétmillió város és környékét. Meghiúsult útjaimat ilyenformán képzeletben járom be. Ágyamon heverészve és térképeket-útikalauzokat bújva tündöködöm. Régóta mondom: a művész a kiállításon rostokoljon, mint ahogy a kapitány is a hajón a helye, még ha az sülyed is.

Mi sem természetesebb, mint hogy már az első nap kicsomagolok, és megmutatom, mit hoztam a tarsolyomban, vagyis a bőröndömben. Az emeleti szobám és zuhanyozóm mellett kapok egy szobát külön e célra, nagy asztallal. Itt kerül napvilágra a szerencsésen megérkezett nyolcvan fametszet. Antonio kitűnő akvarellista, a színek embere, a fehér-fekete metszetek láttán mégis felcsillan a szeme. Különösebben nem izgulok, hogy munkáimnak lesz-e sikere vagy sem, mert ezt az anyagot némi változtatással már bemutattam 1973-ban Mexikóban, majd teljes egészében 1980 tavaszán Hannoverben, és mindkét helyen megállta helyét. Hogy mennyire rezonál a latin-amerikai lélek a fametszetekre, azt Mexikóban már felmértem, és ha az európai fametszés szülőhazájában, Németországban a bíráló a szerzőről azt írja, hogy „...nevét a legjobb európai fametszők között kell emlegetnünk“, akkor talán itt sincs mitől tartanom. Mindezt ne vegye senki elbizakodottságnak, fiatal koromban nem arra tanítottak.

Kiderül, hogy a háziak a fametszeteket be tudják keretezni. Nem kis munka ez, amit a második emeleten, a terasz melletti műhelyben végzünk el. Zuhanyozó is van mellette, amilyen még kettő van a házban a fürdőszobán kívül. Jó építész az én Antonio barátom, tudta, hogyan tervezze meg a házat... Sokat tréfálkozunk, miközben kiszámítjuk, hogy mennyi kartonlap, üveg, drót, fémkapocs kell a keretezéshez, és másnap be is megyünk a városba, hogy mindezeket megvásároljuk. Szükségem van nekem is valamennyi rajzpapírra, krétára, mert hazulról nem hoztam eleget.

Hogy bevásároljunk, a város központjába kell mennünk, úgy három-négy kilométer távolságra. Oda a mi utcánkkal párhuzamos, 5-ös számú főúton, a város egyik fő útőterén jutunk el. Széles és nincs nagyon beépítve, marad hely a növényzetnek is, így levegős. Utcánk, a Calle 3 rövid és a város délnyugati részében van. A környező kis utcák árnyékosak, sok a mangófa, gyümölcsének íze olyan, mintha sárgadinnyét és barackot ennél egyszerre. A főúton aztán látni különböző pálmákat, banánt, díszkertekben egy síkban kiterült levelű banánt — olyan, mint a páva farka. Ma is nehezen hiszem el, hogy a banán rokona a fünek, dehát így van!

Az utcák-utak sakkasztáblaszerűen vágják át a várost; mint a spanyolok alapította településeknél általában. Azért akadt itt is elég szögeltérés ahhoz, hogy egy óvatlan pillanatban kiszabaduljunk a sakkasztáblán, mint ahogy én is megjártam a mexikói Méridában 1973-ban...

Cali városának jó része hegyoldalra épült, és ott a mértani jelleget már nem lehet betartani, az utcák iránya az emelkedések, völgyek szerint alakul.

Van gazdag, sőt nagyon gazdag hegyoldal, és ennek a vonulatnak van szegény fertálya is, Siloe a neve; később majd bőven lesz szó róla. Olyan nyomorregyedet, amelyben a mexikói Cuernavacában bódorogtam, nem észleltem.

A síkon épült városrész inkább módos, a legtöbb középület itt található, bár több egyetemi részleg a városon kívül esik. A házagak szemléltetést előbb-utóbb beépülnek.

Utközben benézünk egy kisebb postahivatalba. Illik életjelt adnom haza, hogy megérkeztem. A posta az út túlsó felén van. Ide gépkocsin eljutni csak tekervényes módon lehet, aminek egy magamfajta elszánt művész csak örvend, hiszen minden kis zug tartogat valami meglepetést. Csodálkozom, mint egy gyermek.

Hanem egy helyt igazán meglepődöm: három vagy négy különböző színűre festett tetemkezési vállalat kelletti magát — egymásnak ragasztva... Csak nézem Antoniót, hogy lehet ez?

Ó hamiskásan: — Hát nem látod, hogy szemben van a kórház?

Utközben itt is, ott is kibontakozik egy-egy távoli „felhőkarcoló”, olyan 20-25 emeletes, égnok meredő épület. Az egyiket azonmód el is nevezem nápolyi szeletnek, a vonalozása valahogy arra emlékeztet.

Kisebb parkok mellett szaladunk, nyüzsgés mindenfelé, sok a néger, a fényűző üzlet, és sok helyt ragyogó tisztaság.

Elérkezünk a Rio Calig, amely kisebb, mint a Szamos Kolozsváron, s olyan facsarodott törzsű fák díszlenek a partján, hogy egy mohó grafikusnak máris ki nyílna a szenesdoboz a zsebében...

De nekünk előbb a bankba kell mennünk, miután a kocsinkat biztos helyen hagyjuk. Ez több, régi zöldházaz keskeny utcán átporoszkálva egy kis öreg templom közelében történik. Mint kiderül, Cali legrégibb temploma: Templo de la Merced, kegytemplom, egyszerű falait 1536-ban kezdték építeni.

Gyalog megyünk tovább egy szintén régi, stílusos ház mellett, ez az Építészek Háza, benne éppen Gurisatti barátom vízfestmény-kiállítására éli utolsó napjait. Több nagyméretű tája — mennyire elkívánkozom e messzi vidékekre! — egyenesen lebilincselő. Köveket sehol így még nem láttam festeni. Bevallja: színes fényképeket is használ segédeszközzül... Nem az a fontos, hogy mit vesz a művész igénybe, hanem az, hogy mit visz bele a témába. Nos, van például több viharos egü képe (micsoda egeket látok Kolumbiában! de erről később lesz szó), amelyeken az építész mérnök tökéletes pontossággal félelmetes dinamikával ötvöződik. A fő az, hogy a művész ne próbáljon a színes fényképpel versenyezni, mert abba beletörök a bicskája...

Az Építészek Házától bontás alatt levő házak között iparkodunk tovább. A bontás több utcára kiterjed, és veri fel a port. Korszerűsítik a várost. Színes házacsok, márványlépcsők, fából esztergált korlátok, ablakrácsok, bambusztető-gerendák pusztulnak el örökre. Semmi emlék nem köt hozzjuk, most látom őket először, de bevallom, fáj a szívem, amikor egy-egy szép zöldes fal a kíméletlen nap-sütésben összeomlik... Valami keveset meghagytam volna belőlük emlékeknek, milyen is volt régen Cali, de hát ez világjelenség...

Megyünk át a főterre.

Cali főtere kicsinynek mondható. A város felépítésekor, az ezeröttszáz évesekben, bizonyára nem számítottak arra, hogy a település idővel így szét fog terpeszkedni. Csaknem az egész teret új és magas, talán igen magas palotákkal korszerűsítették. Itt már nagy szerepe van a betonnak, mint szerte a világon. Célszerű anyag, különösen ipari építkezéseknél. Ha egy kicsit messzebb nézünk: műemléknek nem való. Úgy vélem ennek oka az, hogy amíg a téglá, a kő, de a fa is szépen öregsenek és halnak meg, addig a beton alakját veszítve hull szét. Így látom ezt, a hajdani gépészmérnök, bár ne lenne igazam.

Antonio barátom egy kétemeletes sarokházat mutat: ő mentette meg a lebontástól. Móddal építették úgy a századfordulón, és bizonyára sokan fogják a szomszédjaival összehasonlítani — az ő javára... Valóban kár lett volna lebontani.

A téren magas, szálegyenes pálmák díszlenek, alattuk park. Mindenfelé kis asztalok, azokon írógépek kattognak. Maszek írástudók szolgálják ki a rászorultakat, akik a közeli hivatalokban intézik ügyes-bajos dolgaikat. Képzem, ha jön egy eső, micsoda kapkodás lehet...

Még néhány utcácska, és a bankhoz jutunk. Közben megérdemelném az „ovatos bámész” jelzöt, mert a betonjárdákból kimeredő, nemegyszer félaraszos szögvasakba botlom. Valami tartóoszlopok lehettek, és talán kényelemből vágták így le.

Gy. Szabó Béla: Sötét bőrű fiúcska
(szénrajz, 1980)

A bank előtt

A bank fontos intézmény a nyugati világban. Valamirevaló ember csak egészen kevés pénzt hordoz magánál, hanem a bankbetétjéből vesz fel és adja át az összeget vásárlásra, de sokszor például éttermekben is bankátutalás formájában fizet.

A bank bejáratánál meglepetés vár: két kekiszínű egyenruhás rendőr, hajlított karimájú kalapban, előírásos bajuszos barna pogácsahuszárarccal örködik. Őlükben géppisztoly, mert hát rendnek muszáj lenni. Mint akinek tőkéje nincs, elfogulatlanul megyek be. Itt is többfelé vigyáznak a biztonságra, a bankműveletek zavartalan lebonyolítására.

No de azért, amíg Kolumbiában vagyok, csak kirabolnak egy bankot Caliban is, fényes nappal.

A bank levegője hűtve van. Nekem hideg. Egy szál rövidujjú ing van rajtam, mint mindenkin. A szellőzés tökéletes, és erre egy ördögi ötlet settenkedik: — Mi nek a szellőzés, ha a pénznek nincs szaga?

Aztán eltűnődöm: mi lenne, ha az emberek nem lopnának, nem ölnének, nem hazudnának? Mindenesetre, bankok nem lennének. Micsoda utópia! Na de a didergésből kimegyek a fényzőnbe és a forróságba, s megállok a bank szájában.

Nézem a járókelőket. Jobbára fiatalok. Ne felejtsük el, Cali egyetemi város. Sok a néger, aztán a kreol (spanyol), négerindió változatok nagy bőségén álmélkodom. Csaknem mindenki keverék. Ami feltűnő: sok a szép arc nőben-férfiban egyaránt. Hát nem megmondta az én angolom még az Óceán fölött?

Ruházatuk nagyjából olyan, mint a miénk, szeretik a fehér inget-ruhát, a sötétbőrűek semmiféle szintől nem riadnak vissza, s így, mint a gyermek, ámulva memorizálok egy narancssárga ruhás komorarcú legényt hidegzöld fal előtt, az egész képet aztán átvágja egy cinóbervörös autó, majd egy sáfrányszínű. Jön egy másik sötétbőrű, de ez már nő, és püspöklila ruhában lépked kecsesen.

Néha aztán egy-egy indió is közéjük keveredik, sajátos sötétkék-fekete népviseletben. Ugyancsak ferdeszeműek a világos poncos-kalapos-copfos atyafiak, akik vendégárusok a közeli Ecuadorból, és mindenik vörösés-barnás arcú, kissé szomorús-riadtan néz maga elé, vagy talán a jövőbe.

Báméskodom, ahogyan már gyermekkoromban tettem, így az élet kevésbé unalmas, mint másoknak.

Állok hát a bank bejáratánál, balra egy cipőzsinag-, derékszij- meg táskárus, jobbra egy szentképforgalmazó portékáját a járdára kirakva kínálja, szűrős szemű mind a kettő, az örök néha rámesodálkoznak, főleg a zöldkockás ingemre, amilyen egész Dél-Amerikában valószínűleg nincs több, de szemléletmást nem tartanak álcázott rablónak. Itt jut eszembe, hogy 1966-ban a saját városomban visszateszteltatvajnak minősítettek. Rég nem kacagtam akkorát! Nálam egyébként nincs semmi irat, Antonio ki tudja melyik részlegen végzi a pénzműveleteit. Akkor sem vagyok gyanús, amikor egy pénzz szállító autó elének burrog, s négy fegyveres egyenruhás leugrik, majd markos civilek az élet sóját nehéz ládáknak becipelik.

Most kis esőpermet teszi változatossá az állingálásomat. A szentképes hamar összeszed mindent, és a közelembé húzódik, akár csak a szíjas-táskás ember. Mellettem éri a szerencse: vevője akad. Elég testes, karbunkulusszemű nő, egy szíjat próbál ki a derekán, aztán fizet. Egy sovány, mongolos arcú emberke viszont nem tud engem meggyőzni, hogy sorsjegyet vásároljak tőle. Spanyol nyelvtudásomat nem veszem igénybe, csak az üres nadrágzsebemet fordítom ki neki. Csalódva sajnál meg, és keres más lehetőséget.

Végre kijön Antonio, és kacsint: megyünk a papírkereskedésbe — művészboltba.

Itt döbbenek rá, hogy Kolumbia mennyire drága ország. Egy egyszerű pasztellkréta ára ötven peso, azaz pont egy amerikai dollár. Kell néhány darabot vennem, mert itt olyan zöld és lila színek ejtenek rabul, amilyen színű krétát nem hoztam magammal.

Megrendeljük a keretezési anyagokat is. Antonio csekkel fizet, mehetünk haza.

Keretezés közben

A hazaszállított kartonlapokra én rajzoltam fel a metszetekhez szükséges, kivágandó szegélyeket. Ezt a terasz árnyékos részén egy nagy rajztáblán végzem el. Közben persze hol déli, hol nyugati irányban, hol meg felfelé vizsgálódom. Az égről külön kis tanulmányt szeretnék írni, mert itt megdöbbentően nagyok érzem. Délnyugatra nagy ritkán kibukkannak a felhők közül a középső Kordillera jó ötezer méteres havas csúcsai, ezt meg kell lesni!

Gyakran a terasz hátsó falának ablakain a szomszédos udvarokba is bekukucskálók. A terasz növényzete csodálatos egy északról idevetődött magamfajta kóbor embernek.

A gránátalma kecsesen hajló ágai máris sejtetik, hogy ebből fametszet lesz. A Mikulásvirágot Mexikóból ismerem, itt nagyobbra nő. Az aszparagusz nálunk is létezik, a begónia szintén, ennek a nálam díszlő vörös változata itt is megállná a helyét, aztán ott van a hibiszkusz, az azalea — és egy csomónak a nevét sem tudom.

Csodálom a házunk tövében nőtt mimózafát. Sárgászöld, sűrű, finom levélzete után inkább fenyőfajtának vélném, érintésre érzéketlen. Tudom, hogy ezt is meg fogom festeni.

A sok jobbra-balra-fölfelé történő vizsgálódásra aztán meglehetősen ráfizetek. Az *Isteni Színjáték* metszeteihez szükséges méreteket addig számítgatom, hogy belelevétek, s így Lucia asszony negyven kartonszegélyt valamivel kisebbre vág le... Más metszetekhez ezeket ugyan fel tudjuk használni, de mindenképpen szégyen egy hajdani tervező gépészmérnökötől az ilyen elszabás. A Gurisatti-házaspár nagyot derül, amikor önbírálatot tartok, és magamat, spanyolosan, így nevezvén: Gyé El Szabó...

A keretezést Lucia asszony bámulatos szaktudással végzi napokon át, de a kitűzött november huszadikáig bőven van időnk. Hogy hogyan kapom meg a kiállítótermet a nekem legmegfelelőbb időben? Egyik kitűnő iparművész nő mond le javamra, minden rábeszélés nélkül. A megnyitóra is eljön. Hadd említsem meg a nevét: Samira Betancourt.

Keretezés közben rengeteget mesélünk egymásnak művészekről, körülményeiről, mondanom sem kell, állandóan kacagunk.

Itt csak egyetlen pajzán esetet mesélek el, megtörtént, kitalálni nem lehet. Ilyet világleletemben nem hallottam...

Egyik bogotai festőhöz (nevét is mondták) egy éjjel betörték, és — képeket loptak el. Három-négy hét múlva újra betörték, de ezúttal visszalopták a képeket. Egy cédulára csak ennyit írtak: „Tanuljon meg festeni! Egy képét sem tudtuk eladni!”

Már említettem, hogy a trópusokon a kabócát tartják a második átoknak. Az első a moszkító. Ezzel néhány órával később hoz össze az élet, mint az előbbivel.

Dante *Isteni Színjáték*ában a legnagyobb bűn az árulás. Büntetése pedig: a delikvensnek időtlen időig vakaróznia kell. Kolumbiába való érkezésemig e büntetés súlyosságát sehogy sem tudtam felfogni. A moszkitók gondoskodtak arról, hogy a saját bőrömön szenvedjem a kínok kínját. De kit árultam én el?...

Piciny, világos, ártatlannak látszó lény ez a moszkító. Hangtalan, jövetelét semmi sem jelzi, észre sem veszed, amikor rád száll, csak miután megcsapolt. Akkor aztán vakarózhatasz. Néha már sebesre dörzsölöm a csipés helyét, és ha tör-ténetesen a tenyeremet kezdik ki, az a poklok pokla.

Némileg vigasztal, hogy a bennszülöttetek is csipik, ugyanúgy, mint engem. Amikor e felfedezésemet némi diadallal közlöm, Antonio csak ennyit mond: „Az lehet rüh is...”

Egy preklasszikus hangverseny szünetében meglepődve veszem észre, hogy egyik derékig dekoltált ruhájú nő önfeledten vakarózik és még mások is jobbra-balra... Mindez Európában bizonyára enyhe botrányt váltott volna ki. Itt mi sem természetesebb: ott és akkor vakarom meg magam, ahol és amikor viszket...

Szűnyoghálót sehol sem látok. Itt-ott védekeznek ugyan, mint ahogy a kerti vendéglőben is, ahol az asztal alá égő gyertyát helyeznek, hogy a vendég lábát ne csipjék. Vannak aztán furcsa illatú kenőcsök, oldatok, de az ember ezeket hamarosan megunja. Éjjel be kell bújni a lepedő alá, de egy két milliméteres fekete bogár — a nevét ne is tudjam — oda is befurakodik, és még a moszkitónál is égetőbb csíp. E vérszívó állatokat nevezik a trópusi világ első számú átkának. Egyéb kolumbiai rossz emlékeim nincs is.

Régóta vágytam arra — még itthon is —, hogy egy igazi banánligetet meg-rajzoljak. Egy vakító napos vasárnap délelőtt kerül erre sor, Puerto Tejada néger falu közelében, egy bekötőtű mentén.

Alig bontom ki a mappámat, a kis szárnyasok máris vadul rám támadnak, és az ingemen, nadrágomon át annyira összecsapnak, hogy az nem igaz. Testemnek csak annyi része menekül meg, amekkorát a kis székem két tenyérnyi ülő lapja és a cipőm takar. A rajz nagy kínnal, csapkodással, vakarózással készül el, arcomon több fekete szénfolt árulkodik, hogy a moszkitók itt sem hagytak békében. „Na Gyézsabó, kellett neked banánliget!” Megfogadom, hogy soha többé banánosba nem megyek.

Úgy egy órával később vigasztalásul már az országút szélén rajzolok terjedelmes cukornádültetvényt, háttérben sötét pálmassorral. Igen hatásos fametszet-téma, a szűnyogok a perzselő napra nem merészkednek támadásba menni, így elmélyedve vázolhatom e fontos növényzetet.

Házigazdámék úgy ötven méternyire türelmesen várakoznak a vörös dzsipben, és nagyot derülnek azon, hogy ténykedésem milyen hatást vált ki az elsuhanó járművek vezetőiben-utasaiban. Mert mindenki meglepődve és szánakozva néz vissza: vajon mit is művel ez a kuporgó alak pont az országút szélén, miért nem megy be a nádasba?!... Sohasem fogják megtudni, mekkora mérhetetlen öröme telik ennek a zöldkockás ingű embernek abban, hogy valamit megörökíthet ebből a szik-rázó napos tájból.

Bár a vakító fehér papír égeti az ujjamat (!), ha hozzá-érek, a munka mégis jól megy, és úgy látom, ez a félóra a legszebb emlékeim közé fog tartozni.

Hogy a mozzanatokot jobban megértsük: kis székem egy gyermekszék, csak húsz centiméter magas, erről „békaperspek-tívában” monumentálisabbnak látom a világot.

SALAMON LÁSZLÓ

KILENCVEN ÉVEM...

Emlékeztem már sohase tudja
feltámasztani, ami rég halott,
életemet nem élhetem le újra,
nem költhetem a lehunyó napot;
amit tettem valaha, cselekedtem,
mai magammal már nem azonos,
csak egy dolog jár egyre az eszemben —
hogyan nemsoká beteljesül a sors.

Méltó voltam-e hosszú életemre —
feleljen erre ellenség, barát;
a történelem zajlását figyelve
az embernek hallgattam jajszavát,
őt féltettem, magammal nem törődve
éltem le majd egy hosszú századot,
amely vascsizmák tiprását is nyögte,
de felsütő napfényt is áldhatott.

Tudom, a lég végső kitisztulását
én már bizonyosan meg nem érhetem,
de bátran kelni sötét folyamán át
a végnek — jó reménység kell nekem;
reménység, hogy a farkasok hadának
ereje megtört, vére elapadt,
a föld új rendet álmodik magának,
s az emberség ül benne diadalt.

Ez legyen minden örömöm, jutalmam,
nem várok én másfajta glóriát —
amit ehhez adhattam, azt megadtam
kilencven hosszú, dolgos éven át,
és ezt tudva meghalhatok nyugodtan:
semmiből jöttem, semmivé leszek —
nem mert költő, hanem mert ember voltam,
örizzem meg a jó emlékezet.

1981. július 10-én Salamon László életének tizedik évtizedébe lépett. Ebből az alkalomból adjuk közre a fenti részletet lapunknak írt önéletrajzi poémájából; s egyben tiszteletünket és elismerésünket fejezzük ki nemcsak a romániai magyar költők nesztora, tizenhárom verseskötet szerzője iránt, hanem a harcos szellemű közíró is köszöntjük, aki már *A Jövő Társadalmában* és Gaál Gábor *Korunkjában* hitet tett a humanizmus, a szocializmus eszméi és eszményei mellett. — *A szerk.*

EGYED PÉTER

AZ UTOLSÓ IDÉZÉS

Pilinszky János emlékére

Még azt is meg kell érni,
hogy a szálkás kéz szívenragad
s előrebuksz: a Styx tükre arcod
a pillanatban, amit nem lehet megírni —

hát szívroham, kimondhatatlan hallgatás,
abból a néhány kiismert szóból egy sem jut eszedbe,
te költő, ebben a halálban nincs utolsó kiáltás,
csak félférfyten a csajka a kereszten.

Kolozsvár, 1981. V. 27.

PALOTÁS DEZSŐ

BŐCSKÖDÉS

A sötétzárka

— mondjam, ne mondjam? —
sohasem lehet egészen tökéletes.

Majdnem biztosan

mindig akad rajta egy parányi lyuk, hasadék —

csaknem teljes bizonyossággal állítható tehát:

egy sötétzárka-lakó fedezte fel

legelőször

a laterna magicát.

Természetesen főleg

a fenti állítás

dokumentumokkal nem bizonyítható:

ki figyelte oda egy sötétzárka-lakóra?

A nagy felfedezések

mindenesetre

igen ritkák.

LAKÁSKULTÚRA

olvasólámpám

redves gerendákból ácsolt

vadonatúj (használatlan) bitó

a villanydrót-hurokból

meztelen körte lóg világít

írógépem szürke

íróasztalom piros műanyag

könyvespolcom fémállvány

hosszú vékony deszkákkal

meghajlanak nincsen sok könyvem

újságaimat összegyűjtöm

dokumentum lepedővel letakarom

az erkélyen furfangos cinkecsapda

ki is lehet jönni belőle

de nagyon nehéz

üvegből van figyelek

a faliorát

fejfelé lefelé fordítottam

a számlapot átfestettem

most fordítva jár én tudom hány óra

Kétezeregy vagy -kettő

Újsághír szerint egy élelmes nyugati vállalkozó náci haláltábornak berendezett üdülőhelyre toboroz vendégeket.

Feljött hozzám két emeletet múlt vasárnap Bé, én a konyhában éppen zöldséget vágtam össze magamnak ebédre, és fehér sortomról töröltem a paradicsomlé szemérmertlenségeit. Közben Hemingway-t próbáltam újraolvasni s dübögött a zene is.

— Gyere, csóró, megvan a barátunk — üvöltötte be nekem, aztán csak állt háromnegyedesen, s vakarta a világosabb pettyeket a félbörkötéses agyán.

Barátunk jó egy hete szívódott fel a tátongó égbe nyaraló családjá mellől, a tengerparti kagylóhomokról, felesége meg ott az enyévre hagyta két gyermeküket, kisápadtan hazavonatozott, és egy egész este áztatta könnyeivel a válltömésemet, még a konyak sem használt neki. Barátunk eszerint rosszul érezte magát az ápolt bőrében — s a nyári napsütés olyan, hogy egy idegbeteget se tégy ki a házadból. Ő meg naphosszat verette magát a fénnel, és aztán álmában trágárságokat kiabált. „Legrémesebb, ha olyan reálisakat álmodik az ember. Egyéb baja nem lehetett”, mondta a felesége.

Bé most meg azt: megkerült. Ötöztek melegen. Hozzam a vadászpuskámat. Pénzt is.

Kocsijában egy soha divatját nem múló keki dokkba állig beszorított alak ült: ami még látszott belőle, az csupa kemény barna bőr volt: valami marháé és a sajátja. Bemutatkozásként hasamba bökött egy bőrkesztyűt, benne keményfa-ujjakkal, gondolom.

Kistartoltunk a városból, úgy néztünk ki, mint egy hétvégi vadásztársaság, robogtunk is a hegyek felé, de Bé gyűrött tarkóján kívül keveset láttam, még a szemgolyóm is megizzadt, s forró volt rajtam a kirándulóruha, a díszes nadrágszat meg nyomta a sörhasamat, de nem lazítottam, nem én, nehogy hülyén lötyögjön rajtam, ha kiugrunk hirtelen a visítva fékező kocsiból, és megrohamozunk a tarlón valamit. Mert az volt az érzésem.

— Akkora marhaság, mint én — mondtam, mire a keki ember elmozdult mellettem. — De fő, hogy megkerült a tékozló barátunk — toldottam be neki csendesen, aztán nem szoltam semmi többet, amíg, úgy két és fél óra múlva, meg nem álltunk.

Hegyekre kapó út elején álltunk meg, a víz kimosta a vörös földet a szürke kavicsok közül. A keki ember hátulról Bé vállára tette a kezét. — Itt — mondta. A hangja lágy volt, behízsgáló, mint egy rádióbemondóé, aki pihepaplannak csapja a reklámot, én csak néztem, hogyan jön ki belőle. Torkában lehetett egy bársonytasak, abban tarthatta azt a kevés puhaságot. Kiszállt, vigyázva bekattantotta az ajtót, s ahogy horgasinán felgyűrődött nadrágjában, térdből rogyadozva elindult, s ment be a bokrok közé, az jutott eszembe róla: ez az ember öreg, pedig fiatalnak kellene lennie.

A mogyoróbokrok itt már szárukon zöldre forduló levelekkel legyezték a semmit. A gombákat kikezdte bogaraival az idő: furcsa maszkokként állingáltak az egy lábukon, s én jól éreztem magam, ahogy néztem. Sajogva ernyedtek el az izmaim, a szívem sem ütött már egynél többet másodpercenként.

— Ne vigyorogj, mint a bakszaka! — suttogta Bé, s válla fölött, megreccsenő izületekkel, gyűrött papírlapot nyújtott hátra. — Gyorsan!

— Hol szedted fel ezt a visszeres, kivénhedt ripacsot? — kérdeztem. — Összeröhögöm, olyan jól érzem magam.

— Olvasd el gyorsan.

Félbetépett papírlap volt, felső része valahol az Isten zsebében hányodhatott, az alsón gépirásos táblázat állt, a sokadik, elkent másolat.

közös cella	egy hét	1000
	két hét	2325
magánzárka	egy hét	2325
	két hét	5000
pincebörtön	egy hét	5000

vallatás	szokásos	500
	szigorú	754
verés	szokásos	600
	súlyos	890
szökési kísérlet	sikeres	3100
	sikertelen (a következményekkel)	4000
látogatás		350

A papírlapnak naftalin- és katonabakancs-szaga volt, s jó, hogy legalább annyi.

— Most már értem, miért hagytad ott azt a ragyogó nőt — mondtam. — Ha későre is, de megőrültél.

— Nem én írtam — suttogta Bé. — Nekem írták. A nőt nem én hagytam el. Fordítsd meg.

A papírlap hátára átütött a gépirás szürkéje, de felismertem rajta barátunk gondos betűit:

Kövessétek kérdés nélkül e levél átadóját, és láthattok. Nekem jó. (507)

— Levelezhetnek egymással az elmebetegek? — kérdeztem.

Az egész kicsi ügyes, feszesen kerek Bé mintha kilyukadt volna:

— Pszt! — sziszegte.

A keki pasas jött visszafelé, szemből fiatalabbnak, legalábbis délcegebbnek látszott. Egy apró szusszanással beült mellém a ki sem hült helyére.

— Rendben, rózsalovagok, várva vagyunk — mondta lágyan, s egyik kemény ujjával intette, hogy a hegyi útra kell feltérni.

Úgy húsz méter után visszaneéztem, a bokrok között ebből a szögből hullám-bádog-bódé látszott, abban járt a keki. Útépítők tartják ilyenben sáros szerszámait, s lapátnyelekből rakják a tüzet ősszel.

Ezt a helyet is akkor látja az Isten, amikor a háta közepét — de szép volt, még a gondviselés sem rontotta el. Pásztorlépésben haladtunk, a fenyőkön, ahol az ágakon végig s a törzsön csíkokban lefolyt a hajnali eső, látszottak a zuzmó-csomók, s a gumyszerű szalamandrák is az útmenti hideg keserűlapik alatt. A földúton sok helyütt átvágott a víz, gübébe döccentünk. Az eget nem láttam oldalt a fák és fent a kocsitető miatt, de biztosan lazán lelógott.

Lassan rámhült az ing, a magasságtól idegesen pattogni kezdtek fülemben a csontocskák.

— A mennybe megyünk fel?

A keki ember nem felelt, Bé csak nyekkent egyet, de ő sem tudta.

Kacsaringóztunk fölfelé, végül már érződött a hó szaga, s a tippadt hó alól szinte a keserű növényeké is, meg a szarvasoké, akik feltépve lelegelik. Rézsutos-kőfolyásokon az út széléig görögtek be a tufadarabok, ott áztak szürkén a csermelyekben. Szípoztam.

A kanyar után, mintha egy ingó borókaág lendítette volna elénk, feltűnt az épület. Kőből rakott vastag épület volt, mint a hajdani határmenti laktanyák, az is lehetett valamikor, vagy kolostor. Három kéménye közül kifüstölt az egyik, a füst lefelé szállt, és foszladozva szétterült.

A fehérre mázolt ablakokon rács — és öregszeműségemmel nem bírtam felfedezni a bejáratot. A bejárat az épület mögött volt, egy kis platón: erre-arra rángó ujjával oda irányított a keki ember. Kigémberkedtünk a kocsiból, az ég sötétkékké volt, de mintha szűk lett volna.

— Jó kis menedékház — mondtam, bár tudtam már, hogy nem az. — De csak ha van benne víz meg fűtés.

— Van minden — szólt rám a keki kurtán, mint egy lefűrészelt csövű vadászfegyver.

Előbb egy szemet láttunk a fenyőág-mintában összerótt vastag ajtó kémlelőnyílásában, aztán odabent senkit. Álltunk a pusztá klórszagú előcsarnokban, amíg a poros cementen sísteregve elő nem csoszogott egy olyan keki ruhás alak, mint a miénk volt. A miénk közben eltűnt, s az újnak sem kék szeme volt, mint amilyent az ajtóban láttunk, hanem barna és szelíd és öreg. Ő valaki harmadik volt, és átadott egy negyediknek, az tovább. Jött, megtapogatott egy sereg keki ruhás alak, aki tőmondatokban vagy annyiban sem beszélt, s egyre bennebb tologatott bennünket a hideg ház belseje felé, hogy a végén már azt hittem, túloldalt egy fenékebe rúgással kilöknek, s utánunkröhögnek. Aztán levetik az olcsó ruhájukat, szintén röhincselve, pálinkásüveget lengetve visszakiabálnak, s vicceket mesélünk egymásnak reggelig, akkor szilvóriumtól csipkésre mart gyomorral elindulunk a rigyető szarvasok felé. Vannak ilyen vadásztársaságok.

Talán már a harmadik megmotozott — intett: kezeket fel, s én röptereken megszokott mozdulattal föl is markoltam a porszagú semmibe —, úgy elidőzött lábam között s bokám kivastagodott ereinél, hogy attól szinte átütött a pirosság a svájci borotva edzette bőrömnön is. A negyedik alaknak aláírtunk egy elismervényt a válltáskánkért és tartalmáért, majd előttünk hátra, mögöttünk előre csúszott egy ajtó, s mi álltunk újra, teljesen kifogyva az ijedtségtől szapora kérdésekből, melyekre annyira nem válaszoltak, hogy már nem is tudtuk, mit kérdezzünk és kitől. A kórház ilyen, ha agonizáló barátját akarja utoljára megnézni az ember: olyan udvariasan, együttérzően kísérgetik, mintha ő maga is súlyos beteg lenne. De ebben a helyiségben egyetlen testbe teremtett lelket sem láttunk.

— Ez egy jól zárt intézet, mint egy kizáródott sérv — próbáltam humorizálni Bének, de úgy visszhangzott nekem a kő s a vasbeton, hogy aztán már csak gesztikuláltam, mint egy elszóldozó a templomban, nehogy a papbácsi kivágja a nyelvemet.

Volt ott egy ajtó, nyílt is, bementünk, aztán egy faburkolatú teremben zsiabasztottuk a lábunkat, de csak az ajtónál — pisilni kéredző óvodások —, s néztük a falipolcon a rengeteg könyv között a hat kötet Shakespeare-t vérvörösben; régi kiadásnak látszott messziről is: Szász Károly szószátyárkodása egybekötve a remek Arany Jánossal, aki nem is tudott beszélni angolul.

— Én is betű szerint tanulom a valóságot, de én sem tudom egyben kimondani — közölte ezt Bével, mert nem volt más, amit.

— Jézus Mária! Úristenné. Enfeleségünk — sóhajtott.

Nagyon be lehetett rezelve sportos barátom, ha többet mondott, mint amennyit mozgott, s még annál is többet hitt, összevissza.

— Na, ugye, hogy élvezik — szólt be egy hang a csendbe. — Ki-kirándultak a városiak. Újdonság nekik a levegő. Megfognának egy viperát. Tangó.

Egy ősz kecskeszakállhoz fekete sörényt viselő dupla alak beszélt valahonnan a mély teremből, operaénekesi, rajzoltan bánatos ráncokkal az arcán, bár lebarapult arcon idegen a bánat, nem úgy, mint a sápadton szokott. Ez meg edzett

férfiú volt, amolyan vizisíző. Zakója ehhez képest egy gyászhuszáré, szélnél-zsebnél fényes fekete szegéllyel. Amúgy ült egy biliárdasztal mögött, mely kettészelte, mint ünnepi látványt. A biliárdasztal valóságos, zöld volt, rá is támaszkodtam.

— Foglaljanak helyet — mondta ez a valaki, de nem mutathatott széket, mert nem volt. — Engem, mondjuk, Freud Zsigmondnak hívnak. Nem kérek titoktartást. Hiába hencegik el ezt a barátainknak, soha senki nem fogja elhinni, hogy létezik az álma. Legfennebb a kisgyerekek. Én egy esti mese vagyok. Játsszunk egy partit? — kérdezte hozzá, s elmozdultak a ráncai, hogy szinte lehullott az arca, mint egy istállóról a vakolat.

— A barátunkért jöttünk — préselte ki magából Bé.

— Barátunkhoz — helyesbített a hegyvidéki Freud. — Melyikhez?

— Egy hete még volt neve — mondtam. — Most az 507-es

— Ki ő? — kérdezte repedezett vakolatával mosolyogva. — Persze, önök ezt amúgy sem tudják. 507-es, 507-es — kutatott előbb emlékezetében, majd egy dobozban a fekete hajhoz ősz szakállat viselő görbe alak. — Az 507-es most engedélyezett sétáját végzi. Addig biliárdozunk?

Összetoltuk feltáplált vállunkat mi ketten Bével, tarkónkon feltarajlott a satnya harcibika-izom, s elindultunk a nálunk kétszer szélesebb játékasztal felé.

— Nana! — mondta alias Freud Zsigmond, s fellebbentette nekünk a mai második papírlapot. — Inkább olvassák el ezt. Önök művelt emberek, bár vadászni járnak. Egyébként is, tizenkét fegyőröm van, mint Krisztusnak.

— A barátunkat akarjuk — mondtam.

— Ő benne van — mosolygott alias Freud. — Tudják maguk, mi az: benne lenni? Na ugye! Előjegyeztethetik magukat nálam. Ben-ne len-ni! Az már valami.

— Miben?

— Az egészben — mondta. — Az életben. Az jó.

— Majd kiverjük magából — mondtam.

De ott reszkettette a lapot szipogó orrom előtt, mintha tudná, hogy szerintem is minden fontos baj postára adott ívpapíron érkezik.

— Foglyunknak, tudta nélkül, engedélyeztük egyik közleményünk felének, hangsúlyozom: egyik felének kijuttatását barátaihoz. Maguk ketten jöttek el a harminckettőből. Egy fél közlemény egyébként érdekesebb is, mint az egész [...]. Nocsak, a közlemény másik fele — és szinte a szemembe nyomta.

— Van ennek a félig kivert bikának harminc más barátja? — kérdeztem Bét. — Mert akkor huszonkilencel túllicitált.

— Lám — nyúlánkozott a papír felé Bé, nyökögve, mert annál több nem tellett a kicsi testéből neki sem.

Olvastam, akaratlanul is, a fél ívet — mely a kocsiban markomba gyűrtnék a felső fele és non plus ultrája volt —, közben alias Freud Zsigmond egyre azt ismételtette: „ugye, élvezi?”

MAGÁNBÖRTÖN (a sajátja)

Őn eljutott a meglelt férfikorba, sok fölösleges szőre, özvegy felesége és bűntudata van? Levezekélheti. Nem tudja, mit miért? Magába verjük.

Őn fiatal még, s annyira unja, inkább megtapasztalni akarja atyái és barátai százszor elmesélt börtönélményeit?... Megteheti nálunk. A papának egy szava sem lehet utánunk. Őn mindenkivel egyenrangú lesz. A szenvedés meghozza az egyenlőséget.

Őn úgy érzi, igazgató-mérnök stb. úr, hogy nem szenvedett meg kellőképpen jólétéért, sikereiért? Itt az alkalom. (Komoly viszontajánlat esetén címünket és a kapcsolatfelvétel módját postafordultával közöljük. Őn kiválasztottunk, őn nem akárki.)

Őn, művészem, úgy véli, hogy életmódján és -rajzán már csak a börtön segíthet: ott nem kap alkoholt és nem dohányozhat, de érdekes. Fizessen be a legna-

gyobb igazi nyomorra. Egyedül lesz önmagával. Gondolkodni lehet. Velőig ható élményeket szállítunk. Fizetség ellenében. Enyhe aberrációk is.

— A tarifákat már olvasták, és amúgy sem lehet észben tartani őket — húzta ki kezemből a lapot alias Freud. — Önök mégis eljöttek. Önök minden felhívásra felelnek. Megszokták. Ajaj, mindannyian élményekre vágyunk! Ennek ellenére általában a családunkkal nyaralunk, és a főnökünknek köszönünk először. Öregszünk. Több a pénzünk, mint az időnk. Ime, urak, egy pohár konyak: sírjuk el magunkat. Itt lehet s szabad.

Töltött, s én azt mondtam neki:

— Zseniális, pedig vidéki. Lordom, ön lök — s feléje gurítottam egy vörös biliárdgolyót. Visszapörgette.

— Ez olcsóság — mondta. — Csak a raboknak ér valamit.

Volt neki egy hosszú feje, azon keresztben egy hosszú szája, a hosszú haja is mélyen lelógott, mintha gyászhuszár-redingotjában folytatódott volna, de az hirtelen véget ért a koccintáskor, amikor maga a börtönigazgató teljes merejében felállt: a nagy fekete sötétség alatt egy szál sliccelt gatyá lógott rajta, ő meg kacagta, nem úgy, mint mi, vendégek.

— Rámizzadt a szék. — Ezt kacagta, jó mélyről.

— Vegetatív idegrendszeri zavarok — mondta Bé doktorosan, vagyis sehogy.

— Lehet, be kellene vonulnom saját magánbörtönömbe — forgolódott maga körül alias Freud Zsigmond. — A hadifogságokban is állítólag minden fekély ki- és begyógyult. Na, itt éppen olyan kosztot kapnak. Ez hiányzott nekik.

— És nem csapja el a lelküket? — kérdeztem.

— A lelküket nézze meg, költöm, az magára vár — mondta, és töltött egy újabb pohár konyakot, ami ideig-óráig csillapítja az idegesek pulzusát, koccintotunk. — Csak tartsák be a szabályokat. Ők ezért fizetnek.

Most valamitől igazán szomorúnak és ettől méltóságteljesnek látszott: így töpreghetnek el hadvezérek a prófuntosztáson. Arca kisimult, mintha égi kéz kent volna rá sminket egy kamera előtt, mely egyenesen a Jóistennek mint örök emlékezetnek közvetít, s nyomot is hagy: béke poraira.

Ránk adtak egy-egy kék köpenyt, s a katonaszír szagú folyosókon lementünk a műhelybe. A folyosók falán ott lógott minden idő előtt klasszikussá lett ismerősöm képe, s még néhány neves ismeretlen, valószínűleg halott. A hosszú műhelycsarnokban mintha fáradt gépolajból lett volna a levegő, s igazán a verejtékezésig dolgoztak is benne: hat alak egy végtelen munkapadnál több-világháborús aknákat, lövedékeket szerelt össze, egy hetedik targoncán áttolta a felizgatott nemiszervszerű kész darabokat a párhuzamos munkapadhoz, ahol másik hat vigyázva szét-szedte, dobozokba öntötte a port, amit időnként kipótoltak, mert mindenre ráragadt. Ők is feketébe játszottak tőle mind.

— A por valódi ám — súgta be nekem izgatottan az igazgató.

— Csakhogy nagyon emlékeztet az eredetire — mondta Bé, takarékra állított hangon.

— Hát persze! Mi az hogy!

— Az egész. Úgy, ahogy van, pedig nem szabadna lennie — mondtam.

— A valóság akkor igazi, ha olyannyira emlékeztet egy másvalamire, hogy nem tudjuk, melyik az eredeti. Így vagyunk az Istennel is. — Freud Zsigmond úgy élvezte ezt az új keletű bölcsességét, hogy többször is elismételte magának és nekem. — Itt az egészben az a halálos vicc — mondta —, hogy minden valódi, de úgy valódi, ahogyan valakik elképzelték. Nézzék már.

Néztük, hogy ugrált a szemünk.

Most láttam is, hogy kétféle az egyetlen terem: jobb fele olyan tiszta, hogy zöld linóleum padlóján szolgálhatnak fel a rabok ebédjét a rabok, a nadrágjuk

térdét sem kennék össze, miközben négykézláb felnyalják. Az ablakok annyira át-látszóak voltak, szinte áthallatszott rajtuk a madáracsicsergés, és benyomult az ég. Az eget valahol itt szívhették le a tájról, azért apadt olyan alacsonyra odakint.

Bal felől pókhálók lógtak a mennyezetről („műanyag“, súgta az igazgató) és láncos bilincsek a falakon („valódiak, de régiek“), melyekre, a foltokból ítélve, túlságosan sokat tudó agyvelőket mázoltak fel, és nagy vérpacákat, izléses kompozíciókban.

— Itt főként olyanok dolgoznak, ha befizetnek rá — kommentálta szakszerűvé mélyített hangon az igazgató —, akik szeretnék a veszélyt. Ha mernék. Vagyis nem tapasztalták még, tehát nem ijedtek meg soha eléggé. Amennyi félelem a normalitáshoz szükséges... — sóhajtotta. — Alig várom az első tömegszerencsétlenséget. Van köztük egy, aki a dohányzásról akar itt leszokni, pedig az első idegrohamáig csak Kentet szívott, nem az itteni puskaporszagot.

A durva alkatrészek finomkodva matató alakokon a fegyházi darócban nemigen látszott meg a pénz, amiből erre is telik nekik. Jól, egy minisztériumi koktéllhoz illően nyírtak, de már kevésbé jól fésültek voltak, s kissé összeszürkültek egymással az egyhangú nyugalomban, ami vezényszavak ütemére öntötte el őket. Nem élénkítette őket a nyakkendőjük, a szeretőjük, a szavaik még annyira sem. Maguknak mormogtak, ha igen. Oly kaján utálattal élveztem őket, mint kamaszkoromban. Kettő közülük szemüveget viselt, s láthatott mögötte valamit, mert főként az egyiknek — egy leborultszivarvég-szerű alaknak — túlvilági ritmusra rángott a félvilági arca, ajkát meg mintha apró szívéig szívta volna be minden lélegzetvételtkor.

— Ez veszélyes — mondtam —, túlságosan magányos. Ez elkapkodja az életét, ha nem vigyáznak rá. Például önök.

Alias Freud Zsigmond a fején fekete lángokkal lobogó lángszével rábólintott: igen, ők.

— Nem szegődnél be hozzám tanácsadónak a vakációban? — kérdezte a keki ember, puha torkából előhúzott hangon, hirtelen tegezéssel lelki rokonommá állva az elszorult szívem felől. — Egy költő tudja kitalálni, alaptalanul és oktanul is, a legigazibb, ha nem is legigazabb szenvedéseket...

Csak néztem, s kérdeztem:

— Te magánzó vagy, vagy leányvállalat? Te találtad ki ezt a mennyországot, vagy te is benne vagy?

A bajsza hegyéről lemosolygott.

— Te szegény — mondtam. — Akkor túlságosan sokat tudsz a semmiről.

— Beállsz, ha te is tudod? — kérdezte. — Nekik jó. Itt talán még jobb is.

— Inkább rabnak, ahhoz van jobb hajlamom — mondtam, mire ő, a semmi-ből jött régi hangjához visszatálálva:

— Nana! Ezek is azt hiszik. Hitték, amíg bírták. Majd nézd meg az élesre töltött szemekkel: hogy megnyugosznak, miután innen kikerülnek. Nincs az a fôhatóság, aki hibát talál bennük. Összeszoknak magukkal.

— Ez is? — toltam egy ujjal a sűrű levegőt az arcrángató alak felé.

Az igazgatóból úgy fröccsent ki az indulat, mintha lelke legmélyéig dugta volna le az ujját, gyűrűstől:

— Ez egy önszegélyző szabotőr! Minden nyárra a legmagasabb tarifát fizeti be nekem, ez biztosan nem a családjától lopja a pénzt... Legtöbbet fizet, tehát a legszigorúbb bánásmódot érdemli ki: pincebörtön nehéz vasban, hülyére verés etceterá. — Most rám fordult a hangjával. — Te már megtanulhattad odakint, mi az az etceterá. Csupa elhallgatás, azaz lelki finomság. Ez mégis egyedül a szökés díját tagadja meg. Ő akar megszökni, egyedül. Még cinkosokat sem keres, sem elvből, sem pénzért. Besúgóim szerint tréningezik, hátha egyszer valóban... Mi az, hogy valóban? Mi sem vagyunk amatőrök. Mindig elkapjuk, természetesen, és való-

ban. Szökés előtt smink nélkül így ráng a képe, összemegy. Rosszul volt felhúzva, s ilyenkor lejár. Félek, végül kénytelenek leszünk visszautasítani a tolakodó jelentkezését. Netán egyszer valóban lyukat lőnek belé az örök. Őket azért fizetjük igazi pénzben, amilyent kapunk. Ez egy tény. Mit nézel? — kérdezte, mert valóban néztem.

Bedöndült egy ór, szünetet vezényelt. A megszurkült alakok egyforma vi-
gyázzba vágták magukat, két térdük összekoccant.

Egyik fogoly sokáig motozta-motoszkálta őket, a testüket, azok meg túrték, ha nem is élvezték.

Az igazgató rám kacsintott.

— Nem mazochista ez véletlenül? — jött meg a Bé hangja. — Mert jól megrugdosnám, szívességből. Ingyen.

— Na ugye! — mondta az igazgató. — Beállhatsz te is. Ezek azért nem érdekesek. Vállalatvezetőnél nincs is magasabb rangú közöttük. Csak éppen itt vég-
zik a termelési gyakorlatukat, s fejlesztik a valóságérzéküket.

Othagytuk maguknak a „nem érdekeseket“, s átmentünk a nosztalgias kaszá-
lókhoz. Egy elkerített térségen, recsenő derékkal, csápolva sarabolták a füvet, néha leültek, s egy apró üllön kiverték a megcsorbult pengét. Ragyogott felettük Isten szabadnak hittége, és csengett a kalapácsuk. Szalonnát, kenyeret, hagymát hoztak nekik, azt mind bal kezükbe fogva, bicskával falatoztak, aztán behajlított karjukra fektetett csecses korsóból ittak rá, mellükbe csorgott a víz.

— Ej, a gyermekkor, az áldott anyaföld — sóhajtott az igazgató. — Sok közöttük a művész.

A kaszások főfelügyelője éppen elkapta egyik rab grabancát. Jókora rab volt, nagy fekete árnyékot vetett a haja, s villogóra állította a szemét.

— Az elfelejtett édesanyádat! — üvöltötte fehér arcába a felügyelő. — Száz-
szor megmondtam: a kaszát kiegyenesíteni tilos! Három nap szigorított zárkát kapsz.

— Arra nem fizettem be — apadt le csöndesre a kaszás.

— Ajándékba adom. Frissen meszelt a fala, rányálazhatod a verseidet. Szíved
vérével még jobb! Mit képzelsz, mikor élsz, te kaszás?

A vékonyra művelődött igazgató most, megint kacsintgatva, az én egyik
ifjúkori versemet idézte:

— „Nemzeti eledelünk sül: Dózsa György.“ No ugye?

Tartoztam neki cserébe valami jól csengő aranymondással:

— A költő az az ember, aki maga magát eszi, és ebből is él meg — mon-
tam.

— Ti szesztestvérek — sziszegte Bé dühösen.

— Gyere, tanulmányozd tovább a börtönkosztot. — Az igazgató belém akasz-
totta a kezét, s párban mentem tovább, mint a tükörképpemmel, mely bánatában
szakállat eresztett nekem, és hamut szórt a fejemre.

A közös cellákban a kübli igazán bűdös volt, a magánzárkákban nem állt
kübli, de talán emiatt unalmasabbnak tetszett bennük az élet, mintha kínban
tovább tartana az elégnél. A magánzárkák tele voltak kenyérbélből gyúrt anyányi
szürke szobrokkal, az egyikben öles ló is állt puliszkából, egy-egy kanál tartotta a
füle helyét. Mézbe mártott, lassított legyekkel sakkoztak a függőlegesen falra cifrá-
zott táblán valami jó fegyencek.

— Példás a tisztaság és a tisztesség — mondta büszkén az igazgató, de már
kezdtem nehezen állni a fonematikus szellemességét. — Gyorsan elfelejtik itt a
bejárónőt és a feleségüket, úgy megágyaznak, mint egy népfelkelő. A feleségüket
azért, ilyen megszépítő rossz távolból, szeretik is.

A következő cellában egy öreg állt a szűk ablaknyílás felé emelt fejjel,
szinte a falhoz tapadva, keskeny hátára lógott életénél hosszabbra hagyott fehér

sörénye, s két karját mellén szorosan összefogta, mintha egyfolytában féltőn magát ölelné.

— Ez egy nagyon kurta-furcsa alak — mutatta az igazgató. — Emlékezni jár vissza. Egy nagy lélek. És mindenünk megvan, csak temetőnk nincs neki.

— Kegyelmes uram — mondta a nekivénhedt rab a visszhangos falnak. — Alázatosan kérem, emeljék fel a fejadagomat. A marhakonzervtől éhenhalok, mielőtt mindent végiggondolhatnék.

— Vesztegesse csak meg az öröket — kuncogott az igazgató. — Esetleg még dokumentációt is hoznak az emlékeihez.

— Szeretnék annyit kibírni, amennyire emlékezem — mondta az öreg. — Hátha elhiszik.

Alias Freud Zsigmond teljes arccal felém fordult. Ismét magázott:

— Jöjjön, nézzük meg ennek a fonákját.

Egy borostás, fiatal alak volt az, cementpadlón fázatta a veséjét, vasakkal a bokáján, és zaftos német verseket mormolt.

— Ennek az apja fizeti — mondta az igazgató. — Hadd ismerje meg a kisfiú, amit ő végigszenvedett. Igen hézagos emlékiratokból dokumentálódok, de azért mindent végigcsinálunk a pasason. Most üvöltöni fog.

A fiatal fickó valóban ránk vicsorította maradék fogát, s üres szájjal úgy üvöltött, hogy megcsendültek tőle a vasai.

— Nekem nem kell a húsotok. Rajtatok rohadjon el. Én nem eszem az áldozati bárányból. Számoljon el egy halottal, hogyha hiánya van.

— Na ez az — szólalt meg elmélázva az igazgató. — Az apukájának elég pénze van ahhoz, hogy ez se jusson ki innen. Magamtól nem engedhetem.

— Tőlük? — kérdezte Bé.

— Én is a piacról élek.

Már az őrtornyok reflektorai felé kapaszkodtunk a falépcsőn, nagy némán, amikor újra megszólalt:

— Netán szeretnének végigasszisztálni egy igazi vallatást?...

— El tudom képzelni, miket mondanak.

— Te aztán el — dűnnyögte Bé. — Ez a bajod.

— Kedvet kaptak a dologhoz? — kérdezte az igazgató.

Bé rábilincselte magát a karomra:

— Inkább sportolj — csócsálta nekem a szavakat. — Az jobb.

Az igazgató felrázott egy cigarettás csomagot, nekidőlt a csökött torony mellvértjének, telibe kapta a napfényt, s ettől kissé kifakult.

— Kétnaponként, hajnalban amolyan közös lelki gyakorlatot tartunk, mondhatnám: bűnbánatot, teljes elmélyülésben. Le fenéig elmélyülünk. Ehhez odakint valóban hiányzik a kellő alkalom. Pedig miket láthatnának magukban...

— Semmit — mondta Bé.

Az igazgató félredöntött fejével, mint egy szomjas fekete madár, megcélozta egyik szemével.

— Ön — mondta — egyre keményebbre edzi a záróizmait, nehogy kiszivárognon odabentről valami. Megijedne, hogy mi az. Annyira fél, hogy erős akar lenni. De sokáig élni azért mégsem szeretne már. Ön fel fog robbanni — közölte, és messzire fricskázta a cigarettát. — Kétnaponként, hajnalban, a refektóriumban gyűlnek össze — folytatta. — Így hívjuk azt a termet. Hítem szerint fontos, hogy hideg legyen benne, nagyjából olyan, mint egy templomban. Egyikük elősorolja az összes létezhető bűnöket, a többiek pedig igyekeznek megbánni. Igenis, elszámítani. Magukba néznek, mormognak, de a sírógörcs sem ritka. Megtisztulnak tőle. A kétségbeesés amúgy is az áhitat egy harsányabb formája. Az ima pedig folyamodvány. — eltűnődött. — Az egyik szent én vagyok.

— Ez komoly? — kérdezte Bé.

— Ez gyűjtőssá tört emberekkel táplálja a lángeszét — mondtam, mert kezdett az idegeimre menni az igazgató úr.

Az igazgató ettől kezdve keveset beszélt, csupán erre-arra lengette lan-kadt karjait, mint egy sértett idegenvezető, akinek a szíve legfenekéig befáj, hogy köd ül reklámozott szülőföldjén. De sorra mutatott mindent, amihez nem is kellett magyarázat, mert magától látszott.

— Láthatnánk a barátunkat is? — kérdeztem.

— Bezony — kurrogta Bé. — A barátunkat, nem egy rabot.

— Az 507-esnek még öt napja van a szabadulásig — mondta az igazgató, aki egyre hivatalosabb lett, arcán is összeálltak a semmibe mosolygó repedések, most valóban olyan volt, mint egy renovált istálló, benne kekiszínű marhákkal. — De beszélhetnek vele, természetesen. Benne volt a tarifájában. Előrelátó barátjuk van. Viszont, kérem önöket, tartsák be a szabályokat, mert bennünket a szabályok tartanak életben. Önök bánatos rokonok vagy barátok, semmi több. Úgy üljenek ott.

Úgy ültünk, és sértett a szék.

Barátunk egész kövér arcát a köztünk feszülő dróthálóra nyomta, apró rombuszokban, részenként dudorgott-nyomakodott át felénk, és sercegett a dróton kékkes borostája. A háló nyoma azután is látszott a szája körül, hogy buborékolva, suttogva elhadarta:

— Kettőre fizettem be, de elég volt nekem ez az egy hét. Léptesetek le, fiúk.

— Inkább fizesd ki. Ezek komolyan vették a hülyeségedet, élesre vannak töltve.

— Nem csíphetek le többet a nyaralópénzből — mondta. — Irma aggódik értem?

— Már futóbolond az aggodalomtól.

— Fut a pénze után — tódította Bé.

— Ne élvezétek olyan nagyon — ingatta a fejét barátunk. — Én megbűnhődtem érte, nem mint ti.

— Inkább ittál volna, az olcsóbb — mondta neki Bé.

Néztem a sírósan lefolyó arcot, amit most már nem tartott össze feszes kis rombuszokban a drótháló, hanem barátunk maga próbálta felfogni két tenyerével, hallottam mögüle, hogy „nem bírom tovább, nem bírom már“, és én is élveztem, hogy belemászott a csíkos darócba ez a nagymenő.

— Befizetek neked még egy hónapot — mondtam. — Látom, jót tesz. Átnevelnek azzá, ami tulajdonképpen vagy. El fogod adni a műperzsáidat. Gyékényen alszol, mert azt érdemled. És be fogsz iratkozni a segélypénztárba. Olvashatóan fogsz aláírni, bizony.

— Bezony — mondta Bé. — Vissza a természethez! Te leszel az osztály besúgója. Hordod a tanár úr után a nádpálcát, és tartod is a feneked.

Barátunk szeme úgy ugrált, mintha egy mögöttem repdeső angyal szárnyait követné.

— Szegény ártatlanok — suttogta.

Bé megfricskázta a dróthálón át az orrát, s az egyből égőn kivörösödött, barátunk meg, mintha éppenséggel hüteni akarná, elkezdte folytatni rá a könnyeit. Szabályosan csorgott, el is zárhatta volna.

— Ez hülye — mondta Bé. — Nem érti a viccet.

— Mikor egy rossz vicc volt az egész élete: hosszan mesélték neki, és nem sült el.

— Hogy valakit lelőhetett volna legalább.

Nem bírtunk leállni, kilazult bennünk a feltekeredett rugó vagy kígyó vagy valami; de barátunkra nézni sem volt jó.

— Elmondom — mondta —, úgyse hiszitek el. De legalább értsétek meg. Nagyon élveztem. Levetkőztettek, hagytam. Itt lehet, mert itt kell. Szégyenkezni minék? Ezek nem fehérmájú nők. Ez titkosabb, tehát szabadabb, mint egy szerelem. Röhögtek is, hogy vékony meg szőrös a lábam, s én még mutogattam nekik. Tánckáltam. Rámüvöltöttek: vigyázz! Ezt kerested, megkapod. Kaptam ruhát, marta bőrömet a tetűpor, meg száz elődöm izzadtsága. Ám legyen. Férfiak vagyunk, kibírjuk. Helytállunk — ez olyan hely. Na jó. Zárka, rabkoszt, kübli, olvastatok, még írtatok is róla, pont olyan. Úgy éreztem: élek! Ellenkeztem, üvöltöttem, és vertek. Ahogy kell. Ahogy kellene, nyíltan. Megtagadtam a parancsot, próbáltam megszökni: ez kötelessége egy rabnak. Elkaptak szakszerűen, kivezettek egy mocskos téglafal elé, felsorakoztak, csattogott a zárjuk, volt ott egy kecske is, sortűz. A kecskéből folyt a vér. Igazi vér, s mintha belőlem jött volna, olyan volt. Oda piszkolt, amikor kimúlt. Ennyi elég is, mondtam, emberek vagyunk. Ez csak a harmadik napod, mondták, tizennégyed van kereken, mint az élet. A zárkában zoknival törölték könnyeimet a társaim, egyiktől még cigarettát is kaptam. Aztán vallatás volt. Előre kacagtam: nincs bevallható bűnöm, csak más. De ők szakemberek. Nem tartozik rátok. Kívülről amúgy is más az egész. Belülről már nem hülyeség, belülről belül van. Ők meg legalább titkot tartani tudnak. Akkor megijedtem. Nem érdekes, a félelmet is meg lehet szokni, akárcsak az idegnyugtató gyógyszereket. Utána lelkigyakorlat volt — de lehet, hogy előtte —, mondták a bűnöket. Sok van, olyan is, amiről mi nem tudunk. Csupa hipochonder: felfedezték magukon az összes tüneteket. Vakaróztak, nyögtek, sirtak vagy kacagtak, mindegy. Ezt ne, mondtam, de lehet, hogy üvöltöttem. Ha sokan, ha egyszerre érezzük bűnösnek magunkat, az olyan, mint a tömegmészárlás. Lassúdad gyilkosság. Önkezőnkkel. Ehhez értenek, mi meg hagyjuk magunkat. Törjünk ki innen, emberek! Törjön ki téged a nagynyavalya, mondták az emberek. Kilenc napod van még. Ez nem zsiros állás, amit fel lehet mondani. Az örök meg elverték, pedig nem fizettem be rá. Csakhogy ez börtön, mondták, arra — erre az egészre — befizettél. Légy hálás, mert többet kapsz, mint amennyit érdemelsz. Vállaljad, teljesítsd!

— Hagyd abba — szoltam rá.

— Nem lehet — mondta barátunk. — Két hetet fizettem be, nem szabadulhatok hamarabb. Ez az egyezés. Belehalok.

— A halálhoz túl okos vagy — mondta mellőlem Bé.

— Buta kisgyerek voltam, aztán egyszerre mintha megnőtt volna az eszem — szipogta barátunk. — Nézd meg a koponyámat. Egyik napról a másikra, egy éjszaka alatt dudorodott így ki a homlokom. Tedd ide a kezed.

Bedugtam mutatóujjamat a dróthálón, ő megfogta, s a két szemöldöke közé, a fejére nyomta. Hideg volt.

— Megokosodtam. Vagy csak úgy fordult a világ, hogy mindig éppen alám került egy-egy szilárd pont. Lehet, valaki más agya volt az. Dobbantottam róla, persze. Majdnem repültem is. Csakhogy én buta kisgyermeknek születtem, s ettől az ártatlanságtól úgy éreztem ilyenkor, hogy kistartolok a kicsi testemből, eszem-ből, az meg itt marad üresen, nektek.

— Mint egy báb — dűnnyögte neki Bé. — Egy álca.

— Szétrágtam és elhagytam az álcámat, ez a bűnöm, hogy rosszabbat ne mondjak. Megtanultam itt.

Ott ült és izzadt a hidegben, mondta a hajmeresztő elméletét, s én még irigyeltem tőle, hogy átélte valamiképpen, álomban legalább. Egyszerűen kiszállt belőle néha a lélek, és bizonyára rengeteg nem-látott dolgot, alakot látott valahol, miközben mi itt lent a szesszel és a szerelemmel próbálkoztunk, de csak egyre súlyosabbak, nehezebbek lettünk tőle. Halálnehezek. Aztán arra gondoltam, szőlők mégis alias Freud Zsigmondnak, vegyék el tőle a nadrágszíját, a cipőfűzőjét, nehogy megkísérelje pókfonállal visszakötni magát az elhagyott bábhoz, mint-

ha az idő s az életünk megfordítható lenne. Mert akkor jöhetünk ide, keresni, hogy miért volt.

Barátunk eközben már eljutott odáig:

— Itt megtanultam a többi szavahihető emberrel, hogy el kell fogadni. Ez volt, ennyi és ilyen. Nem szállhatunk ki a fiatal testünkéből, és aztán megokosodva vissza. Megöregszünk, és kész. Ez egy öreggyártó kézműipari vállalat — pislant fel a humora. — Szöktessek meg. Legyetek még egyszer, utoljára vagány fiúk.

— Tényleg nem bírsz ki még öt napot? — siettem elő a kérdéssel. — Próbálj nem odafigyelni. Ne szeresd annyira magadat.

— De börtön! — nyögte. — Elképzelted, és kiöntötték betonból. Öt nap a halálig... Vagy három. Kettő. Egy. Semmi. Mindegy. Benne vagyok. Olyan, mint-ha én választottam volna az életkoromat: mindent szabad, és meghalni is. Szöktessek meg belőle.

— Mi? — kérdezte Bé. — Éppen mi?

— Mindenki csal. Csalás itt minden, de az egész, csupán az egész valóságos — habarta egybe barátunk, amit éjszakánként összegondolt a megtört testébe. — Úgy kapjuk az ételt, a tiltott cigarettát. Egy aggmenház! Ha elég pénzt hagysz a gyermekedre, életed végéig itt tarthat. Fogadd el, és fulladj bele. De amire én befizettem, azt le kell töltenem. Benne vagyok, értitek? Meg fogok halni: egész éjjel ezt érzem. Bűdöset izzadok, és reggel nem kapok tiszta fehérműt. Haza kell mennem. Belepusztulok. Egy nap, egy év: mindegy. Akkor. Honnan tudjam, melyik az én időm, mikor jött el? Legyetek hősök, fiúk: szabadítsatok meg.

Egy vízmósás északos oldalának hasalva fekszem, lejtője távolról párhuzamos a börtönépület dőlt talapatával, fölöttem a fenyő ágai mintha az éji ködöt hessegetnék. Szortyog a bakancsom, amint kihűlt lábujjaimmal tépem benne felázott belését, s egy ártatlan vakondtúrás nyomja a dagadt májamat.

Nincs más közöttünk, csak száz méter sötétség.

Családom mintha egy másik féltékeny süttetné magát a nappal. Visonghatnak a gyermekeim, lányom lecibálja fürdőruhája szoros szegélyét áthághatatlan szeméremdombjáról. Lehet, hogy olvasnak. Akkor a meleg ágyból fiam kis világra-fütyülője mered fel ugyanerre a holdra, itt. Nem szeretném, ha így álmodna meg, emlékezve a feleségem. Pattogzik rólam a sár, egy szál fegyveresen hasalok szembe egy képtelenséggel: a barátaim öregségével. Eihittem nekik, mert éreztették velem. Kőből és betonból van. Egyik ablaka ide világít.

Bé egyedül magát féltheti; olyan rövideket szusszan, mint akit máris, még életében elfeledtek. Most megszólal:

— Majd én megyek elől. Esetleg, miután megcsókolod, mondd el neki. Úgysem hiszi el. A mennybe is mehetnék.

Nincs hova letörölnöm tenyeremről az agyagszemcséket, a nadrágom is tele van velük, már száradtan peregnek rólam, hallom s hallgatok.

— Szép álmokat — mondja Bé. — Lefeküdtek örök álmukat aludni.

A hajdani határházban vagy kolostorban most kattant teljesre a sötétség, csupán valami ismeretlen csillagok pontozzák ki a helyét, s a ház, itt, nagyobb náluk. A csend is.

— Jó, hogy egy ház — mondja Bé. — Látjuk legalább.

HENRI H. STAHL

EGY UTÓPIA IDŐSZERŰSÉGE

„Közeledik a világ vége, mert az Apokalipszisben meg van írva, hogy eljön az idő, mikor mindent följegyeznek a nagy-könyvbe.“

„A szociológusok azért jönnek, hogy felmérjék, hogyan lehetne új adókat kivetni a népre.“

„A szociológusok adventisták, mert csak az adventisták osztanak ingyen könyveket.“

„Az »elsütött« fényképezőgép halálát okozza annak, aki elébe áll.“

Kutatócsoportunk naplójából idéztem néhány „följegyzett“ mondatot, hogy fogalmat lehessen alkotni arról, hogyan fogadták a társadalomkutatókat 1927-ben egy Vrancea megyei faluban.

Nem keresztényhez méltó mesterség

Olyan eldugott falvakba vetődöttünk el, ahonnan az emberek egy életen át ki sem mozdultak. A világ középpontjában éltek, el sem tudták képzelni, hogy más világ is lehetséges, mint az övék. Mióta az eszüket tudták, sohasem történt valami igazán új velük. Nem létezett számukra történelem. Szárazság, jégeső, árvíz, járványok, háborúk, ellenséges hadak beözönlése, helyi hatalmasságok kiskirálysága; apró úri riadalmakkal tarkítva, ha a nép egyszer-egyszer kifogyott ősi türelméből — még ezek sem minősültek kirívó eseményeknek. Megestek, s ez már elegendő volt ahhoz, hogy normálisnak tűnjének. A politikai élet viszontagságai tökéletesen hidegen hagyták a falu népét. Az a „nadrágosok“ ügye volt, azoké, akik politikai meggyőződésüket úgy forgatták, ahogyan azt személyes érdekük megkívánta. Egyszer megkérdeztem egy fogarasi parasztembertől, melyik volt véleménye szerint a legrosszabb kormány. — Az Averescué — válaszolta. — Miért? — Mert az ő idejében esett meg, hogy kétszer vert el bennünket a jég.

Olyan mentalitás ez, mely a hatalom dolgait is „a mindig forgandó szerencsével“ méri. A csapásokat türelemmel kell elviselni, mert előbb-utóbb elmúlnak

a fejünk fölül, s minden visszazökken a régi kerékvágásba. Persze vannak más-képpen élő, más vallású, más nyelvet beszélő emberek. De csak megvetést, szármalmat — ha nem éppen haragot — érdemel ez a tőlük mélyen idegen világ.

Sosem felejttem el azt a bukovinai öreg-asszonyt, aki megkérdezte: — Mennyi földetek van? — Annyi sem, mint a tenyerem, néni! — Akkor tehenetek biztos van. — Nincs. — Akkor hát kecskétek, valamitek csak van! — Az sincs. — Istenem! Szegény egy népség lehettek!

Akinek annyi vagyona sem volt, amennyi mellett nyugodtan éhenhalhatott volna, rajtam szánakozott, akinek több pénz volt a zsebemben, mint amennyit ő egész életében látott.

De volt úgy, hogy szánakozás helyett egyenesen gúnyt űztek belőlem — a „nyakkendősből“.

— Azzal a boggal a nyakadban talán csak nem akarod felkötni magad?

Vagy:

— Hogy is mondtad, mi a foglalkozásod?

Ilyenkor jobb volt hazudni. Mert ha azt mertem válaszolni, hogy „szociológus“ vagyok, máris megkaptam a magamét:

— Az nem keresztényhez méltó mesterség, fiam!

Ezért ilyenkor rendszerint mérnökként, tanítóként vagy ügyvédként mutatkoztam be. Szomorú viszont, hogy a falu „nyakkendőseinél“ is ez a bevált taktikát kellett alkalmaznom. Előttük sem adhattam ki magam: vagy azt mondtam, hogy történész vagyok, és régi iratok után kutatok, vagy pedig azt, hogy folklorista, akinek a népdalgyűjtés a szenvedélye.

Dimitrie Gusti

Egyedül nekivágni

Néha jobb volt a csoportos gyűjtőmunka látványos módszereit sutba dobva egyedül nekivágni az ismeretlennek. Kimentem a Gara de Nordra, felültem az első induló vonatra, taláalomra leszálltam valahol, és vállamon fényképezőgéppel, zsebemben jegyzetfüzettel, no meg hátizsákkal fölfegyverkezve elindultam toronyiránt. Ha sokan érkezünk egy faluba, hosszú ott-tartózkodásra berendezkedve, meg kellett magyarázni az embereknek, „kik vagyunk, és mit akarunk”. Ehhez a propaganda minden rendelkezésre álló eszközt be kellett vetnünk — a népiünnepélytől a versenyek szervezésén át a könyvtár- és beteggondozó-alapításig. A magányos gyűjtő minderről megfelelőképpen beleolvadhat a környezetbe, eltűnhet a tömegben, elvegyülhet a névtelen emberek között.

A magányos kutató a színlelés nagymestere. Nem öltözködhet másképp, mint a falu népe, ugyanúgy beszél, viselkedik, mint azok, akikkel szóba akar állni, s legfőképpen megtanul úgy hallgatni, fi-

gyelni, mintha éppen oda sem figyelne, s érdeklődést színlelni akkor is, ha valójában máshol jár az esze. A magányos kutató megjátssza, hogy mindenütt jól érzi magát. Egyaránt otthon van rajongók és megfáradtak, keserűek és lázadók, műveltek és műveletlenek, módosak és elesettek között. Éppolyan fesztelesen viselkedik egy vidéki kúriában, mint bármelyik cigányputriban. Rokonszenvet érez mindenki iránt, akivel szóba áll, legyen az magyar, szász, zsidó, szerb, bolgár vagy tatár. Minden templom küszöbét átlépi, az ortodoxban jobbról balra veti a keresztet, a katolikusban balról jobbra, cipőtlenül lép a mecsetbe, s fedett fővel a zsinagógába, tiszteletben tartva a legeltélyedetebb szekták rituálisait is. Igyekszik senkivel sem összekülönbözni, sem a jómódúakkal, sem a nyomorban élőkkel, sem a falu vezetőivel, sem a törvény embereivel, sem a törvény elől bujdosókkal. Olyan mesterség ez, amelyben az ember sohasem mutathatja meg az igazi arcát. A kutató az a „személy”, akinek nincs „személyisége”, csak szerepei vannak. Mindennel egyetért, és semmivel sem azonosul, csak a fülét, szemét tartja mindig nyitva, s olykor lopva előveszi a jegyzetfüzetét, hogy mentse valamit a látottakból, hallottakból. Este lefekvés előtt aztán megpróbálja emlékezetből rekonstruálni az „egészet”.

A legnagyobb elégtétel az volt, amikor valaki vidéki diókereskedőnek nézett; ilyenek ősszel gyakran keresik fel a falut. Akkoriban még nem szoktak hozzá az emberek a tévé- és rádióriportokhoz. Igen nehéz volt a kívülállónak behatolni a falusi élet „zárt” világába. Mert a falu gondosan őrizte, „titkait”, sokáig rejtőzködött előlünk: nem mutatta igazi arcát azoknak, akik kívülről próbáltunk közeledni hozzá.

Illúziók

Századunk harmincas éveiben is élt még nálunk az az illuzórikus remény, hogy olyan „apostolokra” és kulturális „misszionáriusokra” van szükség, akik „felvilágosítják”, vagyis „hasznos ismeretekkel látják el” a népet. Gusti professzornak egészen más elképzelése volt a kultúráról és a kulturális tennivalókról. A kultúra „szociológiai” felfogása éppen abban hozott újat, hogy a kulturális felemelkedés programját nem a hagyományos ismeretterjesztéshez kötötte, hanem olyan bonyolult társadalmi folyamatnak tekintette, amely nem egy szűk értelmiségi csoport „apostoli-misszionáriusi” tevékenységén áll vagy bukik, hanem a tömegek önmagukra, önnön életük javítására irányuló megfontolt erőfeszítésein.

Ilyen értelemben vallottuk, hogy a népi kultúrát csak maga a nép hozhatja létre, az nem jöhet felülről, egy olyan rétegtől, mely életformájában, gondolkodásában már többnyire eltávolodott a néptől. Ahhoz, hogy a tömegek részt tudjanak venni saját életük megújításában, termelőmunkájuk és gazdasági viszonyaik racionalizálásában, egészségi állapotuk és erkölcsi viszonyaik fejlesztésében, valakinek össze kell fogni az erre irányuló helyi kezdeményezéseket. Erre szolgált Gusti professzor elképzelése szerint a kultúraszervezők és kultúrotthonok tervezett hálózata, mely elsősorban maguknak a tömegeknek az „aktivitására“ támaszkodott volna, nem pedig a helyi értelmiségiekre, nem a falu „nadrágos embereinek“, hanem főként a falu népének a tömegmozgalma lett volna.

Gusti professzor felfogásában az értelmiség szerepe éppen ezért csak arra korlátozódhat, hogy e tömegmozgás katalizátoraiként szakmai tudásukat a nép rendelkezésére bocsátásák. Mivel a kulturális folyamatok társadalmi jellegűek, csak az a kulturális akció járhat eredménnyel, amely a helyi viszonyok „monografikus“, vagyis teljes összetettségében való tudományos elemzésén alapszik.

A kutatócsoportoknak e program szerint az lett volna a feladatuk, hogy diagnosztizálják a helyi problémákat, behelyezték azokat valódi összefüggéseikbe, s olyan megoldásokat keressenek rá, amelyekbe a falu népét is természetes módon be lehet vonni.

Sajnos ez a program sem lépett túl a „kulturális reformizmus“ illúzióin. Mindenesetre előlegezte azt a ma általánosan elfogadott felfogást, hogy mielőtt társadalmi „reformokra“ szánjuk rá magunkat, ismernünk kell azt a valóságot, amelyet meg akarunk „reformálni“.

Abból indultunk ki, hogy a társadalomtudományoknak a közigazgatás szolgálatában kell állniuk, s egy átgondolt állampolitika leendő aktivistáit képezzük ki. Gusti professzor a tiszta szervezeti formák híve volt, bármilyen közös munkát csak intézményesített keretben tudott elképzelni. Az ún. „társadalmi munkaszolgálat“ törvényét is azért támogatta 1938-ban, hogy pedagógiai céljainak szervezeti keretet biztosítson. Az államilag kötelezővé tett értelmiségi falumunka azonban az akkori körülmények között csakis illuzórikus lehetett.

Tudjuk, hogy minden akció, amelyet az állam kezdeményez, olyan lesz, mint amilyen az állam maga. Gusti professzornak feltétlenül számolnia kellett azzal, hogy a „királyinak“ nevezett Alapítvány a királyi diktatúra idején a királyi diktátor személyes „politikájának“ eszközévé degradálódhat. Miért vállalkozott mégis ar-

ra, hogy létrehozzon egy olyan intézményt, amely eleve arra volt kárhóztatva, hogy kicsússzék a kezéből? Akkori beszélgetésünk alapján azzal a benyomással maradtam, hogy Gusti professzor arra gondolhatott: a kedvezőtlen körülmények ellenére is formába kell öntenie az általa vallott „népi kultúra“ koncepciót, hogy bármi történjék is, a társadalmi szolgálat nagy kíséreltetét ne lehessen többé kitörölni az ország történetéből. Hogy igaza volt-e vagy sem, azt azoknak a generációknak kell majd eldönteniük, akik a mienktől eltérő körülmények között a mienktől előtű tapasztalatokat szerezték. Kérdés, hogy egy tömegkulturális mozgalomnak megfelelő-e a kötelező szolgálat intézményi-szervezeti formája. A kötelező értelmiségi falumunka, ha nem volt is éppen a valóságtól elrugaszkodott ötlet, optimizmusával mindenképpen elvetette a sulykot. A „monografisták“ törzsgárdája maga is bizalmatlanul tekintett a megszokott önkéntes formák intézményesítésére felé. A szaktanárból és diákjaiból álló kutatócsoportok helyébe lassanként egy egész minisztériumra való hivatalos lépett — fizetett állásokkal és a megfelelő hierarchiával. Az akcióval összekötött tudományos kutatás eszménye egyfajta bürokratikus gigantizmusból fulladt. Ha korábban „apostolokkal“ és „misszionáriusokkal“ voltunk elárasztva, most a kultúra dolgaiban teljesen járatlan hivatalnokok tömege zúdult ránk és árasztott el bennünket...

Lükő Gábor és Németh László

Ahogy híre kelt a román szociológiai iskola munkájának, egyre többen érkeztek külföldről, hogy bekapcsolódjanak kutatásainkba.

Az első külföldi „diákunk“, aki szociológiát tanulni jött hozzánk, a budapesti Lükő Gábor volt. 1932-ben egyszer csak kikötött szociológiai szemináriumnunkon, ahol alkalmunk volt találkozni. Egy árva szót sem értett románul. Akkor még nem szerveztek nyelvkurzusokat a külföldi diákoknak. De Lükő, aki néprajzosnak tartotta magát, nem jött zavarba egy ilyen apróságon. Megkérdezte tőlem: — Hol beszél a legtisztábban a román nyelvet? Ráböktem a térképen Argeş megye környékére. Lükő elköszönt, s hosszú hónapokra eltűnt a szemünk elől: egy szál magában indult neki az országnak, hogy egy argeşi faluban kössön ki.

Az a hír járta róla, hogy végleg hátrafordított a szemináriumnak, beleszeretett a helyebéli pápa nagyobbik lányába, s elhatározta, hogy életének hátralévő részét román parasztként fogja leélni. Ha-

nem miután jól megtanult románul, újra felbukkant a szemináriumon. Most már vihettük magunkkal a gyűjtőutakra. Bölcsész képzettségű lévén, Brăiloiu mellett dolgozott, folklor-, néprajzi és szociológiai adatokat gyűjtött. Volt neki egy módszer, amellyel könnyedén áthidalta a nyelvi nehézségeket: rátette a kezét a kérdéses tárgyra, és megkérdezte: — Mi ennek a neve? Aztán türelmesen lejegyzett mindent, amíg meg nem telt a notesze a „műszavak” teljes jegyzékével.

Nagy kitartással dolgozott, s hamarosan megtanult minden megtanulhatót. Amikor úgy érezte, most már önállóíthatja magát a kutatásokban, Roman megyei csángó falvakba vetette be magát hosszú hónapokra, itt gyűjtötte később megjelent könyvének [A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal, 1936] anyagát.

Lükő tulajdonképpen az azonos térségben élő nemzetiségek kulturális kölcsönhatását kívánta vizsgálni. Ez igen világos és termékeny célkitűzés volt. Olyan városban járt középiskolába, ahol románok is éltek, akik nem tanulhattak saját nyelvükön, csak a vallásórakon volt szabad románul beszélniük. Lükő ezt nemcsak igazságtalannak érezte, hanem súlyos hibának is. Azt írta: „Számomra igen rokonszenves a népek kétnyelvűségének az eszménye, mint amilyen például a gyulai románok, moldvai csángók vagy a csabai szlovákok kétnyelvűsége. A kulturális politikának fel kellene ismernie, hogy a leggyorsabb ember is többet ér, ha már otthonról két nyelvet hoz magával. Ő az, aki kapcsolatot teremt közöttünk, különböző népek között, és ha lehetővé tesszük, hogy mindkét ország műveltségéhez hozzáférjen, lesz némi biztosítékunk arra, hogy nem ül föl nacionalistáink válogatott ostobaságainak, hanem a népeink közötti megértés letéteményesévé válik.” Vagy egy másik levélből idézek: „Arra tanítjuk gyermekeinket, hogy ne beszéljenek más nyelvet, mint a sajátjukat. Ez negatív program. Nemcsak botrány, de szégyen is, amelyet egyetlen, magát kulturáltnak tartó állam sem engedhet meg magának.” Néha ennél jobban is megnyomta a tollát: „Tudom — írta —, hogy a magyar nép semmit sem veszítene a mi [magyar] »bojárjaink« nélkül, akik félig német kultúrájukat tartják egyedül üdvözítőnek. Tehát a népet kívül rekesztik e kultúrán, mondván hogy az buta »paraszt«, aki annyit sem érdemel, hogy valaki kinyújtja a kezét érte.”

Egy ideig Lükő még rendszeres kapcsolatot keresett velünk, főleg Anton Golopențiával levelezett, aki tudott magyarul. Könyveket küldött nekünk, tájékoztatott a magyar szociológia eredményeiről, a tervezett és a megjelent könyvek-

ről, folyóiratszámokról, köztük Németh László folyóirataról is [valószínűleg a Tanúról — a fordító megjegyzése].

Németh László később maga is megfordult Romániában, megismerkedett a román szociológiával, kutatócsoportjainkkal, és javasolta, hogy rendezzük a két ország szociológusai közötti kulturális kapcsolatokat, kérte, hogy állapodjunk meg rendszeres cserékben, hozzunk létre kölcsönösen könyvtárakat, lefordította Brăiloiu tanulmányát a drăgusi-i siratókorról, s javasolta, hogy adják ki Magyarországon A szociológiai monográfia technikája című könyvet stb.

Egy idő után azonban elvékonyodott, elakadt a levélváltás köztünk. A mi hibánk, hogy Lükő Gábornak nyomát veszítettük, s azóta senki sem ismerjük a további sorsát.

Egyedül Golopenția tett tényleges lépéseket abba az irányba, hogy a monografikus hagyományt továbbfejlesztve az általunk kutatót kérdéseket tágabb, társadalomtörténeti összefüggésekbe helyezze. És itt nem elég egyetlen ország, mondjuk Románia társadalomtörténetében gondolkodni, egész Délkelet-Európát átölelő, átfogó szemléletre volt szükség. Golopenția a magyar és a német nyelv ismeretében szoros kapcsolatokat tartott fenn a szomszédos országok szociológusaival, és néhány összehasonlító szociológiai munkát is írt.

Kétségtelen, hogy a „paraszi demokráciák”, a „faluközösségek” általam kutatót kérdését sem lehetett egyetlen falu vagy egy szűkebb vidék viszonylatában vizsgálni. A gyűjtőmunkának nemcsak az egész ország területére kellett volna kiterjednie, hanem a szomszédos országok területére is. Különböző nemzetiségű kutatók közös munkájára lett volna szükség, akik egyeztetett tervek alapján a Kárpátoktól a Balkánig terjedő egész térséget azonos szempontok alapján térképezték volna föl.

Tudom, semmi sem kedvezett egy ilyen kutatásnak. Nemcsak a szervezés elé tornyosultak felmérhetetlen akadályok, de a fokozódó nemzeti előítéletekkel is meg kellett küzdeni. Egy új világháború küszöbén voltunk, és egyik félnek sem volt még kialakult álláspontja, mindkettőnek számolnia kellett azzal, hogy a közelgő konfliktusban esetleg ellentétes táborban találják magukat. Pedig egy ilyen, nemcsak a tudományágak, hanem az azonos földrajzi és történeti térségben élő nemzetek, nemzetiségek összefogását feltételező kollektív munka nemcsak tudományos szempontból volna rendkívül hasznos, hanem minden szempontból: talán jobban megérthetnénk egymást mindannyian, akik a földgömb azonos szeletén élünk.

Tenni mégis nagyon keveset tettünk. Gusti professzor szorgalmazta ugyan a kapcsolatteremtést, de valóban szoros kapcsolatot csak a magyarokkal — erdélyiekkel, budapestiekkel egyaránt — és a szászokkal sikerült kiépíteni. Maradtunk egy olyan eszménnyel, amelyet egyszer mindenképpen napirendre fog tűzni a történelem. Csak azt sajnálom, hogy ebben nekem már nem adatik meg hasznosítani magam.

Nem éiünk hiába a földön

Egy tudományos ülésszakon, ahol történészeink a Habsburg-monarchia végnapjait elemezzük igen kemény, bíráló szavakkal illették az akkori viszonyokat, Konstantin Daicovicu ellenvéleményt jelentett be. — A monarchiának is megvoltak a maga érdemei — vetette közbe —, úgyhogy ő nem hajlandó részt venni a „befeketésében“. Mikor megkérdezték, hogy miért, vagyis hogy milyen érvekkel tudná álláspontját alátámasztani, csak annyit mondott: „Mert az Osztrák-Magyar Monarchia idején voltam fiatal.“ Ez kétségkívül olyan érv volt, amely mindenkit elnémított. Hanem ennek a mély értelmű tréfának volt némi drámai felhangja is, amelyre ezúttal talán nem az öregedés lélektanában kellene magyarázatot keresnünk. Arról van szó, hogy az a tudásanyag, amelyet fiatal korunkban szívtunk magunkba, érvényét vesztheti, ha egyik napról a másikra megváltozott társadalmi problematikával kell szembenéznünk.

A háború után mindaz, amivel addig foglalkoztam — a vagyonközösség maradványai, a polgárosodó falu egész kérdésköre — eltűnt: úgy olvadt el a szemem láttára, mint tavasszal a tavalyi hó. Úgyhogy mindazt, amit megtanultam — tereptapasztalataim, kutatási technikáim, kérdésfelvetéseim sajátos módja — fölöslegessé vált az új jelenségekkel szemben. Ha folytatni akartam volna „szociológusi“ mesterségemet, mindent előlről kellett volna kezdenem, új ismeretekre, új tapasztalatokra, másféle gondolkodásmódra, másféle kutatási technikára és cselekvési módokra lett volna szükség.

Úgy éreztem tehát magam, mint akinek kiszaladt a föld a lába alól, mint akit alkotóereje teljében, miközben személyes ötletei megvalósításához közeledik, hirtelen egyszerű „segédtanítót“ fokoztak le, akinek ezután az a dolga, hogy mások szavait ismételve, s nincs többé módja rá, hogy a saját szavaival mondja el azt, amit csak ő tud elmondani. Talán ezzel magyarázható, hogy a korosabb szociológusok többsége fölhangzott a „szociológusi“ hivatással, és a

„társadalomtörténetbe“ menekült. Ez volt az egyetlen módja annak, hogy ne kelljen saját gondolataimat kiszakítani abból a társadalmi környezetből, amelybe beleszülettem, amelyben felnőttem, és amely gondolkodásra ilhett.

Az idők változása ugyanakkor alkalom arra is, hogy fiatalságunkat is önkritikai szellemben mérlegre tegyük. Ha fölmérem, mi maradt meg mai emlékezetemben mindabból, ami jó ötven évvel ezelőtt vagy azóta történt velem (persze az emlékezet csak azt őrzi meg, amit fontosnak és később is időszerűnek tart, holott legalább olyan fontos volna arra emlékezni, ami mint átmenetileg jelentőség nélkülinek tűnő dolog, végleg kihullott az emlékezetünkől), meg kell állapítanom, hogy sajnos mindabból, amit magam elé kitűztem, a legtöbb dolog kudarcra végződött. Egyfelől az „iskola“ kudarcra, amelyhez tartoztam, másfelől a saját személyes terveim kudarcra.

A leltárba sok minden beleférne:

Tervbe vettük, hogy kidolgozzuk egy eredeti, a társadalmi valóságon közvetlenül kikísérletezhető „tudományos szociológiát“. Egy ilyen szociológiát nem sikerült létrehozniuk. Gusti professzor továbbra is kitarított eredeti eleméletei mellett, amelyek még a „monografikus“ munkák megkezdése előtt születtek. E doktrínákhoz mi egészen más elképzelésekkel kapcsolódtunk, mint ahogy azt a professzor elvárta volna, annak ellenére, hogy menet közben megpróbáltuk tagítani ezeket az elméleti kereteket.

Tervbe vettük, hogy megteremtjük a román „nemzeti szociológiát“, s összeállítjuk *Románia Társadalmi Atlaszát*; megvalósíthatatlan vágyalomnak bizonyult. Létre akartuk hozni a Szociális Kutatások Intézetét, mely az egész ország területét átfogta volna. Ha többet nem is, de legalább egy „adatbank“ alapjait szerettük volna lefektetni a Központi Statisztikai Hivatal információs hálózatán keresztül; ez a kísérletünk is torzóban maradt. Tető alá akartuk hozni Románia Társadalmi Múzeumát, de csak egy falumúzeum felépítésére futotta az erőnkéből. A bukaresti nemzetközi szociológiai kongresszuson meg akartuk ismertetni a világot a „román szociológia“ szemléletével és akcióival; de ez a törekvésünk is csenevész formát öltött.

Személyesen mindig arra vágytam, hogy külföldi tanulmányutakra nyíljon lehetőségem, s tüzetesen áttanulmányozhassam a nagy kulturális központok könyvtárait; ami nem adatott meg nekem. Azt szerettem volna, hogy legyenek munkatársaim, akikkel együtt elvégezhető lett volna a vagyonközösség különböző formáinak kutatása, a faluközösségek genealógiájának feltérképezése és fel-

bomlásuk általános elméletének kidolgozása. De nem volt hozzá tehetségem — vagy lehet, csak alkalmam — magam köré gyűjteni és kinevelni a közösség-kutatás szakembereit. Szerettem volna alaposabban kidolgozni a „társadalmi archeológiának“ nevezett elméletemet (a légi fényképezés technikáját is igénybe véve), valamint kedvenc teóriámat „a diffúz hagyományokon alapuló közösségekről“; de egyik sem lépett túl a távlati tervek stádiumán, alig néhány oldalas vázlatokba sikerült csak belesűríteni őket. Szerettem volna életemben legalább egyetlen monográfiát megírni, amelyből kiderült volna, hogyan képzelem el én az igazi szociológiai munkát; de csak olyan kötetek kiadásáig jutottam el, amelyekkel már megjelenésük pillanatában sem tudtam egyetérteni.

Azt jelentené ez, kérdezhetek rá most már nyíltan önmagamra, hogy egész éle-

tem sikertelenségek sorozata? Igen is, meg nem is. Álmainkban, ha megvalósításuk meghaladta is az erőnket, mi azért szenvedéllyel hittünk, s a tőlünk telhető legtöbbet adtuk értük. A kollektív és egyéni erőfeszítés egy olyan, egész valónkkal megélt élettény volt, amely állandóan arra figyelmeztetett: nem élünk hiába a földön.

A Sarkcsillag csak az útírányt mutatja; bármeddig követjük, sohasem juthatunk el hozzá. Nem is az a lényeges, hogy eljussunk hozzá, hanem hogy sohasem lankadjunk a hozzá való törekvésben.

Az eszményeknek, még ha utópikusak is, kézzelfoghatóbb jelentésük van az ember életében, mint az azonnal elérhető céloknak. Mert az utópiák mindig a valóság meghosszabbításai. Ha nem tudok kiegyezni a valósággal, vágyaimat a jövőbe, egy jobb világ reményébe vetitem.

Aradi József fordítása

Részletek a szerző — Dimitrie Gusti egyik volt főmunkatársa — visszaemlékezéséből (*Amintiri și gânduri*, Editura Minerva, Buc., 1981).

Testvérlapok ünnepén

Ha igaz, hogy „habent sua fata libelli“, azaz minden könyvnek megvan a maga sorsa, akkor — úgy vélem — kétszeresen igaz, hogy minden újságnak, folyóiratnak is külön sorsa van. De főleg azoknak, amelyek hosszú életűek, több fejlődési szakaszt értek meg, s viharos múltjuk során szembenéztek az üldözéssel, a betiltással, a törvénykivüliséggel, de megismerték az olvasók ragaszkodását, a nagy népszerűséget, a tömegpéldányszámban való megjelenés, fáklyaszerű lobogás fölemelő érzését is.

A szoros értelemben vett pártlapokra vagy a párt közvetett irányításával szerkesztett lapokra a fenti megállapítás különösen érvényes, hiszen sorsuk összekapcsolódik, egybefonódik a pártjuk pályájával, s ha az a párt a dolgozóké, egy vagy több elnyomott osztályé, rétegé, akkor a lapnak is kijut minden csapásból, de örömből is, amely az anyaszervezetet éri.

A megjelenésének századik évfordulóját ünneplő *Contemporanul* múltja minden tekintetben tanulságos. Ha első évfolyamait tanulmányozzuk, meglephet, hogy nem sokat foglalkozik az egykori munkásmozgalommal, még a marxista tanítások is csupán fehér hollóként jelennek meg hasábjain. Első folyama nem is törekedett ilyesmire. Ne feledjük, a múlt század nyolcvanas éveinek Romániájában jelent meg, kimondottan földművelő nép országában, ahol az ipar fejlődése még a kezdet kezdetén tartott. De az olajvidéken és a fővárosban, a dunai kikötőkben már kialakult az ipari dolgozók osztálya, s a haladó szellemű értelmiség szomjazik az igazi kultúrára. Komolyan, alaposan, tudományos fejtegetés nyomán iparkodik megismerni az életet, s tájékozódni a nagyvilágban — köntörfalazástól, miszticizmustól, ködösítéstől mentesen.

Erre a feladatra vállalkozik a *Contemporanul*, amikor is a korabeli tudományos vívmányok anyagelvű ismertetésére, olvasói korszerű világképének kialakítására törekszik. S hogy sikeresen végezte munkáját, bizonyítja ama tény, hogy alig pár évvel megjelenése után már hangot válthatott, nyíltabban hirdethette a materialista világnézetet, s bátran vállalhatta a munkásosztály marxista tanításainak terjesztését. Egykori fennállásának tíz éve a román sajtótörténet legragyogóbb múlt századi fejezete.

Égészen más körülmények közt indult — ötven évvel ezelőtt — a *Scinteia*. A már régóta betiltott, illegalitásba szorított, nagy nehézségekkel küzdő kommunista párt hozta létre; központi orgánumként akkor, amikor a központi bizottság tagjainak java része börtönben ült, itthon vagy külföldön rejtőzött, az egész világon pedig a harmincas évek gazdasági válsága pusztított, némely országban már hatalomra került a legreakciósabb szélsőjobboldal, máshol pedig éppen rohamra gyürközött. Pártunk nagy érdeme (és erejének bizonyítéka), hogy ezekben a nehéz időkben képes volt olyan országos szócsövet létrehozni, amely minden akadály ellenére is hallatni tudta a kommunisták szavát, terjesztette a marxista világnézetet, harcra mozgósította az ipari proletariátust és szövetségeseit. Ismeretes, hogy Hitler uralomra jutása után a grivicai harcok jelentették az első — európai jelentőségű — osztályharcos, antifasiszta tömegküzdelmet és -tiltakozást, s ebben a *Scinteianak* (nem egészen két évvel megjelenése után) már jelentős szerep jutott. Tevékenységének — mondhatni joggal — ez volt az első világraszóló gyümölcse.

És hány meg hány nagy osztálycsata követte a grivicait, el egészen 1944. augusztus 23-áig?! A *Scinteia* mindeme küzdelmekből számattevő módon kivette részét. Legnagyobb érdeme azonban — ha egyáltalán rangsorolni lehet ilyen értelemben — az volt, hogy egyáltalán fenn tudott maradni. Hogy az időszakos megszünések, kiesések, nyomdaelkobzások, házkutatások, a szerkesztők és nyomdászok letartóztatása, bebörtönzése ellenére képes volt létezni és folyamatoságát megőrizni. Viharos időszakban és igazi szükséztendők hosszán át. Tizenhárom évi Világviszonylatban is kevés az olyan munkásmozgalmi lap, amely törvényen kívül

helyezett párt orgánusaként ily hosszú ideig — még ha megszakításokkal is — megjelenhetett.

A múlt, a hagyomány — kötelez. Ez mindkét lap maiságára érvényes. A felszabadulás után mindkettő — a maga módján és a maga helyén — kivételes, ragyogó ívelésű pályát futott be. A felszabadulás utáni körülmények közt bizonyosodott be igazán, mily adottságokkal rendelkezett és rendelkezik szerkesztőgárdájuk, mennyire változatosan és alkotó módon vetik föl a kérdéseket, milyen igényesen elemzik minden alkalommal a tudományos jelenségeket éppen úgy, mint a politikai, gazdasági adottságokat vagy — más megközelítésben: be széles körű új, fiatal munkatársi közösséget tudtak maguk körül kialakítani. Eredményeiket mindennél jobban tükrözi nagy népszerűségük, sokmillió olvasótáboruk.

A *Scinteia*, mint az RKP Központi Bizottságának lapja példásan teljesítette a központi pártorgánium szerepét, mintaképe lett a pártsajtónak, általában az egész hazai hírlapírásnak. A lap felszabadulás utáni története azonos az ország történetével, pályája egy a szocialista építés útjával. Sok-sok akciója, kezdeményezése, cikksorozata, de temérdek száma, tanulmánya, melléklete örökre emlékeztet marad a mai nemzedék számára, a később jövők részére pedig hű dokumentációul, üzenetként szolgál mozgalmas, dolgos korszakunkról. S minden számát ma is várjuk, útbaigazítását, tájékoztatását figyelmesen olvassuk. Állásfoglalása meggondolkozttat, véleményt formál, mozgósító erejű írásai, elmélyült fejtegetései pedig kialakítják bennünk a világos értékeléshez, a jó munkához szükséges hozzáállást, az egészséges, alkotó szellemű közvéleményt. Méltán mondható — a szó klasszikus értelmében —, hogy ez a lap kollektív szervező, s összekötő kapocs a pártközpont és a legtávolabbi kis alapszervezet, a főváros és a messzi falvacskák, tanyabokrok, bányatelepek, építkezések között, a nagyvilág és a mi hazánk között, párttagok és pártonkívüliek közt, a kormány és a nép között. A lap vonalvezetésében, szellemében hiven példázza pártunk és főtítkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs kommunista elvszerűségét, bölcsességét, szilárd következetességét, hazafiságát és békeszeretetét.

Ma, amikor országunk fontos történelmi fejlődési szakaszt ért el, s dolgozó népünk pártunk vezetésével azon fáradozik, hogy a fejlődő ország szintjéről a közepes fejlettség magasságába emelkedjünk, mind a *Scinteianak*, mind a *Contemporanulnak* őszinte szívvel és kartársi (no meg munkatársi) együttérzéssel, ragaszkodással, közös ügyünk és harcunk iránti hűséggel kívánjuk, hogy az új feladatok megvilágításában, az igényesebb munkára és alkotó szellemű gondolkodásra irányuló nevelésben pártunk irányítása alatt további sikereket, eredményeket érjenek el.

KORUNK

Bányai László (1907—1981)

Korunk egyik kiemelkedő, sokoldalú, forradalmi személyiségét, Bányai Lászlót ragadta ki közülünk a halál 1981. június 4-én. Életének 74-ik évében. Tanár, tudós, tudományokutatás-szervező, író és költő, kiemelkedő közéleti egyéniség, új társadalmunk megteremtésében sokat vállaló, építésében élen járó kommunista harcos távozott soraink közül. Nagy veszteség ért bennünket.

Életútjának kezdeti periódusát ő maga tárja fel számunkra emlékiratai első kötetének nyomtatásban megjelent lapjain. A Hunyad megyei Körösbányáról indul, hogy aztán más helységek, városok szélesítsék és gazdagítsák az ifjú Bányai László szellemi, világnézeti horizontját: Kolozsvár, Szeben, Csíkszereda, Gyulafehérvár, majd Budapest, Grenoble, Párizs. Lényegében már ezekben az években kikristályosodik életcélja, melyet mindig követni fog: közösségét szolgálni a leghaladóbb társadalmi erők oldalán. Már ifjú korában felismerte, hogy a jövő a haladó, demokratikus erőké lesz.

Bányai László 1933-tól már a Román Kommunista Párt aktív tagjaként vesz részt a polgári-földesúri reakció elleni küzdelemben, a demokratikus szabadságjogok, egy új élet megteremtéséért vívott harcban. Alig 27 éves, s titkára az abban az időben megalakult Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ) forradalmi szervezetnek, amely alapvető feladatának tekintette, hogy következetesen harcoljon a Román Kommunista Párt politikájának érvényesüléséért, a romániai

magyar néptömegek jogaiért a demokratikus és hazafias erők egyesítéséért nemzeti különbség nélkül a fasizmus ellen, Románia függetlenségének, szuverenitásának megvédéséért.

Égész élete folyamán hűen szolgálta a Román Kommunista Párt által követett irányvonalat, vezető szerveiben pedig annak hű és méltó aktivistája volt. Az illegális nehéz körülményei sem törték meg forradalmi elszántságát. A felszabadulást követő évtizedekben nagy lelkesedéssel vesz részt az új társadalmi rendszer megteremtéséért folytatott küzdelemben.

Bányai László egész tevékenységével — mint a Román Kommunista Párt Központi Revíziós Bizottságának tagja, a Nagy Nemzetgyűlés képviselője, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa büroójának tagja — arra törekedett, hogy a román nép és az együttélő nemzetiségek évszázadokon át megnyilvánuló együttműködését elmélyítse és minél szorosabbra vonja.

Sok diákja és munkatársa gondol ma az egyetemi tanár Bányai Lászlóra, akinek egyik fő törekvése volt a hallgatók lelkébe mélyen beplántálni a hazai történelem nagy tanulságait, s mindenekelőtt a román nép és az együttélő nemzetiségek harcának, a társadalmi és nemzeti egyenlőségért folytatott évszázados küzdelemnek előrelendítő momentumait. Ez a szándéka csendül ki valamennyi tudományos művéből is, függetlenül attól, hogy ezeket a közös harc tanulmányozásának vagy csupán egy szakkérdés stúdiumának szentelte.

A tudós és tudománypolitikus Bányai László a tudományos kutatás szervezőjeként is kitűnt. Ez irányú tevékenysége éppoly maradandó, mint tudományos munkássága. Könyveit ma egyetlen kutató sem nélkülözheti, s különösen az új- és a legújabb kor hazai vonatkozásait tanulmányozók nem mellőzhetik. Ugyanígy nem hanyagolhatja el egyetlen, történelem iránt érdeklődő egyén sem azoknak a történészeknek az írásait, akik ma a kolozsvár- napocai történeti intézetben, a Babeş—Bolyai Tudományegyetemen, a bukaresti Iorga Intézetben s a marosvásárhelyi akadémiai fiók kutatóintézetében vagy másutt dolgoznak. Ezek jó részét éppen Bányai László indította útnak, s azóta számos értékes munkával gyarapították történetírásunkat.

Sokoldalúságában kitűnt írói és költői tevékenysége is. Életrajzi műve szépírói adottságait, a múlt s az emberek közötti viszonyok magas színvonalú művészi ábrázolásának képességét tanúsítja.

Bányai László ama ritka értelmiségiek közé számított, akik a letűnt korok történelméből vagy a zajló életből nem pusztán az adatok és események, jelenségek szövevényét, hanem azokat a nagy sorsformáló, alakító tényezőket is meglátták, amelyek gondolkodásra, tanulságok levonására, haladó forradalmi cselekvésre is készítetnek.

A *Korunk* Gaál Gábor volt munkatársát, az új folyam első szerkesztő bizottságának tagját és állandó élvonalbeli tanulmányíróját veszítette el.

Kovács József

Véleményem szerint...

Nem szeretem az ünneprontást, sem az ünneprontókat. Ez utóbbiak megszólalásába mindig is beleszeng a feltűnési viselkedés, az olcsó legénykedés: lám, én merészelek ellentmondani, túl tudom kiabálni az ünneplők harsonáját. Nagyjából ez történt egy néhány évvel ezelőtti Ady-évforduló alkalmával is, amikor két neves író megkövezte a költőt. Kivagyiságuk annál talmibb volt, minthogy semmi újjal nem egészítették ki Ady „búnlaistromát” — minden érvük elhangzott már 40-50 évvel ezelőtt; ők legfennebb Ady ostorozóinak sorát egészítették ki.

Mégis, a kultúra egészében, sokrétűségében az ünneprontásnak is lehet szerepe. Ugyanis — ha indokolt — olyan funkciót tölt be, amely nélkül ismereteink nem volnának teljesekek, mi több, ferdék maradnának. Egy nagy (és toleráns) kultúrában az ünneprontás az ellenvélemény, a kiegészítés többletét nyújtja, de szempontokat adhat a felülvizsgáláshoz, egészséges erjedést is elindíthat, ami bővültebb, tisztultabb, átértékelt képhez vezethet. De az ünneprontásnak van egyfajta szubtilisebb, nem kevésbé fontos szerepe is. Az ugyanis mindig disszonáns hangütés, s mint ilyen föloldja az egyhangúságot, az áhítatot (amiben olykor van némi

bambaság), profán motívumot lop az istenítésbe, megzavarja a lelkenedezést, és gondolkodásra késztet. A nagy kultúrákban mindig voltak ünneprontók, s az igazi nagyságok mindig is megtúrték maguk körül — vagy magukkal szemben — őket. Sőt el is várták, hogy legyen, aki mást állít, mint a többség. Így volt teljes az ünneplés. Viszont az ünneprontónak tudnia illett, hogy meddig mehet el, és milyen módon töltheti be hálásnak, könnyűnek sohasem mondható szerepét.

Nem folytatom az érvelést; nyilván máris akad olvasó, aki túlságosan hosszúnak tartja a bizonyítványom magyarázatát, vagy éppenséggel ellentmondást vél fölfedezni az Ady ünnepléséhez fűzött megjegyzéseim és az ünneprontás szerepéről vallott fölfogásom közt. Mégis szükségesnek tartottam elmondani mindezt, mert nem akármilyen ünneprontásnak veselkedem neki. Nem valaki ellen támadnék, hanem valaki mellett állnék ki, nem utolsósorban a tanulságok levonása, *mindannyiunk okulása végett*.

Az a bizonyos valaki Nagy István, az egykori kiváló karnagy. Kerek négy évtizeddel ezelőtt vette át az énektanítást a két kolozsvári állami tanítóképzőben, és alakította meg énekkarunkat. A Bartók, Kodály, Bárdos, Vikár, Lajtha, Ádám Jenő gyűjtéséből ismert népdalokat énekeltek egy szólamban vagy különböző szerzeményeiket több szólamban. Bartóktól például a *Bolyongást*, a *Ne menj el*, a *Senkim a világot*. Nagy István — mint minden jó karnagy — nemcsak a szóban forgó dal zenei jellegzetességéről beszélt, hanem a szerzőről is; méltatta zenetörténeti jelentőségét, ismertette eljárásait, egyéb műveit, s mindezt abba a nagy megújulási mozgalomba illesztette bele, amelynek során a népdal elfoglalta helyét a tömegzenében s a magas fokú zeneszerzésben, oktatásban egyaránt. Bartók akkor már Amerikában élt — tehát olyan országban, amellyel hadban álltunk —, a háború javában dült, de ez nem gátolta meg Nagy Istvánt abban, hogy el ne mondja, hány országban gyűjtött a nagy művész és tudós dalokat, hány nép zenekincsét tanulmányozta, mily nagy híve volt a nemzetek közötti barátságoknak, s mennyit tett evégett. De megtudtuk azt is, hogy miért hagyta el e nagy egyéniség hazáját. A háborús propagandagépezet kútmérgező tevékenységével szemben a tanítóképzők kórusa békés sziget volt, amelyben mi — a Horthy-rendszer alatt! — megtanultuk, melyek a szlovák és a román népzene sajátos vonásai, mik a jegyei Dávid zsoldtárainak, a gregorián énekeknek. Akkor már olvastam Tamásit, Veres Pétert, Németh Lászlót, s meggyőződéssel állítom, hogy Nagy Istvántól azt hallottuk — 160-180 diák! —, amit az említett írók könyveiben olvashattunk: népi kultúrát, európai kitekintést, demokratizmust, értékszeretetet és testvériségápolást.

Ismételten emlékeztetnék arra: mindez negyven évvel ezelőtt, úri világban, német csatlósság, szovjetellenes háború idején történt, amikor Kodályt Kot-Kodály-nak csúfolták, Bartókot pedig emigrálása miatt hazátlan bitangnak titulálták (a nyilasok hangoztatták, hogy mindkettőjük felesége zsidó). De általában a népi kultúráról sokan úgy vélekedtek, mint valami primitív, gatyásparaszti hebegérsől, amelynek semmi köze a műveltséghez. Ilyen helyzetben Nagy István tevékenységére, egyéniségére ráillett, amit József Attila írt Thomas Mannról: „fehérek közt egy európai” volt.

Bárhol léptünk is föl, tomboló siker volt a hála, s a művészi kidolgozásnak, a muzsika szépségének éppen úgy szólt ez, mint a derengést hozó új törekvésnek, a népi értékeket és tág értelmezésű európai kincseket ápoló kiállásnak. A közönség egyúttal a „hívők” serege is volt, azoké, akik hittek a népi kultúra megújító erejében, ugyanakkor értékelnit tudták az európai zeneművészet nagy alkotásait is, s becsülték a mi gondozókészségünket. Ilyen alapon kórus és közönsége közt a közös akarás, reménykedés, a kölcsönös bizalom delejessége alakult ki. Énekkarunk a közönség szemében a népiség és az európaiság kapcsolatának jelképe volt a fasiszta kultúrarombolás sötétségében.

(Én külön is hálával tartozom Nagy Istvánnak. Zenekedvelő családba születtem, rokonaim jó dalosok voltak, sűrűn jártunk operába, a nagyanyámnak volt rádiója — akkoriban nagy szó —, gramofonja, családi összejöveteleken nagyokat nótáztunk. De főleg operettet — Jacobit, Kálmánt, Ábrahámot, a *Bajadért* és a *Sybillt* —, aztán rengeteg kuplét, sanzont, kánkánt, boszont, slowfoxot, angol és német keringőt, kezdve a Schneider Fánitól és Ninontól, Creolától és Ramonától addig, hogy „Jön a lux, jön a lux, jön a luxusvonat; fogd a cso, fogd a cso, fogd a csomagodat”. A komolyabb zenéből azonban csupán néhány magyar opera — *Hunyadi László*, *Bánk bán* — egy-két részletét, Brahms magyar táncait, Strauss és Liszt egyes szerzeményeit [*Rákóczi induló*] ismertem, hézagosan. Először a nemrég elhunyt Nagy Géza tanított — magyaróra keretében — népdalokra, de az épp csak izelítőt jelentett. Ezek után érthető, hogy Nagy István első tanítóképzőbeli óráin idegenkedéssel hallgattam a népdalokat vagy Bartók, Bárdos, Kodály, Palestrina, Angelo Lotti, Orlandus Lassus műveit. Csak az ő pedagógiai érzéke, szug-

gesztív magyarázata tudta sokunkkal megszerettetni ezeket az értékeket. Aminek aztán egy életen át hasznát vettük. Mert amiként meg tudtuk érteni, mi a zenében a kincs, a nagy mű, s mi a silányság, a giccs, olyképp tudtuk később — más tekintetben is — megkülönböztetni a hamisat a valóditól, a felszínt a mélytől. Ezt később tudtam igazán értékelni, mikor barátaim 35-40 éves fejjel kezdték tanulni a népdalokat, megismerni Bartók, Kodály, Schönberg, Alban Berg zenéjét vagy a madrigálokat, mindazt, amit mi Nagy Istvántól már a középiskolában megtanultunk.)

A háború után Nagy István a konzervatóriumhoz került, s új kórust hozott létre főiskolai hallgatókból, fiatal énektanárokból. Újabb fényes korszak következett. A történelem ugyanis az ő zenepolitikáját igazolta: a népek gyűlöletét, a faji megkülönböztetést hirdető fasizmus elbukott, a nép pedig — amelynek zenei érvényesüléseért Nagy István küzdött — a politikában is döntő szóhoz jutott. A kórus művészi teljesítményét ez az erkölcsi háttér is fölerősítette.

Az új énekkarban — amely Bartóknak talán majdnem minden kórusművét, köztük több román népdalfeldolgozását is előadta — csak egy évig énekeltem, riporteri útjaim nem engedték meg, hogy rendszeresen járjak a próbákra. Viszont a közönség soraiban ülve gyönyörködhettem a pompás éneklésben, amiről — mint beavatott — tudtam, hogy mennyi munka eredménye. De újra meggyőződhettem arról is, hogy a hallgatóság mily nagy tisztelettel, rajongással fogadja a kiemelkedő alkotások kiváló tolmácsolását. Akkor értettem meg, hogy Nagy István nemcsak új dalosokat nevelt az új zenének, hanem új, értő, avatott közönséget is; művészi teljesítményein túl innen is fakadtak átütő sikerei.

Ezt nem értették (vagy nem akarták megérteni) azok, akik a tapsviharok közepette huzogálni kezdték az orrukat a hangversenyteremben, s fölítették a kérdést: mi is rejlik „a valóságban” e sikerek mögött? Eme sanda kérdezősködőknek néhány év múltán — sajnos — kezére kezdett játszani a művészetpolitikai szelfúvás is: Zsdanovot követően abban az időben jelentek meg az elítélő bírálatok Sosztakovicsról, Hacsaturjánról, formalistának, dekadensnek nyilvánították Brancusi-t, Picassót, negatív felhanggal kérdezték meg, miért távozott Bartók „épp Amerikába”, a népi ihletésű zenét pedig távoli lomtárakból előkotort ásatag jelzővel illették; narodnyik.

Lapozzuk csak föl az ötvenes évek hangversenyeinek, tárlatainak műsorfüzeteit, prospektusait: az említett művészek neve eltűnt, még az impresszionisták is feketelistára kerültek; a lapos naturalizmus, az üresen csillogó akademizmus belopakodott irodalomba, zenébe, képzőművészetbe, színházba egyaránt.

1958-at irtunk. Nagy István két hangversenyt tartott az Egyetemiek Házában. Telt házak, a szokásosnál is nagyobb siker. Ezt nem tudták egyesek „lenyelni”. Magam hallottam egy kiváló művésztől föltenni a kérdést: vajon e fürgeteges taps mögött nem lappang-e „valami”?

Mint egykori kórustag, igyekeztem megmagyarázni, mi van e siker mögött, és elmondottam mindazt, amit eddig itt vázoltam... De pár nap múlva — más helyen, más társaságban — ugyanaz a művész éppúgy vetette föl ismét a kérdést. Aztán — nagy meglepetésemre — mások (ugyancsak zenészek) narodnyicizmussal s egyéb hasonló címkékkal kezdték a sikert „magyarázni”. Egye fene, a kutya ugat, a karaván halad — gondoltuk, s ki-ki megírta lelkes beszámolóját a ritka művészi élményről. De teltek a hetek, hónapok, s hiába kérték sokan szóban és írásban, újságban a hangverseny megismétlését — nem került rá sor.

Több mint egy év telt el, s találkoztam Nagy Istvánnal. Keserűen mondotta, hogy készült a harmadik előadásra, kórusa tagjai rendszeresen eljártak a próbákra, sőt bevonta a karba egykori marosvásárhelyi tanítványait is, a filharmónia vezetősége pedig kitűzte az újabb szereplés napját. Az már eléggé közel volt, amikor Nagy Istvánnal egy hegedűs — az utcán, két köszönés közt, futtában — közölte, hogy az estje úgy látszik elmarad, mást tüztek másorra. Nagy István a konzervatóriumban kifüggesztett zenekaripróba-műsorból tudta meg, hogy valóban így van. Nem ment be a filharmóniához, nem kért magyarázatot a minősíthetetlen eljárásra: várta, hogy levélben értesítsék, s indoklják meg a nélküle hozott döntést. Hiába várta. Ehelyett, fél év múltán — mintha mi sem történt volna! — a filharmónia vezetősége levélben kérte, hogy nyújtsa be a következő évadra szóló műsortervét. Nagy István ekkor „pakolt ki” levélben, mondta meg véleményét a filharmónia eljárásáról, s kért magyarázatot. Megkapta. De az nem volt egyéb, mint cinikus mellébeszélés... Nagy István nem is válaszolt rá; kapcsolatuk végleg megszűnt. És a kórus feloszlott.

Hogy miért? Nem állítanám, hogy tudatos aknamunka folyt ellene, vagy hogy a sanda kérdezősködők, a siker melléköngés „magyarazói” csupán a szájakat jártatták, vagy tettek is valamit a kórus ellen, vagy hogy valahol valakik kimond-

ták-e rá az ítéletet, avagy csupán a sottóságok kedvezőtlen légkörében halogatták — gyávaságból — egy ideig szereplését, s ez vált végzetessé? Tény az, hogy erre épp akkor került sor, amikor a fővárosban megrendezték az első nemzetközi Enescu-fesztivált, s azon világhírű művészek — köztük Yehudi Menuhin — számtalan Bartók-művet játszottak; ennek nyomán (esztendők kiesése után) a szerző neve ismét fölkerült a hangversenyek műsorára. Viszont Kolozsváron kivették a karmesteri pálcát annak az embernek a kezéből, aki — ha beleszámítjuk vásárhelyi tevékenységét is — negyedszázadon át a legtöbbet tette ebben az országban (Bartók szülőhazájában) e zenei titán megismertése érdekében.

Most, a Bartók-évfordulón, az ünneppsorozatok idején — alkotó, építő szellemű ünneprontásként — ezt meg kellett mondani.

Nem én vagyok az első, aki Nagy István karnagyi pályájának derékba törését szóvá teszem. Szabó Csaba alapos zenetörténeti értékű dolgozatokban mérte föl Nagy István karvezetői tevékenységét, kórusainak szerepét, átfogó módon írt a kérdéstről Banner Zoltán, kitért az ügyre László Ferenc és Cseke Péter. De a mai napig sem tisztázódott, miért kellett egy ilyen kiváló énekkarnak megszűnnie.

Rég volt. De igaz volt. És marad a tanulság. Amin érdemes elgondolkozni, s a következtetésekből tanulni. Csak egy évtizeddel azután kezdtek megkérdezni Nagy Istvánt, mi is történt tulajdonképpen. De akkor már késő volt. Ő végleg lemondott a karvezetésről — az operában is.

E kórus megszűntetése iskolapéldája annak, hogyan *nem szabad* eljárunk: mi módon lehet rémképeket látni és ördögöt festeni a falra, miként lehet felelőtlenül fecsegni, gyanakodni, vagy szakmai irigységtől, féltékenységtől vezetettve valaki körül terhes atmoszférát teremteni, s abban a légkörben jobb ügyhöz méltó buzgalommal nemcsak alatta, hanem magunk alatt is elvágni a fát, ürügyet szolgáltatni nem éppen jó szándékú akciók elindításához.

Intő példa azonban ez az ügy olyan értelemben is, hogy — pártunk mai művelődéspolitikai elveinek megfelelően — jobban meg kell becsülnünk értékeinket, kiváló embereinket, kollektíváinkat és intézményeinket (a kórus intézményéé nőtte ki magát), s állhatatosabban, bátrabban kell kiállnunk mellettük.

Úgy vélem, nem leszek igazságtalan, ha a Nagy István személyét illetően is emlékeztetnék a tanulságokra. Ő sem tett meg mindent a kórus fenntartásáért. A sok gáncsoskodás, gyanúsítás után sértetten vonult vissza, földadta a küzdelmet. Ma — utólag úgy látom — ilyesmit nem engedhetünk meg magunknak. Ez az úriember régmódi luxuszesszusa. Igazolásumul bőven hozhatnék föl példát.

Minden hasonlat sántít, jól tudom, s a legkézenfekvőbb ellenérv e példák ellen az, hogy lexikont vagy szótárt lehet szerkeszteni otthon, magányosan, kevés eszközzel is, viszont a kórushoz népes kollektíva kell, próbaterem, hangversenydobogó, engedély stb. Ennek ellenére is hangoztatom, érvényes az a nagyon megszívlelendő tanulság, amelyet Jakó Zsigmond vont le Szabó T. Attila születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából: a rendkívüli tudományos teljesítményhez mindig is rendkívüli magatartás kellett. Nagy István bírta a rendkívüli munkát, amíg tanítania, nevelnie kellett. Normális körülmények közt egy művésztől ez tökéletesen elegendő. De azok az idők mások voltak... És sem Nagy István, sem a kórusa, sem a közönsége nem volt képes átváltani a *keményebb közéleti küzdelemre*. Holott a rendkívüli magatartáshoz ama mostohább időkben ez is hozzátartozott volna.

Ezt a tanulságot nem szabad elfelejtenünk.

Heróld Jüstös

Kell a törődés

Az írásmű, legyen az újság- vagy folyóiratcikk, úti beszámoló, riport, esetleg nyelvi-kevesbé igényes szépirodalmi alkotás (mert ilyen is van!), gyakran hasonlít a fejtőró játékokhoz. Aki ismeri az effajta játékok izgalmát, talán hasonló hévvel veti bele magát e nyelvi rébusok megfejtésébe. Ha van humorérzéke, jó mulat rajtuk, a kevésbé derűlátó bosszankodik, vagy elszomorodik „a nyelv állapotján”. Vérmérséklet, alkat dolga.

Gondolom, sejtí a kedves olvasó, hogy korántsem holmi szellemes, elmés nyelvi fejtőró játékokról lesz itt szó, hiszen azoknak az említett műfajokban nem-igen van keresnivalójuk. A pontatlan, hevenyészett fogalmazás félreértésre alkalmas szolgáltató néhány esetét szeretném a továbbiakban sajtónyelvi példákkal megvilágítani. Szerzőik szándéka és az „eredmény” között egyik-másikban jókora szakadék terpszkedik. A közlési szándék és maga a közlemény kisebb-nagyobb mértékben eltér egymástól; törheti a fejtét az olvasó: mi akar ez lenni, hogy kell érteni? Furcsa, de így van: minél nagyobb, feltűnőbb a nyelvi „baki”, annál hamarabb észre lehet venni (ne vegye senki ösztönzésnek!), ennél rosszabb a zavaros, nyakatekert fogalmazás, mert az értelmezés itt több irányba vezethet, nem könnyű felismerni a hibát, megtalálni a forrását.

A jó mondat feltétele a helyes gondolkodásmód. Először a gondolatokat kell rendbe szedni, aztán jöhet formába öntésük. A világos, rendezett gondolatok, mondhatni, vonzzák, maguktól megtalálják a helyes formát, az odaillo nyelvi köntöst. A lompos fogalmazás rendszerint lompos gondolkodást takar. Gondolatszegénységet sokszor próbált és próbál leplezni körmönfont, körülményeskedő stílus, mellébeszélést fölösleges szőszaporítás.

De következzenek a példák.

Rendőrségi hírekből olvastam, hogy „a milícia bűnüldöző szervei alig két nap leforgása alatt felgöngyölítették a bandát”. A bandát aligha, esetleg az ügyet. Ugyanitt: az igazsághoz tartozik, hogy az áruházi őrséget jobban meg kell szervezni, „de mindez természetesen nem enyhített a bűnösökön”. Magyarán: nem tekinthető enyhítő körülménynek.

Emlékirat-szöveg: „A Móricz Zsigmond által átdolgozott Fazekas Lúdas Matyját is ő rendezte...” Mondanom se kell, hogy Móricz nem Fazekast dolgozta át, hanem a *Lúdas Matyit* — Fazekas *Lúdas Matyjának* a Móricz-féle átdolgozásáról van szó.

Üti beszámolóból egy katonaszobor leírása: „A fekvő katona-alak természetes hűségében jelenik meg...” A természetes hűség megjelenése félresiklatja a gondolatmenetet. A természetes hűségnek, a magától értetődő hűségnek ebben a szövegösszefüggésben semmi keresnivalója nincs, nem is ez volt a szerző szándéka, csupán megcsúszott a tolla: természetű, élethű szoborról akart szólni.

„A közel ezer fiatal mozgató művészeti verseny” nyilván nem mozgatja — túl konkrét volna így —, hanem mozgósítja a fiatalokat, még egyszerűbben: ezer fiatal vesz részt a versenyen.

„A gyermekek akadályozták meg, hogy a németek ne robbantsák fel a hidat.” Ha így igaz, elvetemült gyermekek lehettek azok, de ne higgyünk a szerzőnek. Nyilván ő nem ezt akarta mondani; helyesen mondata így hangzott volna: „A gyermekek akadályozták meg, hogy a németek felrobbantsák a hidat.” Vagyis a felrobbantást akadályozták meg.

„Festészetének értékelése komoly próbakő elé állította a művészetét méltató bírálókat”, olvasom egy kritikában — nem kis meghökkenéssel. Hogy kerül ide a próbakő? A próbakő tudvalevően — akár konkrét, akár átvitt értelemben — valamilyen értékeléssel van összefüggésben. Jelentése: értéket kipróbál vagy bizonyít. Eléje senkit sem lehet állítani. Komoly próbakő elé még kevésbé. (Ó, ez a komoly, hová be nem furakodik!) A nehéz próba elé állít a szerző szemében valószínűleg túl mindennapinak tűnt; valami különlegeset, eredetit akart. Sajnos, célt tévesztett, képtelen képet „alkotott”.

„Még a ritkán elhangzó nyílt bíráló szónak is ereje, hatása volt” — kissé bizarr egy eszmecsere jellemzéséül. Hát mi másnak volna, lehetne meggyőző ereje, ha nem a nyílt, őszinte szónak?! Lehet, „az én készülekemben van a hiba”, de ezt a talányt képtelen vagyok megfejteni. Hiába töröm a fejem. A fantáziám hagyott cserben?

Erab' Ilona

A fennmaradás pedagógiája

A nevelés céljáról

Napjainkban az emberiség fennmaradása és az egyén életének minősége érdeklődésünk középpontjában áll. A továbbiakban azt a gondolatot fejteném ki, hogy a nevelés fő célja a fennmaradás.

Bár az élet fenntartásának szolgálatáról elmondhatjuk, hogy a nevelés természetéből következik, napjainkig a nevelő nem kényszerült arra, hogy valóban tudatosítsa magában, mi is ennek lényege. A fennmaradás egyéni probléma volt mindaddig, amíg az emberiségnek mint fajnak a fennmaradása nem vált kérdésessé. Az emberi életet fenyegető veszély mindenkor csupán egyedeket érintett, és egy emberi lény halála nem jelentett az egész emberiségre súlyos következményekkel járó katasztrófát.

Ma azonban a lét fenyegetettsége elsősorban és közvetlenül nem az egyén ellen irányul, ám őt is érinti közvetve az egész emberiséget fenyegető veszély. Forrásai: a szennyeződés, a demográfiai robbanás — ezek az életet pusztán biológiai szempontból fenyegetik — és bizonyos társadalmi tényezők [...], amelyek a fejlődésből erednek, és megnehezítik az igazi emberi élet körülményeit. A társadalom, lényegét tekintve, mindinkább gyűjtőtáborszerűvé válik: egyfelől a tényleges szolidaritás hiánya, másfelől pedig az eltömegesedés tendenciája jellemzi.

Az egyéni élet fenyegetettsége minőségileg más természetűvé vált amiatt, hogy magát az emberi életet érintő veszélyként nyilvánul meg. A védekező mechanizmusoknak általában — köztük főként a nevelésnek — gyökeresen meg kell újulniuk. Ahhoz, hogy ez a változás bekövetkezzék, elengedhetetlenül szükséges a nevelőnek felismernie: a nevelés a túlélés eszköze, a szó legelemibb jelentésében létkérdés. A túlélésnek végső soron — minden más célt megelőzően — a nevelés gyakorlati céljává kell válnia.

Bár a nevelésnek mindig szerepe volt a fennmaradás szolgálatában, mind ez ideig nem abban a közvetlen értelemben töltötte be ezt a funkcióját, hogy a túlélés tudatosan kifejezett célként állott volna a nevelő előtt. A fennmaradás hosszú ideig magától értetődő feltétele volt a nevelésnek, amely mindig is valamivé igyekezett alakítani az embert.

Az antik görög nevelés a jó, szép és művelt ember kialakítására törekedett. A humanista eszmény az ész embere, minthogy a rációt tekintették az ember megkülönböztető sajátosságának. A keresztény hagyomány szerint Isten a saját képére teremtette az embert, ezért a keresztény nevelés célja: megadni az embernek azt a lehetőséget, hogy Isten szavát meghallja. Napjaink társadalmában azt hangsúlyozzák, hogy a nevelésnek a demokrácia emberét, illetve a szocialista ember-típust kell kialakítania.

A fennmaradás gondolatát mindig nyilvánvaló feltételként tartották számon, és erre alapozták a nevelés céljára vonatkozó kérdést: ebből következik, hogy a nevelés mind ez ideig olyan kizárólagos próbálkozás volt, amelynek során megkísérelték ilyenné vagy olyanná formálni az embert. Ez általában azt jelentette, hogy az embert azzá tették, ami. Ennek a célnak a gondolati háttere az, hogy az ember egyedül valóban képes emberré válni.

Csakhogy elmúlt az az idő, amikor a nevelő kedve szerint alakíthatta a gyermek — vagy felnőtt embertársa — lelkét, akár az agyagot a szobrász. A fennmaradás immár több mint mindennapos, kétségbevonhatatlan bizonyosság. A túlélésnek ténylegesen a nevelés céljává kell válnia.

Mit is jelent ez valójában? Azt, hogy a nevelés révén a gyermeknek nem bizonyos típusú emberré kell lennie, hanem emberként kell léteznie. A különbség lét és létezés között főként abban áll, hogy ha az embert a lét szemszögéből vizsgáljuk, olyan realitásnak kell tekintenünk, amelyet óvni és fejleszteni kell, míg ha a létezés oldaláról közelítjük meg, akkor az embert megvalósításra váró lehetőségek

summájaként fogjuk föl. Az első esetben az ember múltja függvénye, a másodikban a jövőre figyel.

Fennmaradni annyi, mint lehetőségek birtokában lenni, jövővel rendelkezni. Az, hogy vagyunk, még nem biztosíték a megmaradásra. A létezés viszont tartalmazza a fennmaradás lehetőségét, mivel a magánvaló létezés a jövőt magában foglaló élet.

Mint létezésbeli struktúra a fennmaradás nem földi öröklét, mint ahogy a halál sem az életet lezáró esemény. A halál is strukturális része a létezésnek — minthogy életünk minden pillanatában halandók vagyunk —, és a fennmaradás azonos a lehetőség struktúrájával, a létezés immanens része. Fennmaradni annyit jelent, mint állandóan transzcendálni a jelent; ezáltal képes az egyén védelmezni az életet a maga emberi alakjában, azaz mint létezést. A létezés magasabb rendű az életnél, több a pusztá biológiai létnél. A létezés az élet átélésének sajátos emberi módja; az életet az teszi valóban emberivé, hogy a lehetőségjelleg alapvető biológiai jelenségeként adódik hozzá, s ezáltal új struktúra képződik, a létezés.

A létezés tehát azt jelenti, hogy ember lényként, létezőként, lehetőségként éljünk. Következésképp a fennmaradás pedagógiájának azt a célt kell szolgálnia, hogy az ember létezzék, vagyis hogy önmaga lehetőségeként éljen. Nem követendő cél viszont az, hogy az egyént csak olyan lehetőségek megvalósításában segítsük, amelyek ténylegesen valamit tesznek. Az arra vonatkozó döntés, hogy mivé váljék, személyes ügy, a nevelés pedig csakis arra irányulhat, hogy mindenki tudatossága magában létező mivoltát.

Minthogy a nevelés végső célja, a fennmaradás egybeesik azzal az erőfeszítéssel, hogy a gyermeknek megadassék a létezés lehetősége, nem csupán a pusztá levésé, felvetődik a kérdés: melyek az erre legalkalmasabb részleges célok?

Ha az a cél, hogy létezni tanítsuk, a hagyományos módszerek nem érvényesek; a nevelés gyakorlata nem bontható fel egymást követő elemi diszciplínák sorára, mint például a zongoratanítás esetében. A létezés nem felbontható entitás. Létezni nem csupán annyi, mint bizonyos dolgokat csinálni, hanem tudatos lehetőségeként élni, nem pusztá realitásként. Létezni annyi, mint létrejönni, alakulni, folytonosan szakítva azzal, ami vagyunk, olyan szintre helyezkedve, amely előzetesen csak mint lehetőség volt adott. Következésképpen létezni annyi, mint választani. Ilyen értelemben a létezés emberi előjog. Csakhogy nem mindenki él ezzel a joggal, mert sokan nem választanak igazán. Az létezik valóságosan, aki választja létét, s minthogy a választás nem végleges, a létezés minden pillanata transzcendenciává, önmagunk meghaladásává válik, életté a jövő távlatában.

Az élet egzisztenciális átélésének feltétele a tudatos átélés. Ehhez a létezést magát kell fölfognunk, megértenünk. Ezért kell a létezésnek az oktatás tartalmává válnia. Mi több, az oktatásnak, a nevelés egészének létezőközpontúnak kell lennie, oly módon, hogy a tanuló és a tanár állandóan tudatában legyen annak az életnek, amelyet él és alakít; igyekeznie kell elmélyíteni elméleti tudását a létezésről mint a jövő felé irányuló lehetőségről. A létezés mint az oktatás tartalma és a létezés mint lehetőség egyfelől a társadalomból és annak hagyományaiból merít, másfelől az órákon való mindennapi magatartásból áll; a kettő dialektikus összekapcsolása révén kell megkísérelnünk a nevelés döntő céljának megvalósítását: megadni a gyermeknek a létezés lehetőségét.

Az oktatás kétoldalú folyamat: tartalmát és formáját mint a létezés felé vezető két utat az oktatási helyzetben egyetlen oktatási szándékká kell egyesíteni. Tartalom és forma között csak az oktatási folyamat elemzésében lehet különbséget tenni; a valóságban a kettő egységes egészet alkot.

A tartalmat illetően létezésstruktúrákról van szó (ezek az „egzisztenciáliák”, annak a Heideggernek a szóhasználatában, aki nagymértékben tekinthető e beszámoló ihletőjének): a világ, a benne-lét, a megértés, az értelem, a diszkurzivitás, az általános ó, az én, a vele-lét, a gond, az egzisztencialitás, a tényszerűség, a bukás, a tudat, a büntudat, a semmi, a halál, a térbeliség, az időbeliség, a történetiség stb.

Ezek az „egzisztenciáliák” számításba veendőek mint tanítandó tárgyak. Amit meg kell őrizni a hagyományos tudásból — és nem is keveset —, az beilleszthető az egzisztenciáliák keretébe úgy, hogy az oktatás egyetlen tényleges tárgya maga az emberi létezés legyen.

Az ilyenfajta oktatásra példaként a történetiség tanítását említeném. Ha a történelmet a hagyományos módon tanítjuk, múltbeli események sorát tanítjuk. Ám ha történetiségről van szó, a történelmet a létezés alapvető és időszerű struktúrájának kell tekintenünk. Tehát a történelem leírása nem egyéb azoknak a konkrét lehetőségeknek a leírásánál, amelyekkel mint személy rendelkezünk, azaz emberi lényként, a magunk kettős valóságában, mint szabad egyén és mint a társada-

lomtól függő állampolgár. A történelem leírásának tárgya ez esetben a lehetséges lesz. Következésképpen a történelemtudományok a jövőt tárgyalják, és az eljövendő lehetőségek a történelem által már valóban lehetségesnek bizonyultakból bontakoz-
nának ki. A történelemtudomány olyan tevékenységgé válhatna, amely a jövőért való felelősséget tekintve kiindulópontjának, azt a felismerést, hogy a három idő-
fázis közül az első és legfontosabb a jövő. A jövő, amelyet a történelemtudós maga
elő képzel, meghatározza a múlt leírását mint tárgyat, mivel — a jövő előbbvaló
lévén a múltnál — a történelem tárgya azokkal a lehetőségekkel azonos, amelyek
más formában megismétlődhetnek, s amelyeket mint ilyeneket hozhatunk fel-
színrre a már lezárt múltból. Ha a történelmet egy egzisztenciális időfelfogás szer-
int vizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy jelen és jövő nem a múlt meghosszabbí-
tása. Múlt, jelen és jövő dialektikusan kapcsolódnak egymáshoz, ezért a történet-
írás múlt és jövő kölcsönös összefüggésének ismertetésévé válik; ez a történetírás
annak a jövőnek a leírásával kezdődne, amelyet választunk, vagy megvalósítható-
nak tartunk. Ez a jövőkép normatív visszavetítése lenne a múlttól kialakítandó
képnek. Megfordítva a viszonylatot: a múlt iránti érdeklődésnek csak a jövőről
való elmélkedés kiindulópontjaként van értelme.

Az oktatás formáját illetően ismét csak a történelem tanítását hoznám föl
példának. Ebben az esetben a tanár feladata arra korlátozódna, hogy a diákok
olyan helyzet felé irányítsa, amelyben alkalma van felmérni önmagát, és eldönt-
heti, mivé legyen, azonosulva a maga konkrét és időszertű lehetőségeivel.

Az alsóbb osztályokban a tanulóknak az otthonnal, az iskolával, a faluval,
a községgel, várossal kapcsolatos lehetőségei jönnek számításba. Ezekben a kerete-
ken belül a gyermekek azonosulnak a megismert intézményekkel, dolgokhoz fűződő
viszonyukkal, vagyis azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel ténylegesen rendelke-
znek a környezetükkel kapcsolatos vágyaik, terveik megvalósításához. Az a fontos,
hogy a gyermekek tudatában legyenek annak, amit akarnak, de az akadályoknak
is, amelyeket le kell küzdeniük ahhoz, hogy vágyaikat valóra válthassák.

A felsőbb osztályokban tágul a kör, a problémák is más természetűek. Fel-
merül a hivatás és a politikai meggyőződés kérdése, eljön az ideje a nemzeti és
kontinentális hovatartozás vállalásának. Személyes megoldást keresve ezekre a
kérdésekre, a gondolkodás a múlt és a jövő felé irányul; az a cél, hogy a tanuló
tudatára ébredjen önmagának, azaz lehetőségeinek, és megtalálja élete értelmét,
szabadon választva meg létezését.

Egy ilyen oktatáselvben nincsen választóvonal iskola és társadalom között.
Mindenhol oktatás folyik a társadalomban, a társadalmiság pedig áthatja az isko-
lát, hogy állandóan változó világunkban az egyén és az egész társadalom jövője
az oktatás középpontjában maradjon.

Kai Aalbek Nielsen

Bíró Éva fordítása

Marcel Chirnoagă grafikája

Miquel Servetus műve és Erdély

Miquel Servetus (1509/11—1553) spanyol humanista vallásfilozófus, földrajz-tudós és orvos tragikus életútja — mint ismeretes — máglyán ért véget. A francia jezsuita bíróság ítélete elől menekülő Servetust Genfben Kálvin elfogatta, egyházi törvényszék elé állította, és röviddel azelőtt megjelent, eretneknek ítélt főművével, a *Christianismi restitutio*val (1553) együtt megégetette. A spanyol tudós művének példányait részben a genfi egyházi hatóságok, részben a vienne-i (Franciaország) jezsuita bíróság megbízottai felkutatták és megsemmisítették. Így az eredeti ezer kötetből mindössze három példány maradt meg, amelyeket Párizsban, Edinburgban és Bécsben őriznek. A kasseli példány — a negyedik — a XVIII. század elején nyomtalanul eltűnt.

Servetus mártírhalála már korábban is óriási felháborodást keltett, eszméi erőteljes visszhangot vertek. Híre-neve az idők múlásával csak növekedett. Műveit, illetve csak másolatait a kortársak titokban terjesztették. Stanislas Kot kutatásai (1953) derítették fel, hogy a genfi és a bázeli szabadgondolkodó körök egy számkra ismeretlen *Christianismi restitutio*-példány vagy -másolat birtokában lehettek. Az ő révükön szerezhették meg a mű másolatát a spanyol vallásfilozófus antitrinitárius tételeit felkaroló lengyel sóciánusok és erdélyi unitáriusok. Erdélybe Servetus főművének másolatát Blandrata György (kb. 1515—1590), János Zsigmond későbbi udvari orvosa hozta be. Dávid Ferenc — Horváth János közlése szerint — 1564-ben innen ismerkedett meg a *Christianismi restitutio* eszméivel. Ezt a kópiát Blandrata 1557-ben, a zürichi és bázeli tartózkodása idején szerezhette meg Servetus eszmetársaitól, s a benne foglalt tanokat előbb Lengyelországban, majd 1563 után Erdélyben népszerűsítette.

A *Christianismi restitutio* egyes gondolatai visszhangot vertek a kortársi erdélyi unitárius vitairatokban. Legjelentősebb hatása a feltehetőleg Blandrata György és Dávid Ferenc szerkesztette, *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus. Accessit tractatus de paedobaptismo et circumcissione* [!] című, 1569-ben Gyulafehérváron kiadott műben mutatható ki. Borbély István (1914), Earl Morse Wilbur (1952), de főleg Stanislas Kot (1953) és Nagy Barna (1971) a két mű egybevetése alapján kétségtelenül megállapították, hogy a *De regno Christi...* szövegéből mindössze 10-15 lapnak nincs pontos megfelelője Servetus főművében. Így hát a Gyulafehérvárot napvilágot látott unitárius vitairat kétségtelenül Servetus művének első, részleges újrakiadása.

Londonban 1723-ban megkísérelték újra kiadni a *Christianismi restitutio*t, a holland Gysbert Dummer másolati példánya alapján. De a műnek csupán egy töredéke készülhetett el, mert Gibson londoni püspök közbelépett, a kinyomott íveket elkoboztatta. Dummer másolati példányának eredetére E. F. Podach (1953) kutatásai derítették fényt. Egy Angliában tanuló erdélyi unitárius ifjúnak, Szentiványi Markos Dánielnek sikerült Londonban (1665. május 13-án) egy teljesen ép Servetus-példány birtokába jutnia. (Ez a mai bécsi példány.) Külföldi tartózkodása alatt, valamint hazatérése után a példányról több másolat készült a tulajdonos engedélyével. A Brandenburgban (1668), illetve Kolozsvárott előállított példány később Samuel Krell (Crellius) német humanista és Servetus-kutató birtokába jutott. Ő mindkét kópiáról több másolati példányt készíttetett, és azokat jó áron eladta. A Dummer megszerezte példány is egyike volt ezeknek. Servetus főművének londoni újrakiadási kísérlete tehát, közvetve, ismét Erdélyhez kapcsolódik.

A *Christianismi restitutio* teljes újranyomása Christoph Gottlieb De Murr (1753—1811) német polihisztor érdeme (Nürnberg, 1790). A merész vállalkozás eddig ismeretlen előzményeire levéltári kutatásaink derítették fényt.

A XVI. Nemzetközi Tudománytörténeli Kongresszuson (Bukarest, 1981. augusztus 26.—szeptember 3.) előterjesztésre kerülő előadás szövege.

Mint említettük, a mai bécsi példány első ismert tulajdonosa — ahogy a mű címlapján a possessorri bejegyzés is tanúsítja — Szentiványi Markos Dániel, a későbbi erdélyi unitárius püspök (1684) volt. Ugyancsak a címlapon szerepel a következő tulajdonos, Almási Gergely Mihály unitárius szuperintendens neve, valamint az a megjegyzés, hogy a könyv tulajdonjoga „az eljövendő püspökre” száll. De későbbi possessorok névbejegyzése már nincs a címlapon. És nem véletlenül... A Habsburg-birodalomhoz csatolt, jezsuita uralom alatt synylódó Erdélyben Servetus eretneknek tekintett műve állandó veszélyben volt, rejtgetni kellett. Erről maga Agh István későbbi püspök értesíti Samuel Krellt 1745. december 10-én kelt levelében. Gál Kelemen *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900)* című művében (Kolozsvár, 1935) olvashatjuk, hogy Servetus műve „a mindenkori unitárius püspök személyes őrizetére volt bízva”, akik a *Restitutiót* feltehetőleg a kolozsvári püspökség épületében rejtgetették.

A feltéve őrzött kincsre mégis rábukkant gróf Teleki Sámuel, a jeles bibliofil. Johann Rudolph Iselin bécsi egyetemi tanárnak írt levelében (1764) beszámol arról, hogy „*Servetus De restitutione Christianismi* című könyvét megtaláltam a Socinianus testvéreknél. Minthogy e könyv ritkaságáról ők is tudnak, árát 60 aranyban állapították meg.”

A Servetus-mű 1780-ban, tizenhat évvel később jutott Teleki Sámuel birtokába. Az ügy hátteréről leghitelesebb forrásként Jacob Ferdinand Miller nagyváradi professzor számol be, aki 1785—1786-ban Teleki megbízásából megírta az erdélyi Servetus-példány történetét, de szűkszavúan csak annyit említ, hogy a könyv „legfőképpen” Agh István unitárius szuperintendens „közreműködésével”, ajándékként került Telekihez.

Érdekes a Teleki Sámuel szűkebb környezetéhez tartozó Keresztesi József nagyváradi református lelkész 1868-ban nyomtatásban is megjelent naplójának beszámolója: „Egyszer pedig Erdélyben az unitáriusoknak közönséges bajok lévén, requirálták Méltóságos gróf Teleki Sámuel Önagyságát, aki a dolgokat expedialván, ezen könyvet kérte és meg is nyerte tőlük, Anno 1780.” Csakhogy az unitárius egyház történetében az 1780-as évet megelőzően nincs olyan jelentős sérelem, amely orvosoltatott volna, s így az adományozást indokolná. Ez idő tájt Teleki is csupán guberniumi főtanácsos, aránylag szűk hatáskörrel. Ezért hisszük, hogy Keresztesi — tapintatból — tudatosan felcserezte az ok-okozati viszonyt, jutalomnak tüntetve fel azt, ami valójában Teleki Sámuel jóindulata megnyerésének eszköze lehetett. Agh és környezete, elsősorban Lázár György, későbbi utóda a püspöki székben, a II. József uralkodásával induló új korszakban Telekiben „a jövő emberét” láthatta, aki felekezetüknek még nagy szolgálatakat tehet. Teleki felfelé ívelő pályája a jozefiánus korszaktól kezdve, akárcsak felvilágosult magatartása a vallási kérdésekben, Agh és környezete feltevéseit igazolta.

A Teleki birtokába került Servetus-műről a tudós világ a Pozsonyban megjelenő *Ungrisches Magazin*ból (1781) értesült. Johann Seivert „Erdélyi levelei”-ben kérkedően említi, hogy egy „érdemekben dús és tiszteletreméltó gróf” szebeni könyvtárát Servetus főművének egy példánya ékesíti. A hír bibliofil körökben általános feltűnést keltett. Feltehetően II. József környezete is innen szerzett tudomást az erdélyi Servetus-példány létezéséről. Ők tudtak a császár pár év előtti eredménytelen tárgyalásairól az ún. De Lavallière-féle — a mai párizsi — Servetus-példány megszerzése ügyében, és valószínűleg ők „sugalmazták” Telekinek a gondolatot, hogy ajánlja fel a könyvet a császárnak. Ezt a feltevést erősíti meg Keresztesi József említett naplójának egyik kitétele is. A gróf, írja Keresztesi, „a Felsőes II. József császárnak parancsoló kérésére” ajándékozta példányát „a bécsi Bibliothecának”.

De emellett szól Teleki Sámuel 1786. január 27-én Nagyváradon kelt és Gottfried Van Swieten prefektushoz intézett levele is, amellyel a Servetus-könyvet a bécsi könyvtárnak elküldte: „Je m'estime bien heureux de pouvoir offrir à la Bibliothèque Impériale le plus rare de tous les livres recherchés, que Vous avez trouvé digne d'y être placé” (a mi kiemelésünk). Szokatlan ajándékozó sorok, amelyek Keresztesi értesülését erősítik meg, miszerint a felajánlás nem önkéntes, hanem kikényszerített volt.

A pozsonyi lap közlésére Servetus régi csodálója, Christoph Gottlieb De Murr nürnbergi tudós is felfigyelt. A tulajdonos személyét — mint a *Journal für Kunstgeschichte für Allgemeinen Litteratur* 1784-es számában maga említi — Cornides Dániel pesti irodalomtörténészről és könyvtárostól tudta meg. De Murr azt is megjegyzi, hogy a Teleki-féle példány „olyan jó állapotban van, mintha most került volna ki a sajtó alól”. A német polihisztor eltökélte, hogy megszerzi Teleki példányának másolatát, s ennek alapján újra kinyomatja Servetus művét. Ezt tanúsítja az 1784—86-os években Teleki Sámuellel folytatott, ma a jeles bibliofil nevé-

viselő vásárhelyi könyvtárban őrzött levelezése, amelyet a szakirodalom eddig nem jelzett.

Teleki Sámuelhez intézett első levelében (Nürnberg, 1784. március 22.) De Murr kettőjük közös szenvedélyére, a ritka könyvek gyűjtésére hivatkozva fordul Telekihez, és kéri, tegye lehetővé, hogy a könyvtárában levő többi kéziratához „ezen minden könyvek között igen ritka könyv” másolatát is hozzáadhassa. Esedezik a grófnak, tegye lehetővé Servetus művének lemásolását, hogy: „akár nálam, akár Szebenben a Te felügyeleted mellett, negyedréti formájára — miként mondják — leírattassék úgy, hogy oldalról oldalra egyezzen az eredetivel.” Ellenszolgáltatás-ként felajánlja kéziratgyűjteménye és könyvei katalógusát, hogy azokból a gróf kedvére válogathasson a neki tetszőkből.

Teleki Sámuel 1784. június 1-én Szebenből kelt levelében határozottan elveti az alternatívát, hogy Servetus művét kezéből kiadja, de reméli: „tetézve kielégíthetek, ha a könyvecskét szemem láttára negyedréti formára (miként óhajtod) tisztán leíratom. Minek gondját [...] akaratomra készségesen magamra veszem.”

De Murr 1784. június 19-iki válaszlevelében örömmel fogadja a Teleki javasolta megoldást, csupán arra kéri ismételtlen a gróft, hogy a másolatban „az eredetinek oldalai a kézirat oldalaival számban pontosan megegyezzenek [...] a másoló mindig tegye ki a nyomtatott oldalak számát.” A nürnbergi tudós leveleiben minduntalan visszatérő, a másolás módozatára vonatkozó kérdés kétértelműségét kizáróan tanúsítja, hogy De Murr eleve nem könyvtára gyarapítására gondolt, mint levelében írta, hanem Servetus művének újranomására.

Közben telnek a hónapok, és Nagyváradról, új hivatali székhelyéről, Teleki 1785. augusztus 28-án kelt levelében megnyugtatta a türelmetlenkedő De Murrt, hogy „Servetus könyve mellett van, s a legnagyobb részét kézzel elég csinosan lemásoltattam. A másolat amint elkészült, szorgalmasan össze is fogom vetni” az eredetivel. Végül 1786. január 20-án, ugyancsak Váradról keltezett sorokban Teleki arról értesíti De Murrt, hogy „Servetus *Christianismi restitutio*jának másolatát hiteles pecsétemmel lezárva átadtam a Bécsbe utazó Adam Szervanszki úrnak”, hogy az továbbítsa a német tudós megbízottjának, Johann Jacob Bittner udvari ágensnek.

A Servetus-mű másolata kéthónapi késéssel jut el a címzetthez. 1786. március 27-én De Murr lelkendező sorokban köszöni meg Telekinek a nemes ajándékot: „Elámultam és torkomon akadt a szó, midőn a homályból kiemelt *Christianismi restitutio* másolatát átvettem [...]. A roppant jóindulatot, amivel megtiszteltél, Kegyelmes Gróf, s az oly szokatlan jóakaratot a kellő dicsérettel fogom ünnepelni a finomabb irodalom összes kedvelői előtt, míg csak tudok magamról, amíg tagjaimat a lélek uralja.”*

Négy évvel később, 1790-ben a Teleki szolgáltatta másolat alapján nyomatta ki Nürnbergben De Murr a teljes *Christianismi restitutio*t — John F. Fulton (1953) közlése szerint az egyházi hatóságok rosszallása ellenére meglehetősen magas példányszámban. Kazinczy Ferenc a Teleki Sámuel tékájáról írt cikkében (*Tudományos Gyűjtemény*, 1817) említi, hogy De Murr „a kancellárius kéziratából és a kancellárius tudta nélkül” nyomatta ki Servetus művét. Kazinczy állítása hitelt érdemlő. De Murr és Teleki levelezéséből ugyanis világosan kiderül, hogy kettőjük véleménye Servetus és Kálvin személyének megítélésében teljesen ellentétes. De Murr 1785. december 20-iki levelében említi, hogy „ezt a férfit [Servetust] annyira becsülöm, amennyire borzadok a gonosz Kálvintól”. Teleki válaszlevelében „bomlott agyú ember”-nek nevezi Servetust, Kálvin magatartását viszont igazolni és mentetni igyekszik (1786. január 20.).

Teleki Sámuel felvilágosult arisztokrata és bibliofil volt, de meggyőződéses kálvinista. A könyvbarát büszke volt gyűjteményének ritka Servetus-példányára, alig feltételezhető viszont, hogy mint hívő református beleegyezett volna az általa eretneknek tekintett servetusi tanok terjesztésébe a *Christianismi restitutio* újranomásával. A Teleki beleegyezését megkerülő, Servetus művét újra napvilágra hozó De Murr magatartása semmiképpen sem elítélhető, sőt vállalkozásával elévülhetetlen érdemeket szerzett a művelődés történetében. Elmarasztható viszont későbbi konok hallgatásáért, ami Teleki Sámuel értékes segítségét illeti, hiszen lehetővé tette a Servetus-mű kiadását. 1805-ben Erlangenben megjelent, Albrecht Haller könyvtáráról szóló művében De Murr két ízben is említi a *Christianismi restitutio*t. Kérkedve említi, hogy a Kálvin elpusztította remekművet „1790-ben a leghűbben újra kiadtam”. Másutt beszámol arról, hogy az egykori Szentiványi Markos Dániel-féle példány, Agh István révén, gróf Teleki Sámuel birtokába került, aki

* Köszönjük Szabó György egyetemi tanárnak a Teleki és De Murr közti levelezés fordítása átvezésével munkánkban nyújtott segítségét. — A szerzők.

viszont azt II. Józsefnek, illetve a bécsi udvari könyvtárnak adományozta. „A mű általam — fűzi hozzá — 1790-ben újraéledt, mint Phoenix a hamuból.“ Teleki Sámuel szerepére semminemű utalás!

De Murrnak ez a különös hallgatása jelentős szerepet játszott abban, hogy az 1790-es újrakiadás alapjául szolgáló másolati példány eredetéről a szakirodalomban téves adatok kerültek forgalomba. John F. Fulton nem tudta azonosítani a másolati példány szerzőjét. E. F. Podach egyenesen De Murrnak tulajdonítja a másolat elkészítésének érdemét. A német tudósnak — úgymond — sikerült volna császári engedélyt kieszközölnie, hogy a Bécsben őrzött műről másolatot készíthessen, s ennek alapján adta ki Servetus művét. Podach tévedését még azzal is tetézi, hogy a Teleki-könyvtár katalógusának egy adatát hibásan értelmezve, azt állítja: a bécsi könyvtár Telekinek kárpótlásként egy másolatot küldött Servetus művéről.

Érthetetlen, hogy a szászvárosi református kollégium egykori diákja, a magyar nyelvet jól ismerő Podach figyelmét elkerülték Keresztési József naplójának a talányt megoldó sorai. Hiszen ott világosan meg van írva, hogy mielőtt Teleki saját Servetus-példányát elküldte volna Bécsbe, „debreceni deák Vitéz József által két exemplumban leíratta Váradon, melynek egyikét magának tartotta, a másikat pedig Norimbergában egy De Murr nevű lutheránus urnak, 1786. küldötte“. A De Murrnak küldött másolati példányt Kazinczy is említi.

Kétségtelen, hogy Teleki elsődleges indítéka a másolat elkészítésére a császár „parancsoló kérése“ teljesítésének közelgő időpontja volt. Szeretné, ha Servetus műve legalább kézirat formában megmaradna könyvtárában, ezért szándékozik arról másolatot készíteni. De Murr kérése csak megerősítette elhatározásában. Végül nem egy, hanem két szöveghű példányt íratott le. Jacob Miller közlése is ezt a feltevést erősíti meg: „Mint hogy pedig egy ilyen igen-igen ritka könyvnek írott emléke a könyvtárban létezzon, Teleki megparancsolta, hogy arról másolat készüljön, olyannyira pontos és helyesen írott, hogy ama kódex kézirat példánya a nyomtatottal egyenlőnek láttassék.“ Ezért bízta meg a kópiák elkészítésével Vitéz Józsefet, a későbbi udvari ágenszt.

A marosvásárhelyi Teleki-tékában őrzött Servetus-másolat kivitelezése valóban remek. Az előzéklap rectóján olvasható, hogy Teleki Sámuel, mielőtt Servetus művét II. Józsefnek adományozta, lemásoltatta Vitéz Józseffel. A versón pedig az áll, hogy ez a példány eredetileg a Szentiványi Markos Dánielé volt.

A De Murr kiadta Servetus-mű alapját képező és Teleki szolgáltatotta másolati példányt ma a Harvard Egyetem könyvtárában őrzik (Ms.L. 217.). Melanie M. Wisner, a könyvtár munkatársa szíves jóvoltából (1981. február 27-én kelt levele és annak mellékletei alapján) összehasonlíthattuk a marosvásárhelyi és a harvardi Servetus-másolat előzéklapját, illetve első oldalait. Minden kétséget kizáróan megállapíthattuk, hogy a két másolat címlapja és szövege *egyazon kéz, Vitéz József munkája*. A harvardi példány eredeti előzéklapja hiányzik, azt utólag pótolták. Az új előzéklap rectóján olvasható De Murrnak egy sajátkezű bejegyzése, mely szerint 1808. április 9-én a példányt bizonyos Reinhardnak adományozta. A versón ugyan-csak De Murr keze írásával az eredeti előzéklapnak megfelelő szöveg, kiegészítve azzal a közléssel, hogy a bécsi példányról készült szó szerinti másolat alapján adta ki újra 1790. május 8-án Servetus művét.

A bejegyzések kétségtelenül tanúsítják, hogy a harvardi példány eredeti előzéklapja nem kallódott el, hanem azt maga De Murr pótolta újjal. Mi készítette erre a szokatlan eljárásra? El akarta kerülni az esetleges jogi bonyodalmakat, mivel Teleki Sámuel engedélye nélkül nyomtatta ki a *Restitutiót*, a gróf szolgáltatotta másolati példány alapján? Vagy nem akart senkivel sem osztolni a kiadás körüli hírnévben, érdemekben? Nem tudjuk. Csak feltevésekre vagyunk utalva.

A felsorakoztatott adatok viszont azt igazolják, hogy Servetus eredeti művéről pontos másolatot készítve s azt De Murr rendelkezésére bocsátva, Teleki Sámuelnek döntő szerepe volt Servetus műve újrakiadásának lehetővé tételében. Ezért a tudományos tárgyilagosság kötelez arra, hogy Teleki nevét és érdemeit az 1790-es *Christianismi restitutio*-kiadás körül De Murr neve mellé állítsuk.

Spielmann József—Sebestyén Mihály—Deé Nagy Anna

Egy magyar nyelvű Goga-levél 1922-ből

Amikor az 1977-es centenáris Ady-év elején Lőrinczi László, az *Új Élet* bukaresti szerkesztője a címben jelzett, Ady-fordításaival kapcsolatos Goga-levelet nekem ajándékozta, ígéretet vett a levélszöveg közzétételére s a benne írottak bővebb megvilágítására, megírása előzményeinek-körülményeinek felderítésére. Sajnos, most, négy esztendő múltán — a Goga-centenárium évében — is csak az egyik felét áll módomban ígéretemnek beváltani, mivel sem a levél címzettjéről, sem pedig a levélben említett, tervezett román nyelvű Ady-antológiáról nem sikerült közelebbi adatokat szerezni.

A kézzel írott eredeti levelet és a hozzá tartozó borítékot még az év október 28-án továbbajándékoztam a nagyváradi múzeumnak, ahol az Ady-ünnepségsorozat keretében 1977. november 21-én megnyitott kiállításon már a nyilvánosság elé került, és azóta is állandó darabja az Ady román kapcsolatait bemutató tárlónak a váradi Ady-múzeumban.

A levél és a boríték fényképmásolata — hátoldalán Sever Dumitraşcu múzeumigazgatónak az átvételt igazoló soraival — birtokomban van, ennek alapján közlöm mindkettőnek a szövegét.

[Kétrét hajtott — 246×204 mm-es — csontszínű levélpapiros egyik — 204×123 mm-es — oldalára tintával írva:]

Ciucea, 1922 Nov. 1.

Tisztelt Uram,

Az Ady fordításokra vonatkozólag csupán azt felelhetem a mit többször kijelentettem, hogy nagyon kíváncsnak tartanám egy román Ady anthológia kiadását, — a melyhez egy néhány vers átültetésével én is szívesen hozzájárulnék. Ezt megbeszéltem több bukaresti íróval és valószínűleg megvalósul. Ez idő szerint azonban legmélyebb sajnálatomra nekem nincsenek Ady fordításaim.

Fogadja tiszteletem kifejezését
Goga Octavian

[Ugyanolyan papírból készült — 108×133 mm nagyságú — borítékon tintával:]

Tisztelt

Dr. Márk Hillely, ügyvéd-
jelölt urnak
Cluj

Strada: Juliu Maniu 17

[A boríték hátoldalán feladási postabélyegző:] CIUCEA -4 NOE 922

[Ugyanott érkezési postabélyegző:] CLUJ -4 NOV 922

A levél címzettjéről — mint azt már előljáróban is jeleztem — a nevének kivül semmi egyebet nem sikerült megtudnom. A *Nagyváradi* című napilap nyomán a Bécsben megjelenő *Jövő* című napilap 1922. július 28-i számában közölt — 1922. július 19-i keltezésű — *Nyílt levél Hatvany Lajoshoz a nagyváradi Ady Társaság ügyében* aláírói között szerepel „dr. Markovits Lajos ügyvédjelölt”, de a vajmi halvány hasonlóság regisztrálásánál tovább nem jutottam.

Nem kevésbé halvány az a nyom sem, amelyre a kolozsvári fordításkötet-tervet illetően bukkantam.

Az 1919-es kommün bukását követően emigrációba kényszerült Ignó, a *Nyugat* volt főszerkesztője, a húszas évek elején egy ideig Romániában tartózkodott, s 1922. decemberi kiutasítását megelőzően néhány hónapon keresztül a kolozsvári *Keleti Újság* munkatársa volt. E minőségében kereste fel csucsaiban otthonában Octavian Gogát, akit még 1913 januárjában ismert meg személyesen azon a Philadelphia-kávéházbeli, irodalomtörténeti jelentőségű találkozón, amelyet Ady hozott létre a *Nyugat*, illetve az új magyar irodalom reprezentánsai — Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Ignó, Schöpflin Aladár, Fenyő Miksa —, valamint a modern román irodalom általa — Emil Isac mellett — legtöbbször becsült képviselője között, s amelyre néhány hónappal később így emlékezett vissza: „majdnem csak tegnap volt, amikor is baráti asztalhoz kerítettem Gogát Ignóval, reprezentáló románként ugyanilyen magyar magunkkal.”

Ignotus több mint két teljes újságoldalt kitevő Goga-interjújában (*Beszélgetés Goga Oktáviánnal*. Keleti Újság, 1922. szeptember 24.) ezt olvassuk: „A nyolc-kilenc év alatt, mióta utoljára láttuk egymást, Goga nem változott, csak, gondolom, akkor még bujasos volt. Első szavunk természetesen, Ady — most készülő verseinek román fordítású anthológiája, s mikor kétségeskedem, hogy lehetséges-e Ady-nak amily magyar, annyira egyéni, sőt minden egyes verse számára újra teremtettséget nyelvtől más nyelvre fordítani: Goga tapasztalatból állítja, hogy bizonyos fokig igen, ő maga is fordít egy csomót. Persze, teszi hozzá, ez nem megy oly simán, mint például Az ember tragédiája, melynek nyelve maga is olyan, mintha fordítás volna. (Kértére magammal hoztam e tragédia kolozsvári rendezői példányát, — nyilván valamire készül vele.) Sőt még úgy sem, mint Petőfinél és Aranyánál, kiknek rapszódiáit vagy skót balladáit nem boszorkányság transzponálni más nyelvre, viszont népi és speciálisan magyar dolgaik számára némiképp híd a román nép-kisebbség s a román patriarkalizmus.“

A Madách-fordításra utaló célszállal kapcsolatban tudnunk kell, hogy a *Tragédia* első színének fordítását Goga még az akkor Budapesten megjelenő *Lucafáru* 1903. augusztus 1-i számában közölte, s 1903—1904-ben csaknem folyamatosan látott napvilágot a folyóirat hasábjain az első kilenc szín fordítása, és bár az 1905. július 15-i folyóiratszám borítójának hátoldalán már a teljes fordítás közeli megjelenését hirdeti, a következő, a tizedik szín fordítása csak több évi szünet után, 1908-ban jelenik meg az ekkor már Nagyszébenben készülő *Lucafáru*-ban. Nincsen nyoma a tizenegyedik (londoni) szín fordítása megjelenésének; ezt csak az 1934-ben kötetben megjelent teljes fordítás tartalmazza. Újabb két szín fordítása jelenik meg 1909-ben: a tizenkettedik (falanszter) a *Viața românească* című iasi-i folyóiratban, a tizenharmadik (úrbeli) Goga *Țara Noastră* című nagyszébeni hetilapjában. Ez utóbbit 1911-ben újból közli az aradi *Tribuna* napilap, majd ismét szünet következik — ezúttal több mint egy évtizednyi —, és csak 1922. november 19-én folytatódik a Kolozsvárra átköltöztetett *Țara noastră*-ban — a tizenharmadik szín ismételt újraközlésével. Ugyanígy jelenik meg 1923. február 11-én a tizenegyedik (esz-kimő) szín fordítása. Az utolsó szín fordítása csak az 1934-es kötetben jelenik meg, akárcsak a már említett londoni színnek, valamint a kilencedik (párzsi) szín második felének a szövege. Goga Madách-fordítása kronológiájának rögzítését azért tartottam szükségesnek, mert bár szinte egy kisebb könyvtárat kitevő irodalma van e nagyszabású fordításnak mind román, mind magyar nyelven, a fordítás, illetve az egyes részek megjelenése pontos „menetrendjét“ még a magyar nyelven megjelent Goga-monográfia kötetéből sem sikerül kihámozni az olvasónak.

Miként nem sikerült közelebbi adatokat megtudnom a Goga-lel Kolozsvár, Szentegyház (ma: Március 8.) utcai címzettjéről, ugyanúgy azt sem tudtam felderíteni, milyen megbízásból, kiknek a nevében, esetleg melyik lap vagy folyóirat képviselőjében kereste meg levélben (?) Gogát, és miféle antológia számára kért tőle Ady-fordításokat. Mindenesetre a kérés nem volt alaptalan, hiszen bátorításul szolgálhatott a szeptemberi, Ignotus-féle interjú közlése, mely szerint Goga „ő maga is fordít egy csomót“ Ady verseiből, továbbá az a tény, hogy — mintegy az interjúban nyilatkozottak megerősítésével — egy hónappal később, a *Țara noastră* 1922. október 15-i és 22-i számában egy-egy Ady-vers fordítása jelenik meg Goga egyik ismert álnevével (Styx) aláírva. Az október 15-i számban megjelent, a *Krisztusok mártírja* (románul: *Martir*) című vers fordítását ugyan már 1909-ben is közölte Goga, de a két, egyenként 8-8 soros versszakból álló vers első fordításából csupán a versszakok utolsó sorát, tehát mindössze két verssort őrzött meg teljesen változatlanul az 1922-ben közzétett fordításban, s még az első fordításváltozat címét (*Martirul Christoșilor...*) is megváltoztatta. A 22-i számban közreadott, a *magyar Ugaron* (románul: *Ogorul unguresc*) című Ady-vers fordítása már mindenképpen első közlés.

Ma már lehetetlen megállapítani, hogy az Ignotus vagy a Goga túlzása volt-e az „egy csomót“ Ady-vers lefordítására utaló közlés az idézett interjúban, ugyanis aligha illik ez a megjelölés arra a mindössze hat versre, amelyet Goga Ady-tól lefordított. Az első két lefordított vers még Ady életében, 1909. március 1/14-én jelent meg a *Lucafáru*-ban, G. szignóval: *A Halál-tó fölött* (románul: *Lacul morții*) és a már említett, *A krisztusok mártírja* címűek. A Révész Béla szerkesztette, 1937-ben Pozsonyban megjelent hasonmás-gyűjtemény, az *Ady-dokumentumok könyve* a Léda-hagyatékban megőrzött eredeti lapkivágat alapján tartalmazza *A krisztusok mártírja* első román nyelvű fordításának reprodukcióját. A lapkivágatot Bölöni György későbbi felesége, Itóka (eredeti nevén Marchișiu Otília) küldte Párizsból 1909. március 7-én a Riviérán idöző Ady-nak e sorok kíséretében: „Küldöm a »Lucafáru«-ból kivágott két versedet. Látod szegény rumuny atyámfiait milyen nagyon vágyódnak az irodalmi világhossz után. Téged most már valósággal

imádnak. Kértek írjak nekik egy tanulmányt a verseidről, sőt óhajtanák nagyon közölni a fényképet is. Na de mindenről szólunk egymással, ha visszatérsz Párisba [...]” Március 20-án pedig Ady írja Monte-Carlóból Budapestre Böllni Györgynek: „Itókatól kaptam levelet s [román] Ady-verseket.”

Az 1909-es és 1922-es közléseket követően még egy ízben jelennek meg Goga tollából Ady-fordítások. A Sextil Pușcariu vezetése alatt, Yves Auger, Lucian Blaga, Kristóf György és Oskar Netoliczka szerkesztésében Kolozsvárott megjelenő négynyelvű (francia, román, magyar és német) folyóirat, a *Cultura* első, 1924. januári számában öt Ady-vers román fordítását adja közre Goga, ezek: *Korán jöttem ide*, *A Hortobágy poétája*, *A krisztusok mártirja*, *A magyar Ugaron* és *A Tiszaparton* (román címük: *Târziu*, *Poet*, *Martir*, *Ogorul unguuresc* és *Ce caut?*). Az ötből tehát csak három az új versfordítás. A közlemény élén Goga néhány soros jellemzése olvasható Ady lírájáról, a szerkesztőség pedig lapalji jegyzetben értesít arról, hogy Goga ígéretet tett Ady művének részletes elemzésére a folyóirat valamelyik későbbi számában. A *Cultura* megjelenése a negyedik szám után megszűnt, és talán ez lehetett a fő oka a Goga ígérte hosszabb lélegzetű Ady-tanulmány csak sajnálható elmaradásának.

A kolozsvári román nyelvű Ady-antológia tervének számításba jöhető nyomait kutatva — a tárgyalt Goga-fordításokon kívül — három fordító hat Ady-vers tolmácsolása mindaz, amit a jelzett időszak közleményeiben fellelhettem: Vasile Al. George három (*A sorsom ellopója*, *Egy templom-alapító álma*, *Az én hadseregem*) és Isaia Tolan két versfordítása (*A nagy Kéz törvénye*, *Egy ócska konflisban*) a *Gin-direa* című folyóirat 1921-i évfolyamában, valamint Nichifor Crainic-tól az *Egy ismerős kis fiú* tolmácsolása alig néhány héttel a november elseji Goga-levél után, 1922. december 10-én a *Țara noastră*-ban.

Román fordításban megjelenő Ady-versekkel 1921–1922 folyamán még a nagyváradi lapokban találkozunk: a *Cele trei Crișuri* 1921-ben három (*Nem adom vissza*, *Közel a temetőhöz*, *A megátkozott ember*), 1922-ben két (*Vér és arany*, *Elillant évek szőlőhegyén*), a két nyelven megjelenő *Aurora* 1922-ben három Ady-vers (*A gazdagság álma*, *A Halál rokona*, *Agg Néző halála*) fordítását közli. Valamennyi tolmácsolója Iustin Iliesiu, akinek 1921-ben Nagyváradon megjelent műfordítás-kötetkéje (*Antologia poezilor moderni maghiari [Modern magyar költők antológiája]*) is tartalmaz néhány Ady-verset, 1922-ben pedig külön kötetben is kiadja Váradon, *Laura* címmel, tizennyolc Ady-vers fordítását (a már cím szerint felsorolt nyolc versén kívül a következők tolmácsolása szerepel a kis kötetben: *Akik mindig elkésnek*, *Hajó a ködben*, *Halk*, *bánatos szökés*, *Csak látni akarlak*, *Csak egy perc*, *Szegény*, *árva rigóim*, *Az elbocsátott légió*, *Öröm-város volt a hazám*, *A fontainebleaui erdőben* és *A Léda aranyszobra*).

Nem célozom az Ady-versek román fordításainak enumerálása, csupán jelezni akartam, hogy az 1922 végéig felmutatható *huszonhét* versfordítással szemben már elérkezettnek látszott az idő, és ott munkált a szándék az Adyt költői nagysága révén méltán megillető reprezentatív versfordítás-kötet kiadására a legjelesebb román költők és műfordítók közreműködésének megnyerésével. Az első ilyen jellegű, kilenc műfordító összesen kilencvenkét versfordítását kötetbe gyűjtő román nyelvű Ady-antológia csak egy negyedszázaddal később, 1948-ban jelent meg. Ez a kötet azonban korántsem a betetőzést jelentette az Ady-versek románra fordításának, hanem tulajdonképpen ez volt az a *kezdet*, amelytől és ahonnan a román nyelvű Ady-versfordítások *menyiségi és minőségi* emelkedését valójában számítani lehet. Utoljára 1972-ben, Paul Drumaru 237 versfordítást tartalmazó Ady-kötetének megjelenésekor próbáltam összeszámlálni a románra lefordított Ady-verseket: a 370 verscím jóval több fordítást jelent, hiszen nem egy verset többen, olykat öten-hatan is lefordítottak. Azóta — elegendő csak az Ady-centenárium évének rendkívül gazdag termésére emlékeztetni — nyilván jelentősen emelkedett ez a szám, pedig már egymagában is nem kevesebbet jelent, mint hogy már kilenc évvel ezelőtt Ady Endre költői termésének *negyven százaléka* a román anyanyelvű olvasók számára is hozzáférhető volt.

Bár nem állnak rendelkezésemre pontos összehasonlító statisztikai kimutatások Ady-verseinek különböző nyelvű fordításairól, románra fordított verseinek összeszámlálása sem történt még meg, bibliográfiájuk sem készült el (az azóta elhunyt Réthy Andor 1962-es bibliográfiája még csak 269 verscímet ölelt fel), érzésem szerint Ady verseinek fordításirodalmában a román nyelvű a leggazdagabb, s ez a hét évtizedet immár meghaladott és a költői életmű ötven százalékához közelítő műfordítási teljesítmény nemcsak irodalmi-művészeti, hanem politikai súlyánál fogva is megérett arra, hogy — bibliográfiai számbavételén túl — monografikus felmérésén is gondolkozzunk.

Bustya Endre

A nyelvrokonító józanság útján

I.

1. A halála másfélszázadik évfordulóján az emlékezés fényébe vont Gyarmathi Sámuel élete, a maga korában játszott tudománytörténeti szerepe és saját korán túl utaló jelentősége csak úgy mérhető fel teljes nagyságában, ha tudománytörténeti távlatba állítva megismerkedünk azokkal az előzményekkel, amelyek úttörő kezdeményezését előkészítették, sőt ha ezen túlmenően nagy vonásokban magunk elé idézzük azt, a kor kicsinyes hazai értetlenségében hanykolódó és végül is elhanyagolt életet, amelynek rendjén a mostoha társadalmi és művelődési körülmények ellenére is a nyelvész Gyarmathi oly jelentős eredményekre jutott el.

2. Minden tudományos pálya egy emberi élet keretei között, bizonyos társadalmi, művelődési körülmények, előrelendítő és hátráltató egyéni életmozzanatok függvényeként bontakozik ki. Nem kivétel ez alól Gyarmathi Sámuel tudományos pályája sem. Éppen ezért mielőtt alkotó tudományos munkásságát értékelnők, meg kell ismerkednünk életével is.

Gyarmathi életére nézve három életrajzíró szolgált megbízható adatokat. A legkorábbi életrajzi tájékoztatás írója, Kállai Ferenc a Gyarmathi halálát követő második évben, 1832-ben még használhatta a nagy nyelvésznek azt a naplóját, amely azóta elkallódott vagy valahol lappang. Kállai e naplóból Gyarmathi életének olyan mozzanatairól értesülhetett, amelyekhez később semmilyen más forrásból nem juthatott hozzá a kutató. Ilyenféle okból forrásértékű számunkra dr. Both Istvánnak, a zilahi református Wesselényi-kollégium egykori tanárának az az ünnepi beszéde, amelyet Gyarmathi zilahi tanári beköszöntőjének százados évfordulóján, 1900-ban tartott. Az emlékbeszéd írója is a Kollégium irattárában akkor még meglévő, a későbbiekben elkallódott iratokból meríthetett a tudós életpályájára vonatkozó fontos adalékokat. A Gyarmathira vonatkozó életrajzi irodalomban kiemelkedő jelentőségű M. Nagy Ottónak, a Wesselényi-kollégium egykori, nagy teológiai-filozófiai felkészültségű és rendkívüli kritikai érzékű vallástanárának hosszas kutatás eredményeként közzétett munkája, a mindmáig legterjedelmesebb és legrészletesebb Gyarmathi-tanulmány. E tanulmány írója is felhasználhatott azóta az elkallódás sorsára jutott Gyarmathi-iratokat, emellett kitaró levéltári és könyvtári kutatómunkával és új, addig nem ismert életrajzi mozzanatok feltárásával, a Gyarmathi-irodalom életrajzi adalékainak kritikai megrostálásával, az élet- és pályakép homályban maradt pontjainak megjelölésével nagy szolgálatot tett a tudománytörténeti kutatásnak.

E három alapvetően fontos életrajzi tájékoztatás írói nem támaszkodhattak egykorú hivatalos anyakönyvi bejegyzésre már Gyarmathi életének kezdő mozzanata, születési időpontjának megállapítása tekintetében sem. Azt, hogy 1751. július 15-én Kolozsvárott Gyarmathi János és Osváth Éva gyermekeként született, sem anyakönyvi, sem családi feljegyzés nem őrizte meg számunkra. Ez az emberi élet kezdetére vonatkozó első adat valószínűleg a Kállai Ferenc kezén megfordult naplóból vagy más forrásból kerülhetett bele az első életrajzba.

Születése időpontján túl Gyarmathi családjáról, rokonsági viszonyairól úgyszólván semmit sem tudunk. Gyermekeveiről is első biztos adatunk az iskoláztatás megkezdésére vonatkozik. Eszerint szülővárosa református kollégiumában kezdte a betűtetéssel való ismerkedést, de aztán az iskoláztató hely többszöri változtatásával Zilahon is diákoskodott, végül aztán 1776-ban a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban 25 éves korában kitűnő eredménnyel fejezte be közép- és főiskolai tanulmányait. Tanulmányi eredményei egyengethették az utat a természettudományok iránt rendkívüli érdeklődést mutató Gyarmathi számára a bécsi egyetem orvostudományi

karán végzendő tanulmányok lehetősége felé. Az a hat év, amelyet ösztöndíjas hallgatóként a bécsi egyetemen töltött, és amelyet végül is 1782-ben az orvosdoktori oklevél megszerzésével zárt le, az orvoslás mesterségére készülő ifjú életének legkevésbé ismert időszakához tartozik: itteni életéről, tanulmányi eredményeiről semmit sem tudunk.

A császárvárosban töltött évekkal Gyarmathi külföldi tartózkodását nem érezte befejezettnek. Ezért a természettudományok mellett a nyugati ipari és technikai fejlődésre vonatkozó tapasztalatszerzés céljából az ifjú orvos vándorútra indult. Koldusszegény diák létére egyik diáktársával gyakran gyalogszerrel, szűkösen táplálkozva, a csehországi Prágán át Németországban tett útja során Hamburgig nagyon sok kisebb-nagyobb várost meglátogatott. Ekkor ejtette útjába először a későbbi egyetemi tanulmányok és az alkotó tudományos pálya alakulása szempontjából oly jelentős egyetemi várost, Göttingát is.

3. Az ösztöndíjból megtakarított pénzből csak négyhónapi vándorlásra futotta, és így Gyarmathi 1783 elején kénytelen volt Németországból hazatérni. Visszaérkezte után előbb Magyarországon gr. Ráday Gedeon két unokája, majd szűkebb hazájában, Erdélyben gr. Rhédey Ádám és Ferenc mellett nevelősködött. Életének e két nevelősködési szakasza közben Nagyenyeden kezdte meg a gyakorló orvosi működést. Rövid nagyenyedi tartózkodásának idejére esik élete egyik, részleteiben teljesen ismeretlen mozzanata: rövid életű házassága is. Házaselete hirtelen félbeszakadása után előbb gr. Bethlen Gergely udvari orvosaként, majd Hunyad megye phisicus (főorvosi) állásában folytatott orvosi gyakorlatot. Déván töltött éveiben kezdte meg nyelvtudományi munkásságát az 1794-ben megjelentetett kétkötetes *Okoskodva tanító magyar nyelvemester* megírásával.

Noha Gyarmathit természettudományos hajlamai sodorták az orvosi pályára, vizolygott a pénzszerzéssel járó gyakorló orvosi élet folytatásától. Valószínűleg ezért és a további egyetemi tanulmányok reményében 1795-ben készségesen vállalkozott arra, hogy gr. Bethlen Eleket németországi tanulmányútra kísérje. Az ottani tanulmányozás egyetemi központjául Göttingát jelölte ki ugyan a szülői akarat, a szünidőkben azonban Gyarmathi az ifjú gróffal bejárta egész Németországot, és meglátogatta Dániát, sőt talán Svédországot is. A göttingai tartózkodás Gyarmathi nyelvtudományi munkássága szempontjából döntő jelentőségű volt. A göttingai egyetem hírneves nyelvész-, történet- és természettudós-tanárai előadásainak hallgatása, a személyes érintkezés, a gazdag egyetemi könyvtárban való búvárkodás lehetővé tette számára, hogy hároméves ott-tartózkodásuk utolsó esztendejében, 1798-ban sajtó alá bocsássa nagy jelentőségű, úttörő összehasonlító nyelvtudományi munkáját, az *Affinitast*.

4. A külföldi utazás és tanulmányozás rendjén Gyarmathit nemcsak a nyelvtudomány kérdései foglalkoztatták, rendkívüli érdeklődést tanúsított a természettudományok, az ipari és technikai fejlődés, nem utolsósorban a Németországban akkor kialakulóban levő modern neveléstudomány kérdései iránt is. Éppen ezért nem feltűnő, hogy hazatérte után — az *Affinitas* hazai rideg fogadtatása miatti kiábrándultságában — szakított a nyelvészkedéssel, sőt a gyakorló orvosi működéssel is, és 1800-ban a zilahi református kollégiumban tanári állást vállalt. Minthogy kilencévi zilahi tanárkodása ideje alatt eredménytelenül próbálkozott a modern németországi neveléstudományi elméletek és nevelői gyakorlat ismeretében szelíd eszközökkel, ráhatással megzabolázni a féktelen diákságot, az eszményi nevelői célok, elvek és a rideg valóság kibékíthetetlen ellentéte a gr. Bethlen Gergely családjá körébe való visszavonulásra készítette a kiábrándult Gyarmathit. A Bethlen családnak a Kis-Küküllő megyei Nagybunban levő birtokán tavasztól őszig a gazdálkodásban segédkeve, kertészkedve, botanizálva, ásványgyűjtési szenvedélyének áldozva, télen a családdal együtt a kolozsvári Bethlen-palotában élte le élete hátralevő két évtizedét.

Szülovárában — feltehetőleg Döbrentei Gábor haladó szellemű és a reformeszmékért lelkesedő kolozsvári baráti köre hatására — még egyszer fellobbant benne az alkotási vágy: megvalósította évtizedek óta melengetett tervét, az első magyar szövejtő szótár, a *Vocabularium* kiadását (Bécs, 1816). E munka megjelenésével le is záródott Gyarmathi alkotó tudományos működése; ezután neve nem szerepelt többé egyetlen nyomtatott vagy kéziratot munka címlapján sem. 1830. március 4-én Kolozsvárt, 79 éves korában, agyszélhűdés következtében rövid haláltusa után mentette meg a halál a további szenvedéstől. A neki élete végéig meleg otthont adó Bethlen családdal való bensőséges kapcsolatára mutat az, hogy gyászjelentését maga a tanítvány, Bethlen Elek fogalmazta meg, ő temettette el, és ő állított neki nemcsak egyszerű empire sírleket a Házsongárdi temetőben. Bethleneket „annyira érdekelte [értsd: érintette] ez a halál, hogy majd az egész háznép beteg“ — jegyezte fel naplójába gr. Gyalui Lajos.

II.

1. A tudománytörténet általános érvényű megállapítása, hogy a nagy, úttörő munkák jelentőségének tárgyilagossága értékelése csak a szóban forgó tudományok előzményeinek ismeretében és a korabeli tudománytörténeti szinthez való viszonyítás rendjén állapítható meg.

Jóllehet Gyarmathy első munkája, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* csak a magyar nyelvtudomány története szempontjából jelentős alkotás, helyét a magunk tudományunk történetében is csak az egyetemes nyelvtudomány történetére való kitekintéssel — a tudománytörténeti előzmények ismeretében — állapíthatjuk meg.

Nemcsak a magyar nyelvnek, hanem Európa minden nyelvének tanítására, sőt tudományos vizsgálatára is évszázadokon át ránehezedett a latin nyelv uralma, illetőleg a két klasszikus nyelv, a görög és a latin vizsgálatának évszázadokon át megkövesedett módszere. A magyar nyelv tanításának azonban mindegyre észre kellett venniük a hajlító és analitikus latin nyelv meg a ragozó, képzőanyagban rendkívül gazdag magyar nyelvvel szembeálló különbségeket. A mondatbeli viszonyítást a latin például a névragozás eseteivel és — analitikusan — prepozíciókkal, valamint különböző szó szerkezetekkel fejezi ki, a tömörítő és ragozó magyar nyelv a mondattagok egymáshoz való viszonyának jelölésére a ragok és jelek végtelen sorát használja fel. A magyar igeragozás kettős jellege, az alanyi és a tárgyias ragozás különbsége teljesen hiányzik a latinból. Minthogy a latin nyelv grammatikai eszközeivel e kettősséget nem lehetett szemléltetni, ezt éppen úgy kellett rekeszteni a latin nyelvben készülő magyar nyelvtanokból, mint — hogy jellegzetes esetet említsék — a magyar képzőrendszer és az igeikötő jelentésárnyaló szerepének bemutatását. Nemcsak a latin nyelvben, hanem az összes indoeurópai nyelvekben kifejezhetetlen például a *csörög, csörren, megcsörren, csörget, csördít, csördül, megcsördül* vagy a *zeng, zendít, felzendül, megzendül, zengedez, zenget* közötti finom árnyalati különbség.

Mindemellett a latin nyelvtanok munkáiból hiányzott a nyelv történeti szemlélete, a nyelvfejlődés és a nyelvi változások fogalmának ismerete. A nyelvtudományi vizsgálódásban a történeti szemlélet hiányát még súlyosbította az *O- és Új-szövetség* két nyelvének, a hébernek és a görögnek különleges megbecsülése, a két nyelv legelőkelőbb voltának egykori hiedelme. Ennek következményeként Európaszerte valamilyen nyelvbölcseleti büvészkedés, a hangokkal és szavakkal való játék, a fellegjáró nyelvészkedés kapott lábra. Minden nyelvet a *Biblia* legősibb nyelvével, a héberrel igyekeztek rokonságba keverni. Ez az Európán átsópró ragály Erdélyben is korán, már Geleji Katona Istvánnak *Magyar grammatikáskájában* (1645) jelentkezett, és aztán az ő korán túl napjainkig a délibábos nyelvészkedésben folytatódott.

2. Kora nyelvészkedő ragályától kezdetben Gyarmathy sem menekedhetett, a latin nyelv nyűgétől való felszabadulásra azonban figyelemreméltó kísérletet tett az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* megjelentetésével. A *Nyelvmester* tulajdonképpen pályázatra készült, de a pályázatra beérkezett művek közül a bírálók egyik pályamunkát sem tartották kiadhatónak. Gyarmathy munkája azonban mégsem jutott a kiadatlan kéziratok sorsára: az erdélyi országgyűlés határozata alapján 1794-ben két kötetben napvilágot látott.

A *Nyelvmester* nem iskolás nyelvtankönyv, hanem tudományos leíró nyelvtan. Az első olyan magyar nyelvtani kézikönyv, amely a latin nyelv nyűgétől megszabadulva, a magyar nyelv sajátosságait figyelembe véve mutatja be nyelvünk rendszerét. „A józan okosság vezérlését” követve Gyarmathy az addig megszokottnál jóval részletesebben tárgyalja a magyar hangok, a beszédrészek, a szóalkotás és a mondat szerkesztés kérdéseit.

3. Gyarmathy második nyelvészeti munkája, az *Affinitas linguae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata* (A magyar nyelvnek a finn eredetű nyelvekkel való rokonsága, nyelvtanilag bebizonyítva) című műve már nemcsak a magyar, hanem az egyetemes nyelvtudományban is úttörő jelentőségű.

E munka tudománytörténeti előzményeit részletesen tisztázta az eddigi kutatás. Már Aeneas Sylvius Piccolomini — II. Pius néven római pápa — 1503-ban megjelent *Cosmographia* című egyetemes földrajzi munkájában felvetette a magyar meg a vogul (manysi) és az osztják (chanti) nép és nyelv rokonságát. Utána a XVI. és a XVII. században német, svéd, sőt magyar kutatók is bizonyították a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való rokonságát. E nyelvek alapos összehasonlítását sokáig megakadályozta a helyszínen gyűjtött, megbízható nyelvi anyag hiánya. Mikor azonban Strahlenberg Fülöp János svéd kapitány 1730-ban orosz fogságba ke-

rülve a helyszínen tanulmányozta a kelet-európai és a szibériai kis népek földrajzi, néprajzi és nyelvi viszonyait, az ott gyűjtött, sajnos még mindig viszonylag szegényes nyelvi anyag ismeretében maga és nyomában több más kutató is a finnugor nyelvek rokonságának hívéül szegődött. A nyelvrokonság kérdésében — a nyelvi tényekre alapított józan felfogás ellen — Magyarországon az „előkelőbb” héber—magyar és török—magyar nyelvrokonság, valamint a más keleti nyelvekkel való rokonítás hívei felháborodottan tiltakoztak. Az európai tudományos világban azonban a XVIII. század közepétől kezdve főként Fischer János Eberhard orosz akadémikus és Schlözer Ágost János német történétíró kritikai állásfoglalása nyomán teljes határozottsággal meggyökeresedett a finnugor nyelvek egy nyelvcsaládba tartozásának tétele. A finnugor nyelvek összehasonlításában a vizsgálódás módszerének kialakítása két magyar kutató: Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel nevéhez fűződik.

4. Kettejük közül a jezsuita Sajnovics volt az idősebb, és így ő tette meg e téren az első lépést. Mikor ugyanis a tudományos világ egy 1769-re várható csillagászati eseményre készült, a csillagász Sajnovics is egy lappföldi megfigyelő pontra került. Itt a jelenségre várakozva, a környék lapp lakosai között végzett nyelvi megfigyelésekre támaszkodva, az addig közzétett lapp nyelvi anyag felhasználásával — a csillagászati megfigyelés befejeződése után — már 1770 januárjában Koppenhágában a dán Akadémia elé terjesztette, majd még ugyanez évben Koppenhágában és aztán Nagyszombatban meg is jelentette *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Bizonyítása annak, hogy a magyarok és a lappok nyelve azonos) című művét. (E munka címében az azonosság kiemelése nem a lapp és a magyar azonos voltát, hanem csak a két nyelv közös eredetét jelenti.) Ebben a művében Sajnovics már nemcsak szövegyezetésekkal bizonyította a két nyelvet, a lapp és a magyar rokonságát, hanem nyelvszerkezeti, alaktani elemek egybevetésével is.

Míg a kétségbevonhatatlan nyelvi tényekre alapított összehasonlító nyelvészeti eredményeket a nyugati világ teljes elismeréssel értékelte, a hazai fogadtatás mereven elutasító volt. Kevés kivétellel az írók többsége, a nyelvészek és a történészek szinte valamennyije a kiméretlen visszautasítás ellentmondásával válaszolt Sajnovics „lealacsonyító” rokonítására. A közhangulatot Barcsai Ábrahám szállóigészerűen terjedező kétsoros verse fejezte ki:

*Sajnovics jármától óvjuk nemzetünket,
Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket!*

A hazai személyeskedő rágalmaktól és a durva támadásoktól elkeserített kutató csalódottan vonult vissza a csillagászati megfigyelések csendes világába, majd az egyetemi oktatás nyugalmasabb területére. Nemcsak hogy a férfikor derekán, 52 éves korában, 1785-ben bekövetkezett halála előtt nem szolgáltattott az úttörőnek elégtételt a sors, de nem érthette meg a Gyarmathi munkásságában jelentkező halk helyeslést sem.

5. Ilyen előzmények után, a XVIII. század végi magyar társadalom romantikus nyelveredeztetési hiedelmeinek világában, az elismertetés nem nagy reményével folytathatta Sajnovics vizsgálódásait a csaknem három évtizeddel később jelentkező kortárs, maga Gyarmathi Sámuel sem. Életpályája legfontosabb mozzanatainak felvázolásakor már láttuk, hogy orvosi végzettsége ellenére Gyarmathit egész élete folyamán nem a medicina, hanem a nyelvtudomány kérdései érdekelték. Mikor aztán a *Nyelvmester* megjelenése utáni évben, 1795-ben a gondjaira bízott ifjú Bethlen Elekkel Németországba érkezett, Göttingában, korának egyik leghíresebb német egyetemén sem az orvostudomány, hanem a nyelvészet és a történettudomány kérdései kötötték le érdeklődését.

A magyarság őstörténeti és nyelveredeztetési kérdései vonatkozásában göttingai tartózkodása kezdetén Gyarmathi tudományos nézetei aligha jutottak túl a hazájában közkeletű, ábrándos felfogáson. A göttingai tanulmányi évet megelőző esztendőben megjelent *Nyelvmestere* előszavában ő maga még így nyilatkozott: Nyelvünk „napkeleti nyelv, melyre nézve különbözik is nagyon az európaiaktól, ellenben pedig sok dolgokban hasonló a zsidó, káldeai, samariai, szíriai, szerezsen es arabiai nyelvekhez”. Minthogy azonban Göttingában éppen annak a történészprofesszornak, Schlözernek előadásait hallgatta, aki a magyar nyelv finnugor eredeztetésének feltétlen híve volt, tanára előadásainak és személyes ösztökélésének hatására Gyarmathi tudományos felfogásában gyökeres változás ment végbe: maga is a magyar nyelv finnugor rokonságát valló professzor tudományos álláspontja hívéül szegődött. A tudománytörténeti kutatás — részint feltevésszerűen — tisztázta ugyan a más részről kapott külső hatásokat is, nem kétséges azonban, hogy az eléje táruló finnugor nyelvi anyag bizonyító erején kívül a legdöntőbb módon Schlözer professzor

befolyásolta Gyarmathit új nyelvhasonlító állásfoglalása és módszere kialakításában. A göttingai tartózkodás tudományos teljesítményeként 1798-ban ki is került a nyomdából a finnugor nyelvhasonlításban kiemelkedő jelentőségű munka: az *Affinitas lingvae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Az 1799-es évszám valószínűleg könyvterjesztési megfontolásból kerülhetett a mű címlapjára.

Az *Affinitas*nak I. Pál orosz cárhoz intézett ajánlása azt sejteti, hogy Gyarmathiban felvetődhetett az Oroszországban uralkodó támogatással a nyelvrokonok közé teendő gyűjtőút terve is. E terv a cári érdektelenség és a napóleoni idők háborús zavarai közepette nem valósulhatott meg, és ezzel az *Affinitas*ban felhasznált nyelvi bizonyító anyag kiegészítése és a bizonyítás módszerének továbbfejlesztése a lehetőségek határán kívül került.

A munka címlapján szereplő *grammaticae demonstrata* címrészlet már eleve is jelzi azt, hogy a szerző a nyelvrokonosság bizonyításában a nyelvtani, illetőleg nyelvszerkezetbeli egyezéseknek tulajdonított döntő jelentőséget. A cím második része (*Affinitas... cum lingvis Fennicae originis*) meg arra utal, hogy Gyarmathi a bizonyítás körébe vonta az általa ismert összes finnugor nyelveket. A nyelvszerkezetbeli egybevetés határozott hangoztatásával és a vizsgálódásnak az egész finnugorsági körére való kiterjesztésével, sőt a szamojéd nyelvekből vett bizonyító anyag bevonásával — Sajnovics úttörése nyomán — a szerző nagy lépést tett a finnugor, illetőleg az uráli összehasonlító nyelvtudomány körének és módszerének jelentős továbbfejlesztésére.

Eppen ezért Gyarmathi Sámuel — Sajnovicsal együtt — nemcsak az uráli nyelvek összehasonlító kutatásában tarthatjuk úttörő személyiségnek, hanem az egyetemes összehasonlító nyelvtudomány módszerének kezdeményezésében és kifejtésében is. A két magyar kutatónak az egyetemes nyelvtudomány történetében megállapítható szerepére és időtálló teljesítménye jelentőségére mutat az a pusztán tény, hogy az Amerikai Egyesült Államokban századunk hatvanas éveiben mind a *Demonstratiót*, mind az *Affinitast* — angol nyelvű bevezetővel — hasonló kiadásban újra megjelentették.

6. A külföldi tudományos világ egykori kitüntetett értékelésének ellentmondva, az *Affinitas* hazai fordítása is a szinte tökéletes semmibevétel, hébe-hóba a gúnyos lebecsülés formájában jelentkezett. Nem csoda hát, hogy az *Affinitas* európai híru szerzője a hazai fogadtatás dermesztő légkörében és a göttingainál összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb itthoni könyvtári viszonyok közepette a továbbiakban felhagyott az összehasonlító nyelvtudományi munkálkodással, és visszavonult egy vidéki városka kicsinyes világába, hogy középiskolai szinten — mindenek októként — fegyelmetlen, rakoncátlan diákok tanításával, nevelésével bajoskodjék.

Az újabb csalóddal járó zilahi tanárkodás kilenc éve és a rá következő fél évtizednyi remeteségbe vonulás után — hihetőleg Döbrentei Gábor kolozsvári körében — még egyszer fellobbant az élemedett koru Gyarmathiban a nyelvtudományi alkotás vágya. 1816-ban Bacsben megjelentetett *Vocabularium*ával valóra váltotta regóta melengetett tervét: az első magyar etimológiai szótárt. Minthogy Gyarmathi e munkájában a magyar szavak egész soráról mutatta ki az idegen eredetet, a *Vocabularium* még inkább a népszerűtlen, agyonhallgatott könyvek sorsában osztozott, mint idősebb testvére, az *Affinitas*. Kazinczy Ferenc levelezésében magától Kazinczytól, de kivülről Kölcseytől és Döbrenteitől megörzödött lekcisnylő, elítélő nyilatkozatok tesznek bizonyossá arról, hogy még ezen a magas szinten is milyen ellenérzést váltott ki Gyarmathi e műve: a nyelvi kölcsönhatás szóképzési vetületének a korra nem jellemzően józan szemlélete.

7. S ha már a nyelvi kölcsönhatás kérdésének futó megemlítésével utaltam Gyarmathinak e tekintetben való józan felfogására, meg kell említenem egy benünket közelebből érintő kérdést is: Gyarmathinak a szókincsünkbe bekerült román eredetű kölcsönzések problémáját illető állásfoglalását. Már az *Affinitas*ban és még hangsúlyozottabban a *Vocabularium*ban Gyarmathi elfogulatlanul számolt az együttélő népek érintkezéséből adódó szókincsbeli kölcsönhatás nyelvi következményeivel. Az ilyen értelmű magatartás logikus következményeként az ő bizonyításában a magyar szókincsnek a latin, német, szláv, török vagy újlatin nyelvekből bekerült jövevényelemei sorában ott szerepelnek a szókincsünkbe románból bekerült kölcsönzések is. Ezt a tárgyilagos, józan állásfoglalást akkor értékelhetjük igazán, ha tekintetbe vesszük Gyarmathi korának ábrándos nyelveredetiztatói közül például annak a Horvát Istvánnak a hírhedt szószármaztatásait, aki az ókor nagy személyiségeinek és földrajzi világának neveit játszi könnyedséggel magyar eredetűnek nyilvánította.

8. Összefoglalásként Gyarmathi tudománytörténeti jelentőségét így jellemezhetjük:

a) Az *Okoskodva tanító magyar nyelv*mesterben Gyarmathi megteremtette az első olyan magyar leíró nyelvtant, amely a magyar nyelv rendszerét a latin nyelvtől függetlenül a különleges nyelvi sajátságok figyelembevételével mutatja be.

b) Nagyon józan nyelvi tényekre alapított szemlélettel közelítette meg Gyarmathi a nyelvi kölcsönhatás kérdését is, mikor a *Vocabularium*ban a környező nyelvekből a magyarba bekerült jövevényszó-anyagot tárgyilagosan megjelölte.

c) E két, csak a magyar nyelvtudomány története szempontjából jelentős érdemén túl Gyarmathi az *Affinitással* egyetemes vonatkozásban is úttörő személyiség: az összehasonlító nyelvtudomány módszerének kezdeményezői közé tartozik.

Szabó T. Attila

Közös hagyományok a románok és a székelyek társadalmi és függetlenségi küzdelmében (XV—XVII. század)

A tavaly Bukarestben megrendezett Történettudományi Világkongresszus előtt pártunk főtítkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs találkozott a hazai történészekkel. Az 1980. május 27-i találkozón elhangzott beszédében a köztársaság elnöke hangsúlyozta, hogy e kongresszusra a romániai történészek a kölcsönös megismerés és tisztelet szellemében készültek fel, és elsődrendű feladatuknak tartják e szellem érvényesítését, képviselését. Az irányt szabó elnöki beszéd leszögezte: a történészek legfontosabb feladata azoknak az eseményeknek, folyamatoknak a feltárásában áll, amelyek a népeket egymásra utalták, összekapcsolták, a közös történelmi alkotás medrébe sodorták, szemben az őket elválasztó vagy éppenséggel szembehelyező eseményekkel. Persze — hangsúlyozta Nicolae Ceaușescu elvtárs — ez nem jelenti a történelmi valóság egyoldalú szemléletének az alkalmazását, hanem csupán annak az igazán humánus és előremutató szellemnek a képviselését, amely az események és folyamatok feltárásában a népek közötti közeledés és megértés útját egyengeti.

Valójában a történelem nem volt csupán a derűs napok diadalmenete. A társadalmi és nemegyszer a nemzeti ellentétéktől terhes múltnak megvannak a maga árnyoldalai is. A kérdés csak az, hogy ne ezek egyoldalú bemutatása, értékelése kerekedik felül és szabja meg a tudatalakító történetírást. Roppant fontos, hogy egész felfogásunkat annak az igazságnak a felismerése és tiszteletben tartása vezérelje, amely szerint minden népnek, nemzeti és nemzetiségi közösségnek a múltja egyaránt szép és megbecsülésre kötelez. Ezen a téren nincsen faji vagy nemzeti alapokon álló kiváltság, a történelem nem csupán a „kiválasztott népek” műve, akik mindent alkottak a velük szembehelyezett, „alkotásra képtelen” és mindig rossz szellemet képviselő népekkel. Nincs ok és történelmi alap arra, hogy valamelyik nép is szégyellje a múltját vagy mások elítélő, megbélyegző szemléletét viselje. Amennyiben érvényes az, hogy nem becsülheti meg más népek történetét az, aki a saját népe múltját becsméri, éppen annyira tagadhatatlan az is, hogy nem viseltetik kellő tisztelettel a saját népének múltja iránt az, aki a más népek történelmét becsméri. De már maga a történelemalkotás sem oszlott mindig meg, vagy nem szorítkozott csupán az etnikai közösségek zárt kereteibe. Sokszor utalta a közös sors egymásra a különböző közösségeket, állította az együttműködés feladatainak megoldása elé; a kölcsönös hatások, a befolyások sok irányú és nemegyszer áttételes érvényesülése pedig mindig a közös alkotás irányába sodorták a különböző etnikai, népi, nemzeti és nemzetiségi közösségeket. Ha tehát ezt tagadni nem lehet, akkor jogosan vetődik fel a kérdés: mi az értelme annak, hogy mindent, ami előremutat, csupán egyes etnikai közösségek alkotásának tekintsék és tüntessék fel, míg a más népek múltjának számlájára kerüljön mindaz, ami eltérendő? Valójában ez a történelemhamisítás egyik változata, s a polgári elfogultság és kizárólagosság gyökeréről táplálkozik.

Tagadhatatlan persze, hogy bizonyos korszakokban az egyik vagy másik nép jár élen, de ha jobban megfigyeljük a jelenséget, mindig felleljük ennek a tör-

ténelmileg pontosan meghatározható okait anélkül, hogy faji vagy etnikai mozgatórugók kellene segítségül hívjunk. A történetírás akkor fedi leginkább a valóságot, ha egyik vagy másik etnikai közösség múltját az általános emberi fejlődés mindenkori szintjén igyekszik bemutatni, felfedve mindazt, ami az egyetemes történelemhez kapcsolta. Távol áll tőlünk, hogy az egyéni, egyedi alkotást és sajátosságokat tagadjuk, sőt az a meggyőződésünk, hogy a sajátosságok, mindaz, amivel gazdagítja egyik vagy másik nép múltja az egyetemes történelmet, csakis úgy domborodik ki, ha a kapcsolás állandóan fedi a valóságot. Mindez persze hangsúlyozottabban vonatkozik a szomszédságban élő vagy egy és ugyanazon területet lakó etnikai közösségekre. Ez esetben mind a közös alkotás, mind pedig az egymásrautaltság sokkal világosabban tör felszínre.

A kölcsönös segítség és együttműködés vonatkozásában itt a románok és székelyek közös hagyományaira szeretnék bővebben kitérni a társadalmi és függetlenségi küzdelemben a XIV. század végétől a XVII. század elejéig. A magyar—román egymásrautaltság egyik mozzanata ez mind a külső betolakodók, mind pedig a néptömegek kizsákmányolói ellen vívott harcnak. S mivel a harc nem volt könnyű, az ellentmondásoktól nem mentes közös küzdelem is egyre izmosodott, és az együttműködés mind tartalmában, mind formáiban gyarapodott.

Történelemszemléletünk megköveteli, hogy az együttműködés mozzanatait is a sokszínűségükben kidomborodó egység dialektikus összefüggésében vizsgáljuk. Mindenekelőtt szemügyre kell vennünk, hogy melyek voltak azok a mozgatórugók, miben álltak azok a körülmények, amelyek a két különböző etnikai közösséget az együttműködésre kényszerítették, a közös harc porondjára állították. A székely—román törökellenes küzdelem kérdése nem új keletű a történetírásban, de bemutatása sokáig csupán az egyedi példák felsorolására szorítkozott, s így nemegyszer a véletlenszerűség benyomását keltette, ugyanis elszigetelt példákkal mindent illusztrálni lehet. Az utóbbi évek marxista történetírásának köszönhetjük, hogy a székely történet behatóbb tanulmányozása kapcsán rámutatott az együttműködés feltételeire. A feudalizmus előrehaladásának ellenére a székelység tömegeiben megőrizte a XVI. század derekáig a szabadparaszti állapotot. Ez a sajátos társadalmi szerkezet a székelyek fejenkénti hadkötelezettségéből fakadt, no meg azokból a természetföldrajzi adottságokból, amelyek főleg Gyergyóban, Csíksban, Kászomban és részben Háromszéken meg Udvarhelyszéken szűk határokat szabtak a gabonatermelésnek s ezzel a hűbéri rendszerre jellemző nagyobb kiterjedésű birtokok kialakulásának s a velük járó tömeges jobbágyosodásnak. A fegyverviselő székelyeknek már letelepedésüktől fogva fontos szerep jutott az ország védelmében, s így a központi királyi hatalomnak érdekében állott ezt a katonaelemet oltalmazni a hűbérurak túlkapásaival, visszaéléseivel szemben. Tudott dolog, hogy az országot ért támadás esetén a székelyek saját hadi felszerelésükkel és egy hónapra elegendő élelemmel fejenként szálltak hadba. Ők alkották az ország legolcsóbb és egyben Erdély legszámasabb katonaelemét. De meghatározott arányban részt kellett venniük a király vagy a vajda vezette külországi hadjáratokban is. Erre egyre gyakrabban került sor különösen a XIV. század végétől, amikor az oszmán birodalom elfoglalta a Balkán-félsziget jelentős részét, és a Dunánál megjelvenve egyaránt fenyegette Havaselvét és a magyar királyságot. Bár a havaselvi hadak már a XIV. század második felétől részt vettek a balkáni törökellenes hadjáratban, a nagy veszély a század végén következett be, amikor Havaselve trónjára Mircea cel Bătrîn került, aki hozzálátott a törökellenes védelem megszervezéséhez. Védelmi politikája találkozott Luxemburgi Zsigmond magyar király azon törekvésével, hogy európai méretű hadjáratot szervezzen az oszmán—törökök kifűzésére a Balkánról. A történelmi szükségszerűség hozta magával, hogy 1395. március 7-én Zsigmond király és Mircea cel Bătrîn törökellenes szerződést kötött. A teljes egyenjogúság alapjaira fektetett szövetség meghatározta az együttműködés formáit és feltételeit, a kölcsönös támogatás és közös küzdelem megszervezését. Ettől kezdve a királyi hadakban harcoló erdélyi vajda seregében jelentős szerep jutott a székelyeknek. Hadd említsük meg, hogy még 1395-ben a székelyek hada támogatta a havaselvi sereget Nikápoly ostrománál és bevételénél, amikor vezérük, Losonczy István is elesik az ütközetben. Ugyancsak székely hadakat küldött a király Mircea cel Bătrîn támogatására az ellene lázadó havaselvi bojárok megzabolozására. Részt vettek a székelyek a havaselvi vajda hadainak oldalán a Dobrudzsa felszabadításáért vívott csatákban, majd később Stibor erdélyi vajda vezetésével az al-dunai törökellenes harcokban.

A XV. század derekán a törökellenes küzdelem megszervezését Hunyadi János, a román és magyar nép közös hőse, a balkáni népballadák Szibinyáni Jankja ragadta kezébe. A temesi bán, a királyi hadak főparancsnoka, az erdélyi vajda és végül Magyarország kormányzója törökellenes hadjárataiban mindig ott voltak a székelyek, a Hunyad és Hátszeg vidéki román kenézekkel együtt, a szász városok

gyártotta hadi felszerelésekkel. Jellemző, hogy Hunyadi János az 1438 nyarán vívott küzdelmek után (amikor a viddini Mezit bég hadait kiűzte Erdélyből) állította ki a csiksomlyói kolostornak adományozott kiváltságlevelét, amelyben a csiki székelyek vitéségét örökítette meg. Ismeretes, hogy a székely had Hunyadi János székely ispán vezénylete alatt küzdött 1442-ben a havaselvi törökellenes hadjáratban, a híres ialomíjai győzelem kivívásában. Hunyadi János 1443-ban a Duna menti népek, magyarok, románok, szerbek és bolgárok, valamint a legendás Szkender bég vezette albánok összefogására támaszkodva szervezte meg a történetírásban „hosszú hadjárat” néven ismert törökellenes balkáni támadását. A székelyek ekkor is ott voltak hadában. Hunyadi mint Magyarország kormányzója erősítette meg szabadságlevelében a székelyek szabadságait, ezzel is mintegy kiemelve hősiességüket, véraldozatukat. A hosszú téli hadjárat után II. Murád szultán is kénytelen volt megállapítani, elismerni, hogy „a magyarok és románok együttesen nagy erőt képviselnek”. A népek közötti összefogásból és kölcsönös támogatásból sarkant ez az erő.

Noha Mátyás király és Štefan cel Mare viszonya a XV. század hatvanas éveinek második felében éppen a magyar király moldvai hódítóhadjáratának következtében elmérgeződött, a mindkettőjüket fenyegető veszély jobb belátásra bírta őket. A kölcsönös támogatást leszögző szerződés után a királyi hadak is Štefan cel Mare oldalán küzdtek a török ellen. Most is főleg a székely had volt az összekötő kapocs. A XV. század humanista lengyel történetírója, Jan Długosz jegyezte fel például azt, hogy az 1475 januárjában kivívott, Vaslui melletti győzelemben Štefan cel Mare oldalán harcolt az őtezernyi főből álló székely had. A neves lengyel történetíró azt a mozzanatot is megörökítette, amikor a székely hadak magukra vállalták a csata megkezdését, és közülük másfélezeren estek el az ádáz küzdelemben. 1476-ban, amikor a bátor moldvai vajda ellen maga II. Mohamed szultán indult haddal, Mátyás király ugyancsak a székely hadakat vezényelte ki Štefan cel Mare megsegítésére. Rendszeressé vált a XV. század második felében a székelyek részvétele a Moldvában vagy Havaselvén vagy éppenséggel a balkáni hadszíntereken vívott törökellenes küzdelmekben. Éppen ezért joggal követelték a székelyek II. Ulászló királynak küldött panaszlevelükben, hogy fékezze a vajdát és a nemeseiket az ellenük irányított visszaélésekben és erőszakos jobbágyosításban, mert a fegyverviselés jogán szabadok. Szabadságukért sok véraldozatot hoztak, ugyanis — amint írják — „midőn a boldogult királyok bennünket fölszólítottak, minden táborozáson ott voltunk az ország védelmére, s őseink vére különböző országokban tudniillik Moldvában, Havaselvén, Rácországban, Török-, Horvát- és Bolgárországon bőven omlott és a mi vérünkől patakok folydogáltak, tagjainkból és csontjainkból pedig halmokat hánytak”.

A jogtalanság és visszaélések rendszere, a szabadságok megnyirbálása, az erőszakos jobbágyosítás kényszerítette a székelyeket a XV. század végén és a XVI. század elején az egyre határozottabb fellépésre a nemesek és kiváltságosoktól élvező székely főrendiek ellen. Persze a székelyek hűbérrelles küzdelme ekkor már nem volt új keletű, hiszen már 1430-ban általános székely felkelésről adnak hírt a korabeli források. 1465-ben meg a háromszéki Szolga Miklós állott a támadásba lendülő székelyek élére, akik a Zabolán tartott közgyűlésükön úgy határoztak, hogy élve nyúzzák meg az őket elárló előkelőket, és szalmával tömjék ki bőrüket. A székelyek ugyanis roppant vigyáztak arra, hogy a maguk választotta tisztségviselők a közösség érdekeit védjék, éltek is a szabad választás jogával, hogy nyakukba idegen, elnyomó vármegyei nemeseiket ne állítsanak, akik csak saját önző érdekeiket tartják szem előtt, mintegy szembehelyezkedve a székely község szabadságaival, jogaival. Példamutatóan fogtak össze és léptek fel, hogy választott vezetőiket a közösségi szabadságok védelmezésére kényszerítsék, és a közösséget elárló vezetőket vagy főrendieket szigorúan megbüntessék. Brodaries István állítása, miszerint a harcias és vitéz székelyek között „nincs nem es, sem paraszt, a svájciakhoz hasonlóan valamennyien egyenlő jogokat élveznek”, a XVI. század elején már nem fedte a teljes társadalmi valóságot. Éles osztályellentétek feszítették a székely társadalmat is. Közéletben áll a valósághoz Oláh Miklós feljegyzése a székelyekről. Szerinte a magukat a hunok ivadékaiknak, Csaba királyfi leszármazottjainak tartó székelyek „valamennyien egyenlő gondját viselik szabadságjogaiknak, senkinek sem engedik ugyanis, hogy szabadságban megelőzze a másikat”. Feljegyezte továbbá azt is, hogy választott kapitányuk vezetői őket a hadba, neki van jogában „bíráskodni fölöttük, gyűlést hívni össze, velük együtt dönteni a fontosabb dolgokban”. A humanista történetíró szerint a székelyek „adót senkinek nem fizetnek”, kivéve, „mikor Magyarország királya koronáztatik, nősül vagy fia születik”, ilyenkor ugyanis fejésként egy-egy ökröt küldenek a királynak. Az ökrösítés néven ismert adó (a királynak adott ökröket bélyegző vassal megegetik) beszédese sem ment azonban zökkenő-

mentesen. 1506-ban ugyanis a székelyek megtagadták az ökördó beszolgáltatását. Ulászló Tomori Pált küldte a lázadó székelyek leverésére válogatott lovashaddal. Közöttük volt Oláh Miklós apja is tizenhat lovassal, sőt az összecsapásban „húsz sebet kapott”. A Marosvárhely mellett összegyűlt székelyek szétverték az ellenük küldött királyi hadat. „A székelyek — írja Oláh Miklós — az ősi szabadságot még a mai napig sem felejtették el. [...] Ha észreveszik, hogy valamelyikük a közösség és a közjó ártalmára tesz valamit, vagy titokban áskálódik a szabadság ellen, amit minden emberi dolognál többre értékelnek, vagy kihirdetett rendeleteikre nem kel föl az ellenségre, és látják, hogy ellenkezik, vagyonát széthordván házát földig rombolják, és ha szerét ejthetik, megölik.” Az összefogás és a közösségi tudat annyira erős volt a székelyek között, hogy évszázadokon át sikerrel védték szabadparaszti állapotukat. Verancsics Antal krónikájából is tudjuk, hogy a XVI. század első felében a székely társadalmat az osztályellentétek magas feszültsége jellemezte. Soraikban állandóan nőtt az elégedetlenség, s éppen ezért nem véletlenül került ki közülük az 1514. évi nagy parasztháború vezére, Dózsa György. Az egész magyar királyságot megrázó parasztháborúra jellemző Erdélyben, a Bánságban, a Kőrösök vidékén és Máramarosban a román és magyar jobbágyparasztok összefogása, közös harcuk a hűbéri kizsákmányolás ellen.

A székelyek és a moldvaiak közötti katonai együttműködés további szakaszát a Petru Rareș moldvai vajda küzdelmeiben való székely részvétel jellemezte. Amikor a Porta Aloisio Gritti kalandort küldte Erdélybe hadakkal, hogy befolyását itt megerősítse, és ezután Petru Rareș trónjától megfossa, a székelyek a moldvai vajda hadait támogatták. Részt vettek a székelyek 1538-ban a moldvai törökellenes küzdelemben, amikor Petru Rareș ellen maga Szolimán szultán vezetett hadjáratot a moldvai bojárság árulását kihasználva. A székely hadak fedték Petru Rareș menekülését Erdélybe. A XVI. század második felében is hírt adnak a források a közös törökellenes küzdelemről. Említsük meg például azt, hogy Báthori István, Erdély fejedelme és Lengyelország választott királya nemegyszer küldött székely hadakat a moldvaiak segítségére. 1592-ben viszont a moldvai vajdával kötött török- és tatárellenes szövetség értelmében Báthori Zsigmond, Erdély fejedelme mintegy kétezer főből álló székely hadat küldött Moldvába. Brassó városa szerelte fel e hadat ágyúkkal és más fegyverekkel. Élén olyan neves kapitányok és hadnagyok állottak, mint Sibrik Gáspár, Karácsonyi Tamás, Somogyi Sebestyén és Nagy Ádám. Három álló évig küzdött ez a székely sereg a moldvai hadakkal együtt az állandóan betörő tatár és török hadak ellen.

A románok és a székelyek katonai együttműködésének legjelentősebb szakasza azonban akkor köszöntött be, amikor Havaselve trónjára Mihály vajda került, akit a román nemzeti tudat és vele egybehangzóan a hazai történetírás Erdély, Havaselve és Moldva politikai egyesítőjeként tart számon. A román nemzeti történelem e színes egyénisége a Porta éberségét kijátszva 1593-ban megvásárolta Havaselve trónját.

A tizenöt éves háború kirobbanása kínálta nemzetközi viszonyokat mind Báthori Zsigmond, Erdély fejedelme, mind pedig Mihály vajda kedvezőnek találta a török uralom lerázására. Báthori csatlakozott a Habsburgok vezette törökellenes szövetséghez, és egyengette az utat a havaselvi és moldvai vajdák bevonására. Maga a Bánságba küldte hadait a törökök ellen. 1594 novemberében Mihály vajda is zászlót bontott, de ezt megelőzően Báthori Zsigmond a fogarasi vár kapitányát, Horváth Mihályt nevezte ki a Havaselvére küldött mintegy négyezer székely lovassal és gyalogosból álló had vezérévé, amelynek segítségével Mihály vajda 1594. november 13-án felkoncolta a Bukarestben tartózkodó törököket, és megkezdte országának felszabadítását a Porta fennhatósága alól. Később is egész sor székely katonai egység harcolt a vitéz havaselvi vajda zsoldjában olyan neves hajdú vagy székely kapitányok vezetésével, mint Makó György, Király Albert, Dömös István, Tamásfalvi János, Bekes István, Béli János, Harali István és sokan mások. A korabeli források azt is említik, hogy Mihály vajda oldalán több, magyar hajdúkból és székelyekből álló sereg vett részt a híres Călugăreni melletti csatában 1595 augusztusában, amikor a havaselvi vajda hada a román történetírásban számon tartott legnagyobb győzelmét aratta Szinán pasa roppant nagy számú török hada felett. Igaz ugyan, hogy a kivívott győzelem után a vajdának a szám szerint túlerőben levő török had elől vissza kellett húzódnia a hegyekbe, de ezzel is csupán az újabb támadást készítette elő. A Báthori Zsigmonddal megkötött szerződés értelmében Havaselve ura az erdélyi hadak segítségét kérte, hogy országából kiűzze Szinán pasát, aki elfoglalta Bukarestet, Tirgoviște várát, és magát ott megerősítette. A vesztély láttán Báthori Zsigmond általános hadrakelést rendelt el. Az 1562. évi nagy felkelés leverése után először szólította Erdély fejedelme az összes székelyeket is hadba. Megígérte nekik az eltiport szabadságjogok visszaállítását. A táborozásra

készülő székelyek azonban felhasználták az alkalmat, hogy újra fegyveresen lépjenek fel az őket elnyomó nemesek és székely főrendiek ellen. A gyülekező székely had a Brassó melletti Feketehalomnál ütötte fel táborát, és fejedelmi szabadságlevelével kiállítását követelte. Noha a nemesség ezt ellenezte, Báthori Zsigmondnak szorongatott helyzetében nem volt mit tennie, ugyanis kellő haddal nem rendelkezett a székely tábor feloszlására, de nem is mellőzhette őket, ha sikeresen akart szembe szállni a fenyegető török hadakkal. Engedet tehát a székelyek követelésének, s 1595. szeptember 15-én hosszas tárgyalások után kiállította szabadságlevelét, amelyben megfogadta, hogy felszabadítja a jobbágyok alól mindazokat, akik hadra kelnek, visszaállítja a székelyek jogát széki kapitányaik és királybíráik választására, tiszteletben tartja a székely szabadságjogokat, és ősi szokás szerint lajstromba, az úgynevezett székely lustrába vezeti be azoknak nevét, akik a hadjáratból kivesszük részüket, s ezzel szabad státusukat biztosítja. A Báthori Zsigmond kiállította szabadságlevelével és a hozzá kapcsolt lustra volt az első fejedelmi okmány, amely a székely szabadságok rendszerét írásba foglalta, és annak ellenére, hogy nem mindenben érvényesült a táborozó székelyek kívánsága, mind az egyének, mind pedig az egész székelység hadviselésből és katonáskodásból fakadó jogait rögzítette. A szabadságlevelének kihirdetése után ősi szokás szerint véres kardot hordoztak végig az egész Székelyföldön, ezzel adták tudtára mindenkinek az általános mozgósítást. Bár a korabeli források eltérően jelölik meg a táborba szállt székely hadak létszámát, a szemtanúk hűs- és huszonnyolcezer, Havaselvére induló székely harcosról írnak. Az adatok kritikai elemzése és összevetése kétségtelenül bizonyítja, hogy az egész erdélyi hadnak kétharmadát és a Szinán pasa ellen induló egyesített erdélyi, havaselvi és moldvai hadsereg felét a székely gyalogosok és lovasok hada alkotta. A fejedelem kilencezer új stájeri puskát osztott szét a székely gyalogosok között. Ezzel is növelte ütőképességüket. A havaselvi hadjárat első alaposabb román feldolgozása már külön is kiemelte a székely had szerepét. Nicolae Bălcescu ugyanis a Mihály vajda tetteinek szentelt mindmáig klasszikusnak tartott művében beszámol a székelyek hősiességéről, a Tîrgoviște ostrománál és bevételénél, Bukarest és Giurgiu felszabadításánál és az egész török hadnak Havaselvérel történt kiűzésében tanúsított bátor kiállásáról, elszánt merészségéről. Helyszűke miatt nem idézhetjük mindazokat a korabeli forrásokat, beszámolókat, amelyek a székelyeknek 1595 őszen a havaselvi véres küzdelemben véghez vitt hadi tetteiről szólnak.

A roppant nagy véráldozat és hősiesség ellenére a nemesség visszavonatta Báthori Zsigmonddal a hadjárat előtt kiállított szabadságlevelét. 1595 decemberében az országgyűlésre összeült kiváltásos rendek semmisnek, érvénytelennek nyilvánították a feketehalmi szabadságlevelét, és a községek vezetőit maguk elé idézték, letartóztatták és lefejezték. A rászédés és az adott szó megszegése joggal fogant bosszút, a fegyveresen hazatért székelyek újabb támadásra készültek a nemesség ellen, székenként választottak maguknak kapitányokat, szervezték a felkelést. Igen ám, de a nemesség megelőzte őket. Az összes székely székek központjába (székes helyeire) megtorló hadakat küldött, amelyek 1596 elején vérbe fojtották a felkelést, megrendezték a népi tudatban „véres farsang” néven ismert kegyetlen megtorlást. Mindez csak tovább szította az ellenszenvet és a bosszút a Báthoriakkal és a nemességgel szemben, a székelyek készen álltak bárkinak a szolgálatába állani, aki szabadságaik visszaállítását megfogadja, és a Báthoriak meg a nemesség ellen lép fel.

Mihály vajda mindezt jól tudta, s kiváló politikus- és hadvezérként ki is aknáztta, amikor 1599 őszen rászánta magát, hogy átkeljen a Kárpátokon. Számolt a székelyek döntő fontosságú hadával, idejében felismerte, hogy ha a székely hadat maga mellé állítja, vagy legalábbis semlegesíti, a Báthori Andrásal vívott csatában nyert ügye lesz. Már 1599 szeptemberében a Ploiești és Stroești melletti táborban tárgyalásokba bocsátkozott a hadaiban küzdő székely kapitányokkal. Ezeket küldte ki a Székelyföldre, hogy a maga és Rudolf császár nevében ígérjék meg a székely szabadságok visszaállítását, és vegyék rá a székelyeket a melléje való csatlakozásra. Számítása bevált, mert midőn Báthori András, későn ugyan, de tudomást szerzett Mihály vajda igazi szándékáról, hiába hívta hadába a székelyeket, azok elpártoltak mellőle, és elsőként a kézdíszékiek álltak át a Barcaságba benyomult havaselvi hadakhoz. A döntő sellemberki ütközetben a székelyek zöme Mihály vajda mellett küzdött, s november 3-án és 28-án a havaselvi vajda most már a császár helytartójának minőségében kiállította a székely szabadságleveléket. Mihály vajda szabadságleveléi, minden ellentmondásosságuk ellenére, valójában biztosították a székely szabadságjogokat, s ezzel szorosabbra vonták az együttműködést. Hiába ígért bármit a vajda mellől elpártolt Csáki István, hiába fenyegette a szász patriciátus a székelyeket földjük felperzselésével, mindaz nem vert éket közéjük és a vajda közé. A székelyek akkor sem hagyták cserben, amikor Rudolf császár

küldöttei Mihályt felszólították, hogy távozzon Erdélyből, mert a tartományt magának óhajtja fenntartani. A prágai udvar Mihály vajda személyében csupán esz-közt látott, és csak arra akarta felhasználni, hogy kardjával Erdélyt elfoglalja. Amikor Mihály nyíltan is fölfedte szándékát, és visszautasította a neki szánt eszközszerepet, Giorgio Basta, a császári hadak vezére, addigi szövetségese szembe fordult vele. Am a székelyek most sem fordítottak hátat a vajdának, sőt a miriszlói ütközetben 1600. szeptember 18-án több mint kétezren estek el, hogy a menekülésre kényszerült vajdai hadakat fedjék. Mintegy 13 ezer gyalogos és ugyanannyi lovas vett részt Mihály vajda küzdelmeiben 1600-ban, abban az évben, amely mint az egyesítés éve győkezett meg a román nemzeti tudatban és történetírásban. Valójában csaknem az egész székely had csatlakozott 1600 tavaszán a vajda hadseregéhez a moldvai hadjárat idején. Miután Mihály vajda kiűzte az országból a lengyel párti Ieremia Movilă vajdát, és uralma alá hajtotta Moldvát, a hozzá hűen ragaszkodó székelyekből állított őrséget a fontosabb várakba. Így például Suceava várát a Kaptury János kapitánysága alatt álló székelyek őrizték és védték még akkor is, amikor a Moldvába vonuló lengyel hadak Jan Zamojszky kancellár vezetésével újra visszahozták az ország trónjára Ieremia Movilă vajdát. A székelyek eltorlaszolták a lengyel hadak előtt az utakat akkor is, amikor Jan Zamojszky 1600 őszén arra készült, hogy Erdélybe vonulva elfogja a magára maradt menekülő Mihály vajdát. Az együttműködésnek alapját Mihály vajda székelypolitikája biztosította, amely tiszteletben tartotta a székely közösségi szabadságokat, felszabadította a jobbágy-ságra kényszerített székelyeket, mert hadi erejükre csakis így számíthatott. Tette ezt még akkor is, amikor országgyűlési határozataiban a nemesi kiváltságokat védte az ország jobbágytömegeivel szemben, és a hadviselés költségeinek fedezése céljából mind súlyosabb terheket rótt az ország lakosságára. Magyar íródeákokat alkalmazott udvaránál, hogy levelezését a székely székekkel és városokkal ezek anyanyelvén folytathassa. Ilyen körülmények közepette a székelyeknek is érdekükben állott kitartani a vitéz vajda mellett, mert így szabadságaikat biztonságban tudták. Mihály vajda székelypolitikájának hatékonyságát bizonyítja, hogy maga Báthori Zsigmond is ezen okulva kénytelen volt változtatni a székelyekkel szemben tanúsított magatartásán. 1601 decemberében már maga állított ki Déván a székelyeknek szabadságleveleket, s azoknak saját jól felfogott érdekében igyekezett érvényt szerezni. Mihály vajda tapasztalatain okulva, annak minden következményével számolva kezdeményezett új székelypolitikát Bocskai István, és ezzel állította maga mellé a székelyeket a Habsburg-ellenes felkelés idején. Az egész székelységet állandóan forrongásban tartó társadalmi feszültségek megszüntetésére tett kísérletet Bethlen Gábor is, amikor a fejedelmi hatalom és az ország függetlensége érdekében oltalma alá vonta a katonáskodó székely rendeket, igyekezett gátat vetni az önkéntes jobbágyosodás vagy az erőszakos jobbágyosítás folyamatának.

A történelmi körülmények alakulása s a velük szorosan összefüggő társadalomstruktúra fejlődése teremtette meg a székelyek hadi fontosságának alapját a feudalizmus korában. Ezzel vele járt egy bizonyos társadalmi tudat kialakulása is. Nincs tehát okunk arra, hogy akár ez esetben is faji vagy etnikai sajátosságokból fakadó mozgatórugókat keressünk. Ha a történelemben párhuzamok után nézünk, nem is kell nagyon messze kereshünk a hasonlatosságokat. Moldvában és Havaselyén is felleljük azokat a szabadparaszti vagy részben kismemesi rétegeket, amelyek a fegyverviselés jogán évszázadokon át sikerrel védtek szabadparaszti állapotukat, mint ahogyan védtek a Hunyad, Hátszeg és Fogaras vagy akár Kóvár vidéki román kenézek, bojárok és kismemesek. Gondoljunk csak Moldvára Ștefan cel Mare idejében, akinek hadát zömében a moldvai szabadparasztköz rézei néven ismert népes rétege alkotta. De még Tudor Vladimirescu híres olténiai pandúrjai is főleg az ottani szabadparasztság soraiból kerültek ki. Némi hasonlatosságot mutat, persze távolról sem lényegtelen eltérésekkel, a XVI. század második felében és a XVII. század elején kialakult magyar hajdúság. Ha viszont távolabbi vidékek felé tekintünk, a hasonlatosság felöltik a doni orosz és a zaporozsei ukrán kozákság, a svájci, sőt a svédországi katonáskodó szabadparasztság helyzetével, szerepével. A székely-magyarországi katonai együttműködése a románokkal, s a román szabadparaszti rétegekkel való történelmi párhuzama ebből a sajátos helyzetből fakadt, ez alkotta a közös küzdelmek alapját az egymásra utaltság szükségzerűségében. Hagyományt alkotó múltunknak szerves része ez az együttműködés, és párhuzam, melynek feltárása a kölcsönös megbecsülés és tisztelet szellemét, tudatát erősíti.

Tudjuk, hogy mindazoknak, akik történelemkutatásunknak az utóbbi években elért eredményeit figyelemmel kísérték, a fenti sorok újat nem mondanak. Vállaltuk mégis e rövidre szabott összefoglalást, hogy ezzel a megfogalmazott elvárásnak eleget tegyünk, hiszen — úgy véljük — az ismeretterjesztő tanulmányok közlése

még mindig nem aknáza ki a lehetőségeket és adottságokat, még mindig adós maradt a szocialista tudat formálásában. Azzal is számoltunk, hogy a helyszűke miatt az árnyalatok rovására egyszerűsítettünk, lényeges mozzanatok maradtak ki az összefoglalóból, de ha az olvasó kedvet kap a megjelent szakkönyvek és tanulmányok elolvasására, gondolom, célt nem tévesztettünk.

Demény Lajos

Temesvár kultúraépítő polgármestere

Temesvár modern nagyvárosként fogadta a XX. századot. A korszerűsödésben néhány lépéshosszal megelőzte patinás műemlékekkel ékeskedő településtársait; nem annyira vársáncos, tavorózsás múltjára, hanem inkább a haladás áldásaival érkező jövőre figyelmeztet. A várjelleg feladása után széles sugárutakkal kötötte, fűzte a központi maghoz a régi városnegyedeket, hogy a színes „villanyosok” mellett a lovaskocsik s az egyre sűrűbben feltűnedező csodagépek, az autombilok is kényelmesen elférjenek rajtuk, s hogy elégséges hely maradjon a nyárfák, akácfa-sorok számára is. Az első urbanisztikai tervet Ybl Lajos műépítéssel és Kovách Aladár „királyi főmérnökkel” készítette el a város, míg az újabb „felmérési, városbővítési és szabályozási terv” Szesztay László műegyetemi magántanár munkája. „A városok fejlődése rendszerint egy központ felé irányul — írta századunk elején Temesvár közművelődésügyi tanácsosa, Bellai József. — Temesvár ezzel szemben centrifugális irányban fejlődik, s míg más városok monumentális új köz- és magánépületeiket rendszerint régi szűk utcáikban lebontott házak helyére építik, addig Temesvár nagyobb szabású palotáit a városrészek között amerikai módon nyitott új utcákban, előre megrajzolt körutakon s parkok mellett emeli, hol azokat az adott viszonyoktól függetlenül, a legjobb perspektíva előre kiszemelt hatása szerint helyezheti el.” A neoklasszicista és szecessziós bérpaloták s középületek között a legmutatósbakat olyan építésszek tervezték, mint Székely László, Alpár Ignác, Baumgarten Sándor, Baumhorn Lipót, Ybl Lajos, Schumann Ignác és Reiber János. Esteledéskor kigyúltak a villanygökök és az ivlámpák, fényükben a büszke ragyogással, hogy Európában először itt, a Bánság központjában állították utcai szolgáltatba az elektromos áramot 1884 októberében. A kései krónikás meg sem tudja mondani, hány gép, technikai újdonság és ipari eljárás alkalmazásáért, bevezetéséért, meghonosításáért illeti meg Temesvárt az országos elsőség. Tizenegy irányba pöfögtek ki a századfordulón a gőzösök a vidék legnagyobb vasúti csomópontjáról, míg a Bega-csatornán mindkét irányba áruval megrakottan úsztak a különböző zászlók alatt navigáló hajók. Az iparnak külön városrésze volt, az új üzemek, gyártelepek azonban már nemigen fértek el a nagyvárosra nőtt Gyárvárosban, s ezért meglehetősen gyors iramban a Józsefváros vasút felőli oldalát s az Erzsébetváros külső széléit is meghódították.

Feltétlenül több oka van a rohamos fejlődésnek. Az összetevők kusza nyalábjából egyetlen tényezőzt kívánunk kiemelni ezúttal kiemelni: az önmegbecsülést. A város többek között azért tudott lépést tartani a haladással, mert hosszú évtizedeken át rátartian és következetesen „respektálta” önmagát. Történetének szerencsésebb korszakaiban ugyanis olyan művelt, sokoldalúan felkészült férfiakat helyezett a városbírói, majd a polgármesteri székre, akiknek merszük és bátorságuk volt a kísérletezésre, az úttörés kockázatainak vállalására. A városvezetők sorában szép számban akadtak olyanok is, akik pennájukat nemcsak az akták, szerződések aláírására használták, hanem a műzások szolgálatára is elszegődötték; lapszerkesztőként, költőként, szónokként, helytörténészekként is nevet és magas fokú elismerést szereztek. A hazai német irodalomtörténet sokra értékeli a versekkel és drámákkal jelentkező Johann Nepomuk Preyer tevékenységét, akinek városmonográfiája ma is érdekes és hasznos. Preyer Hunyadi László tragédiáját dolgozta fel egyik színművében, s rendszeres munkatársa volt az első temesvári magyar nyelvű lapnak, a Pesty Frigyes szerkesztette *Delejtűnek* is. A korszerű Temesvár legcéltudatosabb megálmodójának, dr. Telbisz Károlynak a beszédei és cikkei is kötetbe gyűltek, hogy felidézzék a város újabb kori történetének ünnepi pillanatait. Geml József több mint félszáz esztendő telttől a város szolgálatában, s még főjegyző korában ő indította meg, és éveken át szerkesztette Temesvár hivatalos lapját, a *Városi Közlönyt*. Több lapnak volt a szerkesztője és munkatársa Cornel

Grofşoreanu is, aki egyik lelelkesebb támogatója volt a Gusti-féle szociológiai mozgalomnak.

Az író-polgármesterek sorát Joseph Klapka — Klapka Györgynek, az 1849-es szabadságharc tábornokának édesapja — nyitotta meg, aki a reformkor idején, 1819 és 1833 között, állt a város élén. Vezetésével lendült neki Temesvár a fejlődésnek.

A város lakossága a múlt század első negyedében tízezerről 12 500-ra emelkedett, habár a malária bőségesen szedte áldozatait: minden 11,5 lakosra jutott évente egy haláleset. Voltak hónapok, amikor a temesvári nagy gyógyszerárban — amelyet Joseph Klapka apja, a tudós hajlamú, természetrajzi megfigyeléseket végző Karl Klapka bérlet — naponta 17-18 font kinint adtak el. Az 1831-es és az 1836-os kolerajárványok idején két és fél ezer temesvári pusztult el. Ennek ellenére az 1848-as forradalom előestéjén 2045 házában 4476 család, pontosan 18 103 személy lakott. Temesvár a lakosság létszámát tekintve ebben az időben a Monarchiában a 37., Magyarországon pedig a 13. helyen állott. Fél évszázaddal azelőtt — a XVIII. század végén — még mindössze 156 ház állott Temesvár belvárosában. A város gyarapodása, a népesség szaporodása, az igények növekedése sok iparost vonzott a Bánság katonai és közigazgatási központjába. A Temesváron élő mesterek, kézművesek épp a Joseph Klapka polgármesterré választását megelőző években s az azt közvetlenül követő időszakban tömörültek erőteljes céhekbe. A városi tanács és a polgármester messzemenően támogatta a céhek alakítását. 1815-ös keltezését viselnek a németszabók, a molnárok, a viaszöntők, a magyarszabók, a szürszabók, a kerékgyártók és kovácscok, a németszűcsök és kesztyűsök, a lakatosok, a sarkantyúsok, a puskaművesek, az óráscok, az öntők és ráspolymetszők, a gombkötők és zsinórverők, a harangöntők, az ötvösök és rézművesek, a tímárok, az üvegesek, az esztergályosok és más szakmák céhlevelei. A következő években állították ki a magyartímárok (1816), a csizmadiák, a szűcsök, vargák (1817), halászok és mészárosok (1818), a kordoványosok (1817), a szappanosok (1828), a fazekasok (1829), a hentesek (1835), a harisnyakötők, takácsok, posztőkészítők és paszományosok (1839) szabadalomlevelét. A XIX. század közepén már nem kevesebb, mint 1575 kézműves és 93 kereskedő működött Temesváron. A téglagyárban 1854-ben már ötmillió darab téglát égettek. Megújultak, fejlődtek a XVIII. században alakult gyárak, s a XIX. század elején újak keletkeztek. Különösen nagy hírnévnek örvendett a sztearingyár, a pasztellceruza-gyár, a két olajgyár, a három szeszegető, a bőrgyár, a líkorgyár. Az egyik szeszegetőt egyébként vejevel, Anton Sprunggal társulva Joseph Klapka alapította, s ő vezette évtizedeken át a város legnagyobb nyomdáját is.

Abban az időben nemcsak a művészeteket meg az irodalmat termékenyítette meg a kor forradalmakat érlelő, nemes eszményektől fűtött, szélsőségek közt viharzó romantika lázas szelleme, hanem az egyéni sorsokat is mélységesen átítatta, meghatározta. Joseph Klapka életútja, kimagasló alakja sem nélkülözi a romantikus vonásokat. Közéleti pályája, egyéni sorsa egyaránt regénybe illő. Felemelkedett a sikerek, az elszánt nekibuzdulások, a jelentős közérdekű cselekedetek csúcspontjára, ugyanakkor azonban a kudarcok, az anyagi gondok, a becsületsértő rágalmozások poklait is megjárta. Vállalkozó kedvű, a közérdeket következetesen szem előtt tartó, tette kész férfiú volt Joseph Klapka, akit a sikertelenségek, bukások sem tudtak letörni; hitet és erőt tudott meríteni az újrakezdéshez, a töretlen bizakodáshoz.

Tizennyolcadik életévét alig töltötte be a városi gyógyszerárak tulajdonosának és bérelőjének fia, amikor részt vett a Napóleon ellen viselt háborúban. Főhadnagyként kilencven embert vezényelt a nem sok dicsőséget termő hadjáratban, s „bátorságával és józan életével” kiérdemelte feljebbvalói és tisztársai megbecsülését. A háború forgatagából visszatérve fiatalon, alig húszesztendőskorában feleségül vette Dávid Teréziát, s nemcsak hűséges élettársat kapott, hanem házasságkötése révén tulajdonába került a város egyedüli nyomdája. A városi tanács 1807. március 20-án állította ki számára a városi polgárságról szóló oklevelet, s adta meg a jogot, hogy temesvári nyomdász- és könyvkötőmesterként működhessen. Nagy lendülettel látott a nyomdászszakma minél alaposabb elsajátításához. A vállalatát terhelő adósságok, a bécsi bankbukást követő 1811-es devalváció ellenére, amelyek próbára tették a fiatal nyomdatulajdonos rátermettségét, Joseph Klapka a felszínen tartotta magát: lapalapítással kísérletezett, hónapokon át kiadta a jórészt politikai és hadi tudósításokat közlő *Tagsberichtet*, jól jövedelmező kalendáriumot szerkesztett, s egyre változatosabb és tartalmasabb alkalmi kiadványokat jelentetett meg. A vidéki nyomdák a múlt század elején épp a legnagyobb hasznót hajtó könyveket nem nyomtathatták, a tankönyvek, a román, a szerb és a zsidó könyvek kiadása a pesti egyetemi nyomda kizárólagos kiváltsága volt. A mostoha körülmények ellenére

Joseph Klapka virágzóvá tette üzemét, amely mihamar tízezer forintot jövedelmezett. Hatvan bála papírost használt fel évente a temesvári nyomda, amelyben általában egy faktor, két szedő és négy nyomtató dolgozott. A fiatal Klapka más jellegű üzleti vállalkozásokba is belevágott: két esztendeig négytagú társaság tagjaként a temesvári színház bérlője volt, majd 1815-ben megnyitotta a Bánság első kölesönkönyvtárát és nyilvános olvasótermét — a nyomtatott katalógusok tanúsága szerint közel négyezer könyv várta itt az érdeklődőket —, s két évtizeden át hozzáértéssel és elismerésre méltó szakszerűséggel vezette. A könyvvállomány 58 százalékát tudományos és ismeretterjesztő művek alkották. A szépirodalmi kiadványok közt helyet kaptak a világirodalom klasszikusainak legjelentősebb művei. A túlnyomórészt német, kisebb hányadában latin, magyar, illetve francia nyelvű könyvek a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első évtizedeiben láttak napvilágot Magyarországon s a nyugat-európai államokban. Klapka a könyvtár állományát vásárlások útján és saját nyomdájára kiadványaival állandóan gazdagította, így tette hozzáférhetővé a polgárság számára a tudományok s az irodalom értékes alkotásait.

Vagyoni helyzete, műveltsége következtében Joseph Klapka Temesvár egyik legtekintélyesebb polgára lett. Kezdetben „városi árvaatyává” választották, majd 1819-ben ő lett Temesvár első polgármestere. Másfél évtizeden át „önzetlenül, buzgósággal és erélyes kézzel” intézte a város ügyeit. Felívelő közéleti pályájára sötét árnyékot vetettek időnként a kiméretlen sorscsapások. Negyedik gyermeke születésekor meghalt a hűséges élettárs, Dávid Terézia, s alig egy hétre rá édesapját, a Morvaországból II. József idején a Bánságba települt nagy tudású Karl Klapkát is eltemette. Pereskednie kellett a tetemes atyai örökség miatt az őt kismizmizni akaró leánytestvéreivel. Másodszor is megnősült, a gyönyörű Kehrer Juliannát vette feleségül. A vármegyei és városi hivatalnokok közül többen is szemet vetettek a fiatalasszonyra, köztük olyanok is, akik vénasszonyokat béreltek fel megkönyvezésére. Ostromuk nem járt eredménnyel, s ezért régi szokás szerint a férjen siettek megbosszulni magukat. Gáncsolták üzleti vállalkozásait, s névtelen feljelentésekben próbálták befektíteni a nádor és a császár előtt. A város polgársága vallási és nemzeti különbség nélkül Klapka pártjára állt, s aláírásaikkal ellátott „bizalmi nyilatkozatban” utasították vissza a rosszindulat szülte hamis vádakát. A városi tanács később a követeknek küldött *Utasításban* is kitért a feljelentések kérdésére: „Szükséges kiemelni a városok ügyében szokásba jött nyomozásokat és denúnciaciókat, melyek különösen a kincstári biztosok részéről tapasztalt névtelen vagy álnév alatti feljelentések által oly mélyen sértik a városok méltóságát és úgy egyes személyek, mint az egész városi tanács szabad és független eljárását. Ezen legkivált újabb időben nagy mérvben elterjedt titkos feljelentések ellen azok biztos elhárítása céljából szükséges lévén az országgyűlésen is állást foglalni, a követ urak az ilyenek megszüntetésére tőlük telhetőleg is igyekezzenek.”

Választott követként az 1825. szeptember 11-én kezdődött pozsonyi diétán egyébként Joseph Klapka polgármester és Nikolits András főjegyző képviselte Temesvár városát. Egy évvel a „reformországgyűlés” megnyitása előtt Joseph Klapka újra özvegyen maradt: újabb két gyermeket — Juliannát és Györgyöt — hagyva árván, Kehrer Julianna is meghalt. A ház, amelyben Klapka György, a szabadságharc későbbi tábornoka, „Komárom hős védője” született, ma is áll a temesvári Caruso utcában: földszintjét — szerencsés találat az a véletlennek — a megyei könyvtár gyermekosztálya használja. Joseph Klapka 1826-ban harmadszor is megnősült, de Anna Pachmann von Eggensdorf „nem bírta a temesvári klímát”, s rövid bánsági tartózkodás után visszatért Bécsbe. A hat félévát felfogadott asztalnyok és segítőkész rokonok nevelték. A fiúk közül hárman a katonai pályát választották, csak József maradt a szülői háznál, hogy a nyomda s a könyvtár vezetésében apjának segítkezzen. Az országgyűlések elhúzódtak, a kétszer is követte választott Joseph Klapkának nemigen jutott ideje üzleti vállalkozásai szervezésére, irányítására. Többször is nehéz anyagi helyzetbe került. „Atyám anyagi állása napról napra rosszabbra fordult — írta *Visszaemlékezéseiben* gyermekkorát felidéző Klapka György. — Először is nem vezettek bennünket többé abba a szép kertbe, amelyet a városon kívül bírtunk, el kellett adni. Nemsokára ezután azt beszéltek, hogy szülőházunkban sem maradhatunk tovább, mert atyám kénytelen azt másnak átadni; végre csakugyan ki is költöztünk onnan és a Gyár városban béreltünk szobát, ahol nekem a szobák oly hideg és ridegnek tetszettek és én magamat oly szerencsétlennek éreztem, mintha a sors csapásait, melyek szegény atyámat sújtották, én is vele együtt hordoznám.” Vejenek, Anton Sprung gazdag temesvári polgárnak írja életének erről a szakaszáról Joseph Klapka: „Keresetemben egyszerre megakadva, a nyomdai személyzetnek — melyet kevésbitenem

semmi esetre sem lehetett — és nagyszámú családomnak eltartásáról kelletvén gondoskodnom, csaknem emberfeletti erőre volt szükségem, hogy a gondok terhe alatt össze ne roskadjak.“ Polgármesteri hivataláról megpróbált többször is leköszönni, hogy vállalatai felvirágoztatásával hathatósabban foglalkozhasson, hogy még több időt szentelhesse élete nagy szenvedélyének, a közművelődésnek. Olajgyárat és szeszgyárat alapít Anton Sprunggal társulva, de igazi örömet azokban a tartalmas, bátor hangú hetilapokban leli, amelyeket a húszas-harmincas évek fordulóján sorra megindított. A *Banater Zeitschrift* főleg közgazdasági és tudományos cikkeket közöl, két színházi szaklap, a *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft*, valamint az 1830-ban napvilágot látó *Thalia* a temesvári színház valamennyi előadásáról kimerítő bírálatot közölt. „A temesvári modern hírlapirodalom megalapítója“, miután nyomdáját és könyvtárát eladta, kétszer is elvállalta a rangos hetilap, a több mint tíz évig fennálló *Temeswarer Wochenblatt* szerkesztését. A cselekvő nyugtalanság, a köz érdekeit szolgáló jobbító szándék idősebb éveit is beragyogta. A közéletből az önkényuralom sötétségében szülővárosába, Aradra vonult vissza, ahol 1863. május 12-én, hetvenhét esztendőskorában hunyt el. Nyomdászként, gyáralapítóként, közhivatalnokként, könyvtárosként és lapszerkesztőként Joseph Klapka felmérhetetlenül sokat tett Temesvár gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedéséért. A reformkor embereszménye testesült meg benne. Széles látókörű, erős akaratú, tette kész férfiú volt, aki életre szólóan eljegyezte magát a szociális, ipari és szellemi kibontakozással. Figyelő szemét az országra s a nagyvilágra vetette, és a felhalmozott ismeretek kincsestárjára alapozva bátran vállalta a legkülönbözőbb területeken a magvetés, az úttörés feladatát.

Érdemes rámutatni, hogy nyomdászként is szívesen jelentetett meg olyan könyveket, amelyek a hazai és külföldi „hasznos tapasztalatok“ népszerűsítésére, az új eredmények, felfedezések propagálására vállalkoztak. Kielégítette a céhek gyakorlati igényeit is, német és magyar nyelvű „vándorlókönyveket“ nyomtatott számukra. Több mint négyezer példányban jelentette meg a maga szerkesztette könyvnaptárát, a *Temesvárer gemeinnütziger erheitender, belehrender Volk- und Haus-Kalendert*, amely olyan nagy sikert aratott, hogy közel száz éven át folyamatosan napvilágot láthatott. Miként a címből is kitűnik, Joseph Klapka naptárával is tanítani és szórakoztatni akart a „közhasznúság“, az ismeretterjesztés nemes célzatával. Polgármesteri hivatala másfél évtizede alatt szabályoztak és kövezték ki a belvárosi utak jelentős részét; nagy gondot fordított a köztisztaság fenntartására, az ivóvíz- és csatornahálózat bővítésére. A vármegye és a város összefogásával épült meg az első „tsinált út“, amely a Bánság központját az ország belsejével összekötötte. A város határában ma is áll az a hatméteres obelisz, amelyet a jelentős esemény tiszteletére emeltek, s amelyen latinul, németül és magyarul örökítették meg a nagyszabású vállalkozás legfontosabb adatait. Írásos feljegyzésekből tudjuk, hogy az országútnak ezt a szakaszát „Kövé János főszolgabíró, Meskó Ezechiel alszolgabíró, Török János csanádi püspök, Anton Schneller parancsnokló tábornok, Franz Momir várparancsnok, Muslay László alispán, Bedekovich Tamás kamarai adminisztrátor és Joseph Klapka polgármester idejében“ kövezték ki 1830-ban és 1831-ben. Sokat jelentett a rohamosan iparosodó Temesvár számára ez a köves út, amely élénkebbé tette a nyersanyag- és áruforgalmat. Klapka városvezetői tisztsége idején került tető alá a rendőrség, valamint az evangélikus templom és iskola épülete. A maga létesítette üzemek mellett több új, nagy fontosságú gyár kezdte meg működését Temesváron.

Valósággal rajongott a színházért. Megnagyobbította és korszerűsítette a színház régi épületét, és Schmidt Antal városi építésszel új színházat is tervezetett, amelynek felépítésére Klapka visszavonulása miatt már nem kerülhetett sor. Mindent elkövetett annak érdekében, hogy Temesvárra jó szintársulatok szerződjenek. Theodor Müllernek, a tehetséges direktornak s a város színházrajongó közönségének köszönhetően — s ebben a Klapka alapította színházi lapoknak is nagy részük volt — épp Joseph Klapka polgármestersége idején emelkedett legmagasabb csúcára a temesvári német nyelvű színjátszás.

Joseph Klapka fiatalon elkötelezte magát a haladásnak. Felfogásában, törekvéseiben, addigi tettei helyességében egyértelműen megerősítették az 1825-ös országgyűlés eszméi, amelyek új célkitűzéseket és távlatokat jelöltek ki. Nagy érdek-lődéssel követte a diéta munkálatait, s nem kevesebb, mint negyvenhat „követi jelentésben“ számolt be az ország függetlenségének, védelmének, művelődésének, iparának, kereskedelmének legégetőbb kérdéseit felvető előterjesztésekről, hozzászólásokról és vitákról. Különösen nagy visszhangot keltettek a temesvári kövekben Széchenyi István szavai, mert maguk is a kereskedelmi, a vám- és iparviszonyok rendezésének sürgetésére kaptak megbízást. Temesvár, a Bánság gazdasági és közigazgatási központja érezte, úgymond, „leginkább azon nagy akadályok

nyügét, melyek által a honi ipar és kereskedelem hátrányára a külföldi érdekeket védő vámrendszer a csereforgalmat nálunk egészen elnyomta és lenyűgözte". Joseph Klapka a reformmozgalom elszánt harcosává vált. Pozsonyból hazatérve *Banater Zeitschrift für Landwirthschaft, Handel, Künste und Gewerbe* címmel henteente kétszer megjelenő lapot alapít, amely a műszaki újdonságok megismertetését, a közgazdasági, az iparfejlesztési kérdések taglalását, a mezőgazdaság korszerűsítésének sürgetését tekintette elsődrendű feladatának. Helyi vonatkozású cikkeket is közölt a lap. Elemezte többek között a vasárnapi iskolában tanuló iparos tanoncok általános műveltségének, elméleti fölkészítésének kérdését, s ismételten foglalkozott a bányászati gabonatermesztés fejlesztésének adottságaival, az üvegyártás meghonosításának problémáival. Oratsek Imre temesvári „fizikus-üvegművész” megfigyelései alapján 1828 júliusától kezdődően — elsőként hazánkban — meteorológiai összefoglalókat, a hőmérsékletre, a széljárásra, a légnyomásra vonatkozó adatokat közölt a lap. A hazai ipar és mezőgazdaság fellendítését a *Banater Zeitschrift* legfőképpen a világ gazdasági életének megismertetésével, a pozitív tapasztalatok népszerűsítésével kívánta szolgálni. Hasábjain helyet biztosított épp ezért az utazó, a „világjáró” mezőgazdászok, kereskedők, mesteremberek beszámolóinak, s rendszeresen átvette vagy kivonatolta a kor rangos külföldi lapjainak közleményeit. Cikkeket olvashatunk a lapban Oroszország iparáról, a gépek kihasználásáról, a gázvilágítás előnyeiről, a vörös üveg gyártási technológiájáról, a vászonfehérítés eljárásairól, a gabonáarak alakulásáról s még egy sor „időszerű” kérdésről. Csupán a szemlézett lapok és könyvek jegyzékéből is következtethetünk a szerkesztő felkészültségére, tájékozottságának rendkívül széles körére, törekvései jellegére. Az aktuális politikai utalások sem hiányoztak a lapból. J. Emerson 1825-ben megjelent, *A Picture of Greece* című könyvét ismertette, például, Joseph Klapka áttekinti a nemrég lezárult görög szabadságharc „rövid történetét”. Ismeretlen adatokkal egészíti ki a lap Sóvár történetét, míg nép- és tájismereti rovatában alapos tanulmányt közölt a Bánságban élő bolgárokról. A színházi rovat a kolozsvári rovat a kolozsvári magyar színtársulat temesvári vendéjátékát méltatta. Nagy elismeréssel írt Joseph Klapka Ruzitska György IV. Béla futása című dalművéről, valamint a magyar színészek igényes, magas szintű teljesítményéről.

Tartalmas és színvonalas lap volt a hetenként kétszer megjelenő *Banater Zeitschrift*, ezért csak meglehetősen szűk olvasórétegre támaszkodhatott. A közönség nagyobb hányada a minden számhoz mellékletként társuló — hirdetéseket s a piaci árakat közlő — *Intelligenz Blatt*t vásárolta. Anyagi okok következtében 1828 őszén a lap megszűnt, munkáját valamivel szűkebbre szabott csapásokon, közzérhetőbb eszközökkel az egymást követő két színházi lap kísérelte meg folytatni. Azonban a *Notizen* s a *Thalia* sem bírta egy-egy színházi szezonnál tovább. Joseph Klapka lapszerkesztői, újságírói elképzeléseit, törekvéseit végül is a nyomdáját és könyvtárát megvásárló Joseph Beichel által kiadott *Temesvári Wochenblatt* valósította meg a legteljesebben. A tizenkét oldalon megjelenő hetilapot három éven át Klapka szerkesztette, s a *Banater Zeitschrift* és a színházi lapok hagyományait folytatta. A közgazdasági, ipari, tudományos és műszaki vonatkozású cikkeket mellett bőven közölt helyi vonatkozású tudósításokat, művelődési beszámolókat, könyvszemlélt. „A lap egészében a kor színvonalán állott — írja a *Temesvári Wochenblatt*ról Berkeszi István *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története* című könyvében —, kielégítette Temesvár és vidéke német közönségének igényeit. Mint ismeretterjesztő, a művészetet, az ipart és a kereskedő világot egyaránt kielégíteni törekvő hetilap pedig aligha párjára találhat e korban a vidéki hasonló lapok között. Városunk történetének is egyik kiváló krónikása. Történeti tekintetben legkiválóbb része a levelezés, mely úgy Temesvárról, mint más vidékünkbeli városból keltezte, előadja az illető városok szünügyi, zenei, kereskedelmi és egyéb újdonságait.”

Joseph Klapka, miután 1843-ban magyar nemességet kapott, egyre sűrűbben használta a Klapka József nevet. A forradalom idején egyik fia a császáriak oldalán harcolt, míg Klapka György a magyar szabadságharc hadügyminisztereként, illetve vitéz tábornokaként szerzett mulhatatlan érdemeket. Jellegzetes bányász családképlet a Klapkáéké: több nemzet, nemzetiség is magáénak vallhatja tagjait. Joseph Klapka tekintélyes vagyona végül is elemésződött a gyáralapításokban, a könyvkiadásban, a lapszerkesztésben, a kölcsönkönyvtár fenntartásában, a színház támogatásában. Elszegényedetten, de nyugodt méltósággal vonult vissza: becsülettel teljesítette azokat a feladatokat, amelyeket a sors, a társadalmi változásokat érlelő kor rászabott. A haladás, a megújulás hőse volt a romantika korában; Jókai regényalakjainak közeli rokona.

Szekernyés János

Kérek egy Joffrét

Gondolatok a könyvtárban

Olvasom Robert Aron *Les grands dossiers de l'histoire contemporaine* című könyvét, s különösen a Pétainre és Lavalra vonatkozó négy fejezetet; óvatosan haladok a szövegben, mert a szenttelen s tárgyilagosságot mutató hangra ma már nyomban gyanút fogok; a nyíltan elfogultak legalább nyitott rostéllyal támadnak — elfogulatlanokat pedig eddig nem ismertem. Különösen, ha történelemről van szó. S különösen az ilyen adatolt, esszé és publicisztika között mozgó írások esetében, amilyen a Robert Aroné: a történelem *anyaga*, materiája csak arra szolgálhat, mint légnyomás a csőpostában, hogy a címzetthez juttassa a szerző álláspontját. Szemben a másokéval.

Persze, azért eltűnődöm a végül is egészen naivnak tűnő Pétain-en; Aron szerint a „két Pétain” — az, aki győzött Verdunnál a németek ellen, és az, akit a németek állítottak a maradék Franciaország (Vichy) élére — egy és ugyanaz; nem Pétain változott, csak a körülmények, s bűne főként: az anakronizmus. A rejtett gondolatmenet: Pétain megbecsülhetetlen bűne mindössze annyi, hogy ragaszkodott idejét múlta érényeihez. De hát, istenem, melyikünk alakíthatja, igazíthatja érényeit szüntelenül a változó történelemhez? Pétain ugyanazokkal a fegyverekkel akart győzni a második világháborúban, mint amelyeket győzelmesen próbált ki az elsőben; akkor hadászati elképzelése megelőzte korát, s ezért találkozott értetlenséggel, majd amikor a győzelem igazolta, többé tapodtat sem mozdult mellőle, hiába futott el mellette láncaltapokon a katonai történelem; Pétain nem bízott a tankokban és páncélosokban... Az értetlenség ezúttal elavult szemléletének szólt. Valami hasonló történt vele a politikában is: patriarkális és gyermekded elképzelése lett volna államfői szerepéről, „bölcsek megalkuvásainak” szükségességéről a Hon érdekében — s talán csak akkor döbrent rá valódi helyzetére, amikor a hitleri hatalom még őt, az agg államfőt is deportálta a Duna partjára, Sigmaringenbe, az ősi Hohenzollern kastélyba, amelynek tornyára, álnokul — önkéntes tartózkodásnak tüntetni föl az öreg marsall jelenlétét! — kitűzték a vichy-i kormány trikolóráját. Amelyet az áruló Pétain, dicséretére legyen mondva, leszedettet! Negyvenötben a 89 éves árulót halálra ítélik, nevét törlik a Francia Akadémia tagjainak sorából, aztán a halálos ítéletet „életfogytiglan”-ra változtatják: d'Yeu szigetén hal meg 1951-ben, 95 éves korában... Pierre Laval, a másik halálra ítélt „együttműködő” arcképe ma is gyermek- s kamaszkorom képeslapjairól emlékszem (s nyakravalójára, lévén, hogy én a nevéből származtattam a „lavallière”-t, azt a „nagy csokornyakkendőt”, ahogy a szótár fordítja — nem tudván, hogy ez La Vallière kisaszszonyról nyerte el nevét az örök divatban, azaz Louise de la Baume Le Blanc La Vallière-től, ettől a „duchesse”-től, XIV. Lajos kedvesétől — „favorite de Louis XIV”, mondja tapintatosan a Larousse, egy lappal azután, amelyen a cégalapító Pierre Larousse-nak [1817—1875] is csak 8 és fél sort után szerényen). Ár és apály hullámmozgásában, a napi politika szükségleteinek megfelelően alakulnak gyakorta a képek: természetes, hogy a fasizmus rémuralmának, a háború iszonyatának a tűzében senki sem állhatott oda dekálni: hogy valamely háborús bűnös és áruló szubjektive hogyan viszonyult objektív történelmi szerepéhez, s hogy e szerepen belül s amellet kiváló krizantém-kertész, egyháztörténész vagy nagyapa volt; aztán, amikor átlép rajta a történelem, amikor már annyi szerepe sincs, hogy sorával megszilárdítsa az emberi igazságszolgáltatásba vetett, oly szükséges hitét, amikor negatív ikonként sincs már szükség rá, jöhet az „árnyaltabb ábrázolás”, s a krizantém; olykor az igazolás és öngazolás — akár a hóhér meghatott mosolya is. Hitlertől Pétain marsallig, Antonescu marsallig, Horthy kormányzó úrig sokan jelennek meg ilyenkor rózsával a gomblyukukban avagy ibolyával a kezükben. Persze, a hatalom csak kisemberek sokaságával együtt követheti el bűneit; az

emberi elme azért is pokolgép, mert mindenre talál bölcséleti, erkölcsi, politikai és egyéb magyarázatot, a kollaboráns lélekrajzához tartozik, hogy nem is egészen alaptalannak látszó öngazolásokba kapaszkodik. („Vállaltam, mert a *körön belül* szolgálatakat tehettem népemnek, enyhíthettem a nyomást, embereket menthettem meg — tudtam, csak megvetés és gyűlölet lesz a fizetségem, de azt is tudtam: keserűbb és mélyebb hősiesség az enyém, a szolgálalkység és az árulás látszatát vállaltam a szép, romantikus és boldog hősi halál helyett, de éppúgy az élettellem fizetek azért, hogy népemet szolgáljam, mint a barikádok mártírja, csak hogy az én tetememet le is köpi a nép, amelyért titkon feláldoztam magam...” Figyelemre méltó.)

A sarki boltban sós túrót vásároltam; talán ez az a sarok, a bukaresti Calea Moșilor és Bulevardul Republicii sarka, amelynek hajdani fényképe Nagy István önéletrajzi regényének műmellékletében szerepel; a lakásommal szembeni kerületi milícia épületének alagsorában ült egyik letartóztatása idején Nagy István és később Majtényi Erik is; a zöld műanyag tasakba csomagolt sóstúróval bemegyek a cukrászdába (akár innen is készülhetett ötven évvel ezelőt a *Ki a sánc alól* végén közölt fotó), és egy Joffrét rendelék: jóízű, kesernyés, cilinderek alakú kis csokoládékrém sütemény. (B. B. A. Bécsből jött ennek a kesernyés csokoládéíznek a sóvárgásával az inyen, elmentünk a Capșába, annyira kívánta a Joffrét, de hát nem volt, a víz meleg volt stb. — B. B. A. öt perc alatt elfelejtette a kint töltött 15-20 évet, a felelőst kereste, és úgy reklamált, mintha az *Utunk* szerkesztője lenne; csak azt nem mondta, hogy *megírja az újságban...* Hiába, na: otthon érezte magát! Csak a mindig realistább É. csitítgatta...) A Joffre a legjobb bukaresti édesség, és szavatoltan biztosítja Joseph Jacques Césaire Joffre francia tábornagy öröklését. Amiként — ezt másutt részletesebben megírtam — a hajdani világ fiákerei a Szent Fiacriusét, mert Párizsban a róla elnevezett utcában és vendégfogadó előtt álltak 1640-től a bérkocsisok. (Saint-Fiacre skót vagy ír trónörökös volt, IV. Jenő fia, önként lemondott jogairól, s a franciaországi Maux vidéken a pusztába vonult; 670 augusztusában halt meg; semmiképp sem akart hatalmat, pompát és hírnevet; honnan tudhatta volna, hogy a bérkocsisok felültek maguk mellé a bakra, és örökkévalóbbá teszik nevét, mintha negyven évig uralkodott volna Skóciában?)

Honnan vajon mértéktelen hiúságunk — ha nem biológiai expanzió-vágyunk szublimálásából? de mi az oka-kulcsa annak az ostoba önáltatásnak, amely miatt halálfelelmünket némiképp enyhíti a szellemi halhatatlanság reménye? Mondják, Marin Preda bevégzettnek hitte földi küldetését. Miért lenne könnyebb meghalnia annak, aki remekműveket tud maga mögött? Ostobaság. Fordítva igazabb lenne. A maximumnak nincs határa. Ha Preda még húsz évet él. Ha József Attila. Ha Petőfi.

(1980 elején) Montaigne-t olvasom Réz Ádám bravúros fordításában; azt írja a gyönyörökről, hogy „se utánuk, se előttük nem kell futni, el kell fogadni őket”. A vasárnapomat ez az esszé ragyogja be, s mint kamaszok jó cowboyfilm után, ha ugrándoznak s verekednek, a rettenthetetlen főhős helyébe képzelvem magukat, én is igazodom az élményhez; már-már oly bölcsnek érzem magam, mint ez az öregúr, ki — az *Esszékhez* mellékelt Virginia Woolf-tanulmányban olvasom — az egyetlen volt a világirodalomban, aki le tudta rajzolni magát... A halál és az öregedés körül forog *A tapasztalásról* című írása, de hát André Gide-nek van igaza: „Mi újat adott [Montaigne] a világnak? Önmagának az ismeretét [...]”, de az emberi lény, akit feldevez s leleplez, oly hiteles, oly igaz, hogy az *Essai*s minden olvasója magára ismer benne [...].” A 105 kötetes *Officina Könyvtár* 5. köteteként jelentek meg 1941-ben, *Montaigne legszebb lapjai* címmel, André Gide válogatásában, s kétszer került e kedvenc gyűjtemény tulajdonomba: kevéssel megjelenése után, ám mégis antikváriumból, a fellengzősen Dantéről elkeresztelt temesvári könyv-lebűjből, a Dózsa György megégetésének emlékére emelt temesvári Máriaszobortól egy ugránsyira működő pincéből, amelyben a nem Alighieri névre hallgatató, ám nagy orrú mester jóvoltából békésen megérett egymás mellett az olcsó sárga fedelű, s az a fekete-zöld nagy Babits, amelyre nyolc napig alkudoztam, naponta kétszer. A raktárkészlet alattomos belső kapcsolódása akaratlanul s bölcs szellemi küldetést teljesített: banikért tankönyveiket elkótyavetyélő, avagy detektívregényekért, netalántán a titkon akkor is virágzó pikáns és illusztrált irodalomért bekukkantó kamaszok szeme s keze előbb-utóbb szomszéd polcokra is tévedt, s kezdetben tán sznobériából (én először Immanuel Kanttól *A tiszta ész kritikáját* vettem meg — németül!), azután lassan kialakuló szellemi szokásból és szükségből

matattunk naponta a poros és tündöklő elegyben: innen került ágyam mögé az *Idegen költők*, e bűvös Kosztolányi-antológia, meg *A romlás virágai*, egy szép, kék fedelű, de ellenszenves Strindberg és rendre Szabó Dezso zuhatagerejű könyvei, a *Segítség*, az *Ólj*, *Az elsodort falu*, *Az egész látóhatár*, majd az első Maillol-album, amelynek szoborfotóit szénrel, ceruzával végkimerülésig másoltam, míg a telt női torzók álmomban is megmozdultak, s mellém kucorodtak. De az *Officina Könyvtár* pasztellszínű, elegáns, kemény kartonfedelű, csillagocskákkal díszített kötetes-kéit mániákus rajongással vadásztam; s noha mindenféle kataklizmák, bombázások és költözések kisodorták-kiszörták e könyvecskéket (egyedül Komnéná Anna Pasuth előszavazta és fordította *Alexiasa* maradt meg az akkori szerzeményeimből), szerepük mégis túlnőtt személyes olvasói élményeimen. A *Régi olasz novellák*, Bonfini *Mátyás királya*, Plutarchos, Machiavelli és Nagy Frigyes *II principéje*, Marcus Aurelius, Montesquieu, Bölöni Farkas amerikai útinaplója (és Marco Polo és Columbus), Morus *Utópiája*; a *Candide*, az *Énekek éneke*. Majd jóval 44 után Illés Béla (ha jól emlékszem: erősen piros fedelű) *Spartacusa* (amely oly férfiasan készített elő a Howard Fastéra), Saint-Simon és a 48—49 *a napilapok tükrében*; ha testi mivoltukban el is tűntek polcomról e kemény fedelű kötetek, bennem megmaradtak, miként a teljesség csaló és vigasztaló látszata, mámoros kapkodás az ingyencfalatok után; csaló, mondom, mert műveltségpótléknak tűnik, holott inycsiklandozás volt, szellemi kikiáltó és behívogató; már hogye kapott volna az ember később két kézzel Devecseri Szophoklész- és Euripidész- és Arisztophanész-fordításai után, ha előbb a kecses *Officinában* éppen a *Lysistratét* olvasta!

Az ünnepelt *Téka*-sorozat, tessék jól megfigyelni, valójában nemes plágium, az *Officina* elveinek alkalmazása hazai szükségleteinkre. Az Irodalmi Kiadó főszerkesztője voltam huszonhat évvel az első *Officina*-kötet megjelenése, illetve tizenkilenc évvel az utolsó kibocsátása után, amikor még *Téka* felirat nélkül, csak egy vonallal a borítón, az első kísérleti „pre-téka” kötetet kiadtam: Szabó Lőrinc lírai rekviemét százhusz szonettben (*A huszonhatodik év*), kíváncsiságból fűzött és kötött változatban is. Néhai Konzsa Juditra bízam a gondozását, Bálint Lajosra a műszaki szerkesztést. Az *Officina* fennállásának nyolc éve alatt 105 kötetet adott ki; a *Téka* immár meghaladta e számot. (Egyébként: néhai Csehi Gyulával a sorozat születési körülményeiről írott egyik cikkében közölt néves adatokat magánlevélben tisztáztuk; nem is bábáskodásom fölötti büszke hiúságom igényelte a négy-szemközti tisztázást, hanem a hiteles szellemi életrajzom.)

Másodszor a Gide-féle Montaigne-válogatást ugyanabban a kiadásban Deák Tamástól kaptam megható születésnap ajándékként: 1959-ben. Az ajánlás fölött felkiáltójeles „30” figyelmeztetett koromra, s arra, hogy öregszem; a tulajdonosi bejegyzés szerint Tamás 1947-ben szerezte, egész (inflációs) vagyon ellenében.

Most böngészgetve hasonlítgatom össze Kürti Pál 1941-es tolmácsolását Réz Ádám új, *Nagyvilág*belijével, s noha én a Kürti-én nevelkedtem, az újabb szöveg lépésről lépésre kiszorítja a régit, miként Faludy Villonját a Szabó Lőrincé.

Nohát: Montaigne-től tanul négyszáz éve öregedni az emberiség.

Szemleli munkatérképeink tele vannak fehér foltokkal. Jelzik, hogy „hova nincsenek értelmiségi kérdéseink”, vagy ha vannak, nem tudják megszervezni munkájukat és munkamegosztásukat. Hogy milyen a romániai magyar értelmiség, milyen és mennyi, azt nemcsak a teljesítményeken kellene lemérni, hanem a fonákján, a visszáján is: a fehér foltokon.

Ridegen elegáns, gazdátlanok tűnő főhivatali szoba vendége vagyok, személytelenségemet kérték fel fegyelmezett együttműködésre egy okmány megfogalmazásához, s azon gondolkodom, immár milyen nehezemre esik jól betáplált, tájékozott, memóriarekesztében nyelvtannal és ideológiával, stílusismeretekkel és mimézissel bőven ellátott önrő irógépként működnöm. Valamikor áhítatos, szerzetesi fegyelmekkel öltöttem fel a „dokumentumszerkesztő” kámszám csukijáját, a szükséges önsanyargatás részeként fogtam fel a magánvélemény föladását, megtisztelt, hogy valaminő, nálam hatalmasabb véleményintézmény részeként működöm; így érezhetők magukat a pápai bullák és enciklikák mindörökké névtelen társszerzői. Lelki üdvösségem mentésére: mindig berzenkedtem és magyaráztam, de azért önként vállalt alárendeltségem („a proletárügy csavarja”) tudatában természetesnek tartottam, hogy annak idején sohasem löktem hátra a székem, és nem rohantam ki, minden hidat fölégetve magam mögött, a valószerűtlenül virágillatú, a hivattól oly különböző utcára. Ha magam most be nem vallanám, soha senki meg nem tudná: ilyen szellemi irógépe voltam éretlen-húszévesen ama „hivatalos”, tehát aláírás nélküli szövegnek, amely ötvenegyben G. G. *Utunkját* (az *Igazság* hasábjain) elítélte „liberalizmusért”. Taknyos rovatvezetője voltam a napilapnak, de immár öt éve

párttag és három éve stallumban szereplő, tapasztaltnak hitt újságíró; micsoda skizoid helyzet, hogy én, műveletlen, zöldfülű egyetemista, aki reszkető térdrel vizsgáztam G. G.-nél filozófiatörténetből, aki úgy néztem fel rá, mint irodalmunk és személyes sorsom Zeuszára, a névtelenség kámzsája-csuklyája alól nagyképi frazeológiával bizonygattam, a járási színvonalú tisztségviselőtől kapott kemény utasítások szerint az *Utunk* liberalizmusát... Persze, a végső, aláírás nélküli szövegben kevés maradt az én első fogalmazásomból, amelyen (mindenek ellenére) átsütött rajongó tiszteletem az oroszlanfejű vezér és lapja iránt. G. G. életművének kis töredékét ismertem csupán, egyébként is fontoskodó tökfilkó voltam, és sokkal ingerültebben és fegyelmezetlenebbül nonkonformista, mint a hetilap kritizált időszakának leg-„liberálisabb” közleménye. Hiszen G. G. adta le vakmerően épp '51 kora nyarán az irodalmi hazugság ellen írott szenvedélyes írást (A valóság idillikus ábrázolása ellen), amely a fiatal írók az évi, első konferenciáján Bukarestben elmondott szenvedélyes és nagyon is személyes hangú felszólalásomat parafrazálta, s időrendben, máig is úgy tűnik, az első ilyen heves állásfoglalás volt itt-hon a „lakkozás” ellen; G. G. hallott a hajdani szenátusi teremben erőszakkal kicsikart jogommal élő, hadonászó s nagy vihart kavaró felszólalásomról, magához rendelt, s mint aki észre sem veszi szellemi rövidnadrágúságomat, megtisztelően ráparancsolt, hogy fejtsem ki nézeteimet az *Utunk* első oldalán...

A liberalizmus vádját önkritikailag elismerő-taglaló *Utunk*-szerkesztőségi értekezleten már belső munkatársként voltam jelen; most utólag azon töprengök, hogy akiknek hosszú hónapokon át könyörögtem az Igazságtól az *Utunk*hoz való áthelyezésemért, vajon milyen ravasz okból fizettették meg velem kéresem teljesítéséért épp ennek a „dokumentumnak” a megírásával? Így s ezzel kellett vezelelnem, amiért az irodalmi hetilaphoz akartam mindenáron átmenni? Avagy ama cikkem miatt? Avagy csak biztosítékot kívántak kapni arról, hogy megbízható „erősítése” lesz az *Utunk*nak?

Tán kétnapos, komoly ülés volt, piros volt a fülem a szégyentől, hogy milyen komor tisztelettel mérlegelték-idézték a felszólalók a „dokumentum” mondatait. S mert jómagam meg sem tudtam mukkanni, legfennebb a szöveg ellen szólhattam volna, még gyanúba is keveredtem, hogy nem értek egyet a hivatalos állásponttal.

Utána G. G. keze alatt vért izzadtam első, félarasznyi cikkentyűm sokszoros átírása közben. *Kronika* című új rovattal bizott meg, abban kellett tán Dobroljubovról megemlékeznem. Tollam iszonyú nehéz lett, görcsösen fogalmazgattam a suta nagyképűségeket, G. G. pedig okos, könnyed, személyes szavú, csattanós, a mának szóló kisesszét követelt, s morogva, megbotránkozva, csalódottan dobta vissza újra meg újra ügyetlen, formátlan szövegeimet. G. G.-t nehéz volt meghódítani, s aki bűvkörébe került, elsősorban neki, feléje, miatta akart bizonyítani. Mi, fiatalok, csakis azokra a kisebbfajta Nobel-díjakra pályáztunk, amelyeket egy-egy félig elismerő szava jelentett. Hónapokra (s talán máig) megzavart és boldoggá tett, hogy egy groteszk, karikatúrisztikus versemet nyílt vitán ő védte meg (s meghozzá Földes Lászlóval szemben), majd, immár súlyos beteg, Margit néniel, a feleségével telefonáltatott nekem a szerkesztőségbe: gratulál a *Vendégségben* — *otthon* című riportomhoz (a Bolyai Egyetem művészegyüttesével jártuk be a Székelyföldet).

Mostanság, főként semmit- vagy kevesebbet-tevő öngazolásképpen gyakran bukkannak fel utólagos, lekicsinylő mondatok G. G.-ről; akiket zsenge koruk kimentett a hajdani szorításból, vagy akik kicsi, félénk mosollyal bújtak meg kibicésként a történelemben, azt mondják: nocsak, nézzük meg, mi van a nagy hühó legenda mögött, miféle is volt az a híres kezdeti *Utunk*... Mielőtt a toronyépület tetejéről lemosolyognánk a felvonulási telep barakkjait, mielőtt összevetnénk az összevethetetlen, s kiragadnánk az akkori úttörést születésének sáros, szegényes körülményeiből, hogy kinevessük — tűnődünk el egyelőre ügyetlen, nehezen mérlegelhető tényen: az irodalomépítésnek akkor volt központi figurája, akinek tehetsége és stratégiája, szigora és szenvedélyessége, mély hite, tökéletes filozófiai és irodalmi műveltsége mérőónként működött. Vezéralak volt, hibái is vezérhez méltó hibák.

Persze: mai szemmel olykor észre sem vehető, mitől volt jó egy-egy *Utunk*-szám, azon a hallatlan, mindmáig fölbecsülhetetlen hatású tényen túl, hogy: létezett. Hiszen a „bomba” olykor „mindössze” az volt, hogy egy név, a háború óta első ízben — megjelent...

Amíg G. G. élt, az ember úgy érezte, van az irodalomban fellebbviteli bíróság és legfelsőbb törvényszék, esély arra, hogy idejében észrevegyék, elmarasztalják, és további tizenöt év tanulásra ítéljék; van valaki, aki minden sorodat elolvassa, számon tart, aki mentorod és ítélőbírád.

Ha tévedés volt: annak is boldogító.

G. G. csak a saját előítéleteinek volt rabja. Nem működött benne a szerkesztői köztudatnak és közhiedelemnek az a hűvös, ködös, beskatulyázó, olvasatlanul is itélő önkénye, amely miatt oly kevesen válnak profétákká saját irodalmi életükben.

G. E. *Pandórája*: elkövetkezett az az új korszak az ő alkotói életrajzában, amikor elszakadhat végre minden lábjegyzettől, idézettől, hivatkozástól, utalástól. Az akkumulációnak nem szabad többé érződnie az írásain. Úgy kell írnia, mintha ő lenne „a világ közepe“... Legalábbis az ő világának a közepe. A kommentártól és a kritikai kommentártól most hatalmas lépést (szökéssel felérő lépést) tehet az alkotói-szellemi szuverenitása felé. Minden előfeltétele megvan ahhoz, hogy a szocializmus nemzetiségi problematikájának, a hatalom—értelmiség—humanizmus kérdéskörének legnagyobb elméleti szakembere legyen.

Ha az elméleti munka nem volna összeegyeztethetetlen a szesszel, azt tanácsolnám: igyék minden flekk előtt egy kupica pálinkát.

Némi túlzással: lám, van egy emberünk, aki nem iszik, és azt is rávenném...

Úgy tűnik, hogy a hazai román próza legtöbb vitát kavarázó eseményei viszonylag visszhangtalanok magyar lapjainkban. Marin Preda utolsó, nagy trilógiájának szerintem rossz adatszolgáltatónak tulajdonítható téves kolozsvári vonatkozásairól bizonyára a szerző időközben bekövetkezett tragikus halála miatt nem írtak kritikáink; tudtommal csak én említettem ezeket a kényes ügyeket az *Előrében* közzölt, nekrológszerű (és éppen ezért erre a célra nem is legmegfelelőbb) cikkemben. A román irodalmi sajtóban több ízben elemezték Dumitru Popescu *Ököl és tenyér* című regényét. Láncránjan legutóbbi regényéről is homlokegyenest ellenkező vélemények jelentek meg: irodalmi berkekben nagy a vihar körülötte. Mihai Gafița regénye szintén kézről kézre jár — akárcsak a Buzuráé (de utóbbi szerzőről valamivel többet tud a magyar olvasó). Ami föltűnő: a román prózában most igen erős a negyvenes-ötvenes-hatvanas évek politikai-társadalmi kérdéseinek elemzése...

(1980 őszén) Fellapozom *A Hét* első számaait: készülõ könyvemben megírom, mi közöm volt születéséhez, előkészítéséhez; most az első csonka év első számaiban is emlékek között tallózok; nézem, kik voltak a legrendszerebb munkatársak? Azok közül, akik már nincsenek, Bretter György, Földes László, Jancsó Elemér, Míkó Imre, Miron Constantinescu, Csehi Gyula, Dankanits Ádám, Varga Kati, Fuchs Simon, Péterffy István, Szemlér Ferenc, Szilágyi Domokos, Szócs Kálmán, Zörgő Benjámin nevét jegyzem ki az első nyolc-tíz számból; az élők közül Balogh Edgár, Baróti Pál, Blénesi Ernő, Bajor Andor, Bodor Pál, Benkó Samu, Csiki László, Cseh Gusztáv, Domokos Géza, Deák Tamás, Demeter János, Fodor Sándor, Farkas Árpád, Farkas László, Gáll Ernő, Dumitru Ghișe, Hervay Gizella, K. Jakab Antal, Imreh István, Jakó Zsigmond, Kányádi Sándor, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Magyar Lajos, Molter Károly, Panek Zoltán, Páskándi Géza, Rácz Győző, Szabó T. Attila, Sütő András, Sebestyén György, Tóth Sándor, Unipán Helga, Vermesy Péter, Vetró Artúr, Veress Zoltán, Vincze János neve tűnik fel — a későbbiek során is rendszeresen közlő Huszár Sándor, Halász Anna, Kacsir Mária, Kovács András, Beke György, Gálfalvi Zoltán, Lőrinczi László, László Ferenc és mások mellett. Bajor, Blénesi, Baróti, Domokos, Fodor, Farkas Árpád, Farkas László, Gáll Ernő, Imreh István, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Panek Zoltán, Tóth Sándor, Vermesy Péter, Veress Zoltán szinte rovatszerűen vannak jelen.

A *Hétről* szóló tv-interjúban Méliusz József most célzott rá, hogy (negatív és pozitív értelemben) — mindennek megvan vagy mindennek eljön a maga ideje. Eljön — és elmegy?

Ugyanabban a tv-interjúban Bernát Ernő kifogásolja: túl sok a hosszú írás a lapban. (Engem is kedvesen gyomorszájon bök: „valami hosszú statisztikai cikke van Bodornak“; igaz van — elemeztem a Dacia nemzetiségi részlegének tízéves dinamikáját, a kiadón belüli arányváltozásokat; hát persze, hogy szívesebben írtam volna meg én is röviden, csattanósan... Csakhogy *tárgyszerűen* kellett.) Talán igaz van. Pedig *A Hét* igen jó lap: *annak, aki már rászokott*. Legtöbb lapunkkal így van ez! Pedig azoknak, azok számára is vonzónak kell lennie, ellenállhatatlannak, akik még „nem szoktak rá“. A havi folyóirat, a (kulturális) hetilap és a napilap példányszám-viszonya *minimálisan* 1/10/100 kellene hogy legyen, kiindulópontként: a szellemi igény fejlődése során aztán eljuthatunk a 3/20/100 arányhoz. Politikai napilapjaink, az *Előre*, a *Szabad Szó*, a *Vörös Lobogó*, a *Fáklya*, a *Szatmári Hírlap*, az *Igazság*, a *Vörös Zászló*, a *Hargita* és a *Megyei Tükör* összpéldányszáma

becslésem szerint „megjelenésenként” (naponta) 300 000 fölött van, az *Utunk* és *A Hét* együttes példányszáma 20 és 23 ezer között mozoghat. S nem papirkorlátozás miatt. *A Hét* nagyobb példányszámra van „predesztinálva”: szélesebb, értelmiségi rétegeink szükségleteinek megfelelő tárgykörben mozog, s terjedelme is jóval nagyobb az *Utunk*énál.

(1981) Közgazdász barátom adta első ízben a kezembe Bálint Györgyöt; előbb úgy beszélt róla, mintha én természetesen alaposan ismerném, egyenesen szakértője s persze epigonja lennék, holott valószínűleg Vele éppen úgy pórul jártam, mint annak idején Whitmannel és Kassákkal: előbb ismertem meg az epigonjainkat, mint őket, s ha egyáltalán hatottak rám, előbb csak ezen a szégyellnivaló úton. A *szavak felkelése* megrázó élményem volt, lám, így írnek, ha tehetséges lennének... Akkor már kialakítottam a magam róplapformáját az *Igazságban*, majd az *Utunkban* — s ami jó volt benne, az valóban emlékeztetett némileg Bálint György írásaira, de milyen távolról! milyen alulról... Később Szilágyi Júlia búvárkodta nekem is föl Bálint Györgyöt, talán az államvizsga-dolgozatát is róla írta, majd egy kötetnyit válogatott belőle, és előszót írt hozzá hazai kiadónak. Közél húsz éve jelentek meg B. Gy. összegyűjtött írásai két kötetben — de már akkor további 1135 kiadatlan címet sorol fel a bibliográfiá. 1971-ben pedig Gondos Ernő adja ki *Az utolsó percek* című kétszázvalahány oldalas kötetét Mihályfi Ernő előszavával: zömmel a *Magyarországban* 1936-tól 1938 szeptemberéig *név nélkül* közölt jegyzeteit. (Valószínűleg Mihályfi Ernő is felfedezett valami „Bálint Györgyös képességet” bennem: 1964 decemberében vagy 1965 januárjában, miután közölte az *Utunkból* átvett és egyik kötetemben is megjelent, *Föbelőtt ember* című kispublicisztikámat, valósággal köröztetett, meghívott egy konyakra, kávéra. Aztán 13-14 évig nem jártam a *Magyar Nemzet* szerkesztőségében: 1978 végén egy írószövetségi küldöttség tagjaként voltam Pesten, s emlékezve a megboldogult Mihályfi Ernő szavaira, áhítatosan letettem Rajcsányi Károly íróasztalára két jegyzetet. Egyik sem jelent meg soha, még egy levelezőlapot sem írtak nekem.

Olvasom most *Az utolsó percek*et, s ide másolok néhány sort: „Ha a béke egyszerre nagyon aktuálissá válik, az mindig gyanús. Békéről rendszerint akkor kezdenek beszélni, amikor tulajdonképpen már alig lehet békéről beszélni.”

Ki meri azt mondani, hogy a publicisztika — efemer műfaj?

Bodor Pál

Homo ciberneticus

Adrian Restian nemrégiben megjelent könyve* újabb határozott kiállítás a hazai szakirodalomban az emberről mint kibernetikai rendszerről vallott nézet mellett. Restian vállalkozása persze korántsem elméleti újdonság, hiszen Norbert Wiener *Kibernetika és társadalom* (Boston, 1950) című könyve jóval korábban jelent meg. Wiener szerint a kibernetikai rendszerjellegű viselkedés nemcsak az élő organizmusra és egyes gépekre, hanem az emberre és az emberi közösségekre is érvényes. Utólag ezt a témát különböző címke alatt a továbbfejlesztés igényével sok más szerző is átvette (lásd G. Klaus: *Cibernetica și societatea*. Buc., 1966.; H. Lohorit: *La Cybernetique et la machine humaine*. Verniers, 1968.; Bălăceanu C.—Nicolau E.: *Personalitatea umană* — o

interpretare cibernetică. Iași, 1972. és mások).

Az óhatatlan tárgyi ismétlések ellenére A. Restian munkája távolról sem reked meg a korábbi ismeretek felfrissítésének redundancia-szintjén. A szerzőnek sikerült sajátosan egyéni elgondolást kifejtenie, mondanivalójában kielégítő ismeretöbbltetet kínáltnia. A könyv okvetlenül érdeklődésre tarthat számot még azok körében is, akik behatóan ismerik a kibernetikai szakirodalmat általában, különösen pedig azokéban, akik a kibernetika emberi-társadalmi kérdéseiről szóló szakirodalomban jártasok.

Más megközelítésektől eltérően a *Homo ciberneticus* olyan sajátos hozzáállást körvonalaz, amely a problémák komplexebb, árnyaltabb értelmezésével tűnik ki, ennek megfelelően közelebb áll a kibernetikaiként minősíthető rendszerjegyeinek wieneri felfogásához. Egyébként

* Adrian Restian: *Homo ciberneticus*. Editura științifică și enciclopedică. Buc., 1981.

az embert — más hasonló rendszerekkel együtt — nemcsak az teszi „kibernetikaivá”, hogy bonyolult egymásra épülő visszacsatolási mechanizmusok vezérlik, hanem az is, hogy meghatározott típusú információkkal rendelkeznek. Csakis e két feltétel együttes megléte szavatolhatja a rendszer kibernetikai minőségét. E kettő bármelyike — külön, elszigetelten tekintve — szükséges, de egymagában nem elégséges feltétel. A kibernetikai minőség lényegében két fő mozzanaton múlik: a vezérlés és az információ mozzanatán.

Még ha a fenti álláspont nem jelentkezik is szó szerinti megszövegezésben, a könyv egészéből, esszéinek sorrendjéből egyértelműen kiolvasható. Ebből a szempontból figyelemre méltó a vezérlésről és annak mechanizmusairól szóló fejezetek váltakozása az információról, annak lehetséges szerepéről szóló részekkel. Az egymással váltakozó esszéknek ez a célzatos elrendezése, az okfejtésnek az a módja, amely a fogalmakat és a tételeket a kibernetikai gondolkodás hol egyik, hol másik tengelyének vonzásában összpontosítja, szöveg mögötti polémiaát rejt magában. Anélkül, hogy kifejezett utalást tartalmazna, a könyv gondolatmenete az az az egyoldalú szemlélettel vitázik, amely a kibernetikai rendszer megkülönböztető jegeit vagy csak a körköröségre, a visszacsatolásra, vagy csak az információfelhasználásra korlátozza.

A vezérlési mechanizmusokra összpontosító tanulmányokban, e mechanizmusok szintek szerinti konkretizálásán és kölcsönhatásaik bemutatásán túl (sejten belüli és sejtközi, belső elválasztási, neuropszichikai és immunrendszeri szabályzás), különösen figyelemre méltó az „előcsatolás” (*feed-before*) fogalmának körülhatárolása és igazolása. E fogalom jelentésének megfelelően a vezérlési és önvezérlési mechanizmusok osztályában sajátosan különül el az „elővezérlés” (előosztály). Míg a „visszacsatolás” (*feedback*) fogalma a post festa jellegű vezérlés, vagyis az esetleges hibák kiigazításának a mechanizmusát ragadja meg, addig az „előcsatolás” fogalmával a szerző a megelőző vezérlést kívánja jelölni. Ez utóbbiaknak már nem az a rendeltetésük, hogy helyreállítsák a normálistól, a célirányostól való esetleges eltéréseket, hanem hogy már eleve elkerüljék ezeket, hogy kiküszöböljék őket még a döntés, az utasítás aktusának a szakaszában. Ez a szerepváltás egyben tartalmi különbségeket is feltételez. Ha a szokványos visszacsatolási mechanizmusok működése — érvel a szerző — a negatív visszahatás eredményeként utólagosan szerzett információfelhasználáson alapul, akkor az „előcsatolási” mechanizmusok előlegezett (anticipatív) információkat

igényelnek. A *feed-back* és a *feed-before* mechanizmusok megkülönböztetése feltétlenül figyelmet érdemel, annál is inkább, mivel kulcsot kínál a sajátosan emberi létmódra jellemző vezérlési típusok árnyaltabb megértéséhez.

Érdeklődésre tarthatnak számot a szerzőnek azok a gondolatai is, amelyek a vezérlés két különböző osztályába tartozó mechanizmusokat „antientropikus eszközökként” azonosítják. Ellentétben azaz a hagyományos elméleti állásponttal, amely kizárólag az információnak tulajdonított negentropikus szerepet, A. Restian a vissza- és „előcsatolási” mechanizmusokat is az antientropikus tényezők közé sorolja. Úgy véljük, a hagyományos szemlélet meghaladására irányuló kísérlet teljességgel megalapozott. Valóban a vezérlés mechanizmusai mint dinamikus struktúrák maguk is közrejátszanak egyes rendszerek önfenntartásában, abban, ahogyan ezek ellenállnak a termodinamika második törvénye romboló hatásának.

Szerintünk a fenti álláspontban éppen arról van szó, hogy a szerző komolyan veszi azt a viszonyt, amelyet L. Brillouin — ötletszerűen — strukturális negentropiának nevezett. Ha a konkrét szövegösszefüggésből kiemeljük, a gondolat önmagában felveti a különféle negentropia-típusok létezésének kérdését.

Az információt, annak a kibernetikai rendszerek létrejöttében betöltött szerepét tárgyaló esszékből mindenekelőtt a szerzőnek azt a javaslatát ragadnánk ki, amely „informatológia” kimunkálását szorgalmazza. Benne közvetve kifejezésre jut a szerző elégedetlensége a kérdésre vonatkozó szakirodalom jelen helyzetével. Temérdek elméleti erőfeszítés ellenére ugyanis az információ meghatározása és jellemzése továbbra is nyitott kérdésnek bizonyul. A szerző véleménye szerint ki lehetne lábalni ebből a helyzetből, ha „magát az információt tennénk meg a kutatás tárgyává”, és kifejezetten az információ „lényegének és természetének” elméleti megragadására törekednénk. Joggal feltételezhető, hogy oly sok partikuláris nézőpontú vizsgálódás után elérkezett a szintézisre irányuló próbálkozások ideje.

Nem vagyunk egészen bizonyosak abban, hogy az effajta szintézishez a bonyolult jelenséget kutató eddigi diszciplínák mellett feltétlenül szükség lenne még egy újabb „tudományra”. Ahhoz viszont nem férhet kétség, hogy a szintézis követelménye önmagában véve okvetlenül jogosult.

A szakirodalomban uralkodó helyzetből adódóan, minthogy a szerzőnek végtére is magáévá kellett tennie a szakmában elfogadott álláspontok egyikét, Restian

„információ”-fogalma meglehetősen vitatható. Bár magát a fogalmat az elemzés során többféleképpen értelmezi (meghatározatlanság, újszerűség, jel, negentrópia stb.), úgy tűnik, az információ nála mégis a „nemegyöntetűség” jelentésében fordul a leggyakrabban elő. V. M. Gluskov szaktekintélyére hivatkozva a szerző megállapítja: „Az információ az anyag és az energia nemegyöntetű tér- és időbeli megoszlásának a kifejeződése.”

Vajon így van-e? Azonosíthatjuk-e az információt a pusztán sokféleséggel? Vajon igaz-e, hogy az anyag és az energia „éppen a nemegyöntetűség” révén szakadatlanul „szüli” az információt? Ennyire egyszerű lenne ez a folyamat? A valóság sokféleségére, e sokféleség állandó termelésére korlátozódna-e csupán?

Abból, hogy az információ a sokféleség kifejeződése, a szerző igen vitatható következtetésekre jut az információ „egyetemesség”-ére vonatkozóan. A könyvben többször is előfordul az a megállapítás, miszerint „az információ éppen olyan kiterjedtségű objektív valóság, akárcsak maga az anyag és az energia, minthogy nem létezhet abszolút információmentes anyag és energia”.

Vajon így igaz-e? Beszélhetünk-e fenntartás nélkül információról a kvantumok, az atomok, a molekulák szintjén? Kijelenthetjük-e, hogy „a világmindenség a maga egészében [...] nemcsak anyagból és energiából, hanem ugyanakkor információból is áll”? Így kell-e vajon érteni a hármasság elvét?

Nem járunk-e vajon közelebb a valósághoz akkor, ha úgy véljük, hogy az információ léttartománya csupán egy sziget, egy oázis a világmindenség végtelenségében? Vajon nem csak ott keletkezhet-e információ, ahol jelek és jelzések jönnek létre? Vajon nem csak bizonyos létösszefüggésekben lehet-e szó jelekről, olyan összefüggésekben, amelyeket szemiotikai helyzeteknek szokás nevezni? Vagy talán egyetemes jelleg illeti meg a jelfolyamat struktúráit, összefüggéseit és elemeit?

A kérdéses fenti sorából és a rákérdezés mögött meghúzódó álláspontból nem következik, hogy szemiotikai, információt szülő folyamatok ne létezhetnének az emberi lét körén túl is, sőt a földi bioszféra határain túl is. Fel lehet tételezni, hogy a jelrendszerek és ezekhez kapcsolódó hármas rendszerek a világegyetem más tartományaiban is léteznek. Egyszóval másutt is, de nem „mindeütt”. Másutt is, de csak a létezés és a létműködés korlátolt szigeteként.

Azonosítani az információt az anyag és az energia sokféleségével vagy megoszlásával, olyasvalaminek tekinteni, ami mindenütt jelen van és hat, egyet jelent

sajátosságának figyelmen kívül hagyásával. Ezt a sajátosságot — összhangban azzal az értelmezéssel, amelyet e cikk írója is elfogad, és amelyért szót emel — úgy kell meghatározni, hogy az szervesen kapcsolódjék a kommunikáció szerkezetéhez, a jelek és jelzések többértékűségéhez, az általuk hordozott jelentésekhez, értelemhez. Az információ nem egyszerűen maga a sokféleség vagy nemegyöntetűség, és végső soron nem is azonos sem magával a meghatározatlansággal, sem az entrópiával, sem pedig a negentrópiával. *Az információ — véleményünk szerint — olyan valóság, amely csupán a szemiotikai helyzet összefüggésében keletkezik, jelekben és jelzésekben rögződik, hogy aztán bármilyen közlésnek tartalmává, lényegévé váljék.* Sajátos mivoltában az információ nem redukálható az anyagra és/vagy az energiára, jóllehet sehol és soha nem létezik önálló (önmagában vett) valóságként, olyasvalamiként, ami ne lenne köve az anyag és energia különböző formáihoz. Csakis az a vonatkozási rendszer, amely lehetővé teszi az információ elhatárolását mindattól, amit a világmindenségben az anyag és/vagy az energia jelent, csakis az képezheti — és kell is hogy képezze — meghatározásának és jellemzésének, sajátosan ontikus státusa megragadásának alapvető vonatkozási rendszerét. Csak miután ez megtörtént, kérdezhetünk rá arra, mi a viszony az információ és a meghatározatlanság, az előrenem-láthatóság, az entrópia, a negentrópia, a redundancia stb. között.

A fenti vonatkozások némelyikének elemzése szempontjából a könyv sok helyes és maradandó érvényű gondolatot tartalmaz. Figyelmet érdemelnek, véleményünk szerint, mindenekelőtt azok a részek, amelyek az egyes információfajták továbbítására szolgáló mechanizmusokat tárgyalják (genetikai, neuropszichikai, kulturális, mesterséges intelligencia stb.), és amelyek az információ-„higiéniaért” szállnak síkra, tisztázza a redundancia helyét és szerepét. Feltétlenül helyénvalónak ítéljük a „szükséges redundancia” gondolatának kiemelését, de ugyanakkor nem mulaszthatjuk el felhívni a figyelmet arra, hogy a szükséges redundancia és az információ összefüggésének van egy másik vetülete is. A redundancia nemcsak szükséges, nemcsak az információ számára kedvező lehetőséget teremtő tényező, hanem ugyanakkor nem szükséges, funkciózavarokat okozó mozzanat is. A redundancia olyan formákban is jelentkezik, amelyek ellen-*t*be állítják az információval, amelyek a közlési aktusok információs értékét csökkentik. Az információ és a redundancia viszonyának a vizsgálatánál nem

árt a dolognak ezt az oldalát is tudomásul venni. Különösen amikor a művelődés közegeiről van szó (tudomány, művészet, filozófia stb.), nagyon fontos szorgalmazni a redundancia csökkentését és ezen az úton a művelődési tevékenység információs értékének és hatékonyságának a fokozását.

A fentebb megfogalmazott kisebb-nagyobb, kimondott vagy kimondatlan kri-

tikai észrevételek semmiképpen sem teszik kérdésessé A. Restian könyvének általános értékét. A *Homo ciberneticus* érdekes és hasznos munka, sikeres kiállítás az emberről, az emberi lét sajátos módjairól vallott felfogás korszerűsége mellett.

Ion Irimie

Sz. G. fordítása

Egy magatartás dicsérete

„Nem szabad semmit sem véka alá rejtetni, sem hibákat, sem gátlásokat, sem elzuhant reményeket” — vallja Fábry Zoltán, mindenekelőtt önmaga írói fejlődését téve mérlegre, s önbírálatilag elemzi „a neofita kommunista buzgalmát”, úgynevezett „puritán szigorúságát”, „szektáns tekintetnélküliséget” — „míg végül ez a létforma és kreatúrája, az író, megtalálta adekvát kifejezését korunk elkötelezettségi humánumban, az antifaszizmusban.” (*Vigyázó szemmel.*)

Fábry fenti önjellemzését Csanda Sándor idézi *Fábry Zoltán* című művében*, amely monográfiai igényvel jelentkezik, mégis valamiképpen elmarad például Kovács Győző tíz évvel ezelőtti napvilágot látott monográfiájától (Magvető Könyvkiadó. Bp., 1971). Elmarad az átfogó Fábry-mű sokoldalú értelmezésében, de ugyanakkor szemléleti tisztasággal hangsúlyozza Fábry jelentőségét. Rámutat következetlenségeire, tévedéseire, és — mindezen túl — kiemeli önváltoztató erejét, példaszéri önvizsgálati törekvését, már-már heroikus önmegtágadásait. Fábry Zoltán *Korparancs* című művének második kiadásához (1969) írt utószavában Csanda Sándor már megjegyezte: „Talán egyetlen olyan esszéje sincs a *Korparancs*nak, amelyben ne találánék vitatható vagy téves állításokat.” Jellemző, hogy Csanda Sándornak ezt az érdes kritikai megállapítást még maga Fábry adta közre. Tudta, hogy így van, de dokumentumközléseitől nem tekinthetett el, mert, mint már az 1934-es első kiadáshoz fűzött előszavában megjegyezte: „A *Korparancs* — kordokumentum, ahogy kordokumentum maga az írója is.”

Csanda Sándor könyve vázlatosan tekint át Fábry Zoltán életművét, s ami meggondolkoztató, nem mutat rá összegezően e kivételesen jelentős pályáiv ki-

magasló csúcsaira. Lehetséges, hogy ez szerzői önmegtartóztatás, kritikai mértéktartás, de az is lehet, hogy megtorpanás a húszas-harmincas évek elmerült eszmevilágánál. A lényeg mégiscsak az, hogy Csanda Sándor úgy emeli magasra Fábry személyiségét és hagyatékát, hogy vissza-visszatérően érinti kritikai eltévelyedéseit. „Szinte minden könyvében találunk hibákat, tévedéseket is” — írja, de ez nem változtat azon, hogy gondolatébresztő feltárásaiban, érvényesnek maradt ítéleteiben így is klasszikusa irodalmunknak.

Fábry Zoltán sohasem tartotta magát tévedhetetlennek (legfeljebb csak dogmatikus korszakában, amelyet azonban később engesztelhetetlen szigorral megtagadott).

A húszas évek első felében Fábry a kor legnagyobb magyar költőjének Földes Sándor (1895—1968) komáromi költő és pártfunkcionáriust tartotta, aki a *Korunk*nak is munkatársa volt. A „lángszavú” proletkultus szerzőt Ady Endre méltó utódjaként értékelte. A húszas évek második felében a korábbi felmagasztosítás helyett Fábry már balról bírálta a költőt; nem volt eléggé radikális számára az egyébként szélsőséges hangú Földes lírája. Válaszként Fábry türelmetlen balos követelményeket felvető bírálatára Földes a következőket írta: „Az író [...] nem fontos, hogy folyton ordítson, mint egy kikiáltó.” Valójában Földes költészete éveken át hangoskodott — s akkor tetszett igazán Fábrynak. De mind a túlértékelésnek, mind a lekiicsinylésnek elérkezett az önvizsgálati meghaladása. Az értékelés túlfokozása Földes Sándor esetében „megbosszulta magát; a túlbecsülést követte a túldegradálás. Mértékeink eltolódtak, eltorzultak, elkeseredtek.” Fábry demagógiának minősíti az efféle kritikai magatartást. Mit nevez demagógiának? „Amikor hebehurgyan, minden alapos megfontolás nélkül,

* Csanda Sándor: Fábry Zoltán, Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1980.

csak úgy kapásból, de megfellebbezhetetlen bírói gesztussal [...] túllövünk a célon."

Csanda Sándor értelmezéseiben utal ezekre az értékelési változatokra, de eltekint attól, hogy szövegelemzés (szövegfeltárás) alapján igényesebben tájékozatosan az elvetélt bírálatokról. Így például jelzi a Mécs László költészetére vonatkozó Fábry-kritika módosult verzióit, anélkül azonban, hogy elemzően túllépne e hivatkozásokon. Éppen ezért nem árt elővinnünk Fábry Zoltán utolsó kötetét, a *Stószí délelőttök* című gyűjteményt, amelyben összefoglalja a Mécs-probléma tanulságait. Ez a visszatekintés nem Mécs László költészetének megítélése, hanem Fábry tisztult kritikusai és ember-magatartásának felmutatása miatt nyer jelentőséget.

Volt idő, amikor Fábry Zoltán Mécs Lászlót (akárcsak Földes Sándort) Ady utódjának tekintette, de később ő írta költészetéről a legszigorúbb és legsértőbb bírálatokat. *Vigyázatok a nappalokra* (1966) című esszéjében tisztázza álláspontját: „Nem tetmetni jöttem a költőt, de nem is felmagasztosítani, csupán tanúskodni és tanulságot vonni.” Az első tanulság: „aki a múlt összekötő vonalát elmettzi, sose érhet a jövőbe” — írja, s leszögezi, hogy Mécs László nem tagadható ki a magyar irodalomból, noha ő nem is egyszer kiutasította onnan (így például a *Korunk* 1931. márciusi számában). „Volt idő, mikor versében minden pontosan a helyén volt” — állapítja meg, s Gaál Gáborné idézi, aki szerint Mécs László költészetében „semmi sincsen a helyén”. A tanulmányban széles összefüggések között tárgyalja Mécs László életművét. Im már nincs az az igénye, hogy végleges ítéletet mondjon („az ítélet az idő dolga: az író, költő mindig az utókor színe előtt áll”), mindössze kísérletet tesz arra, hogy árnyaltan nyúljon egy költői mű érzékeny anyagához. (Törekvése azért is érdekelhet bennünket, mert a régi *Korunk* sem maradt feddhetetlen ebben az irodalmi perben.)

Fábry Zoltán tanulmánya nem időn kívül tárgyalja Mécs László életművét. Indulásakor költészete „*revelációként* hatott [...], s tudatosító, névadó lett”. A *Kassai Napló* 1923. karácsonyi számában pedig a következőket írta: „Mécs László, katolikus pap. Egyformán költője: kereszténynek, zsidónak, magyarnak, szlováknak, szegénynek, gazdagnak! [...] Verseki! [...] Technika: kifogástalan. Értelem: zavartalan. Semmi dekadencia, semmi divat, [...] semmi erotika, semmi kétértelműség [...]. Ő nem azt mondja: Ne bánts a magyart!, de így beszél: Ne bánts a magyart, ne bánts a szlovákot, ne bánts a zsidót, ne bánts a

szeneigalit, egyáltalában: ne bánts senkit. [...] Minden feloldódik egy nagy ölelő gesztussal. [...] Ady él! A halott Ady él!” Egykori lelkesültségéhez most hozzáfűzi: „Az Ady—Mécs párhuzam kihangsúlyozása e viszonylatban önmagától adódott, mert Adynak Mécsre gyakorolt hatása letagadhatatlan. [...] Mécs László a mi kezdeti adottságunkban kristályosító pont lehetett.” Fábry megvallja, hogy patetikus ítéletében kétségtelenül túlbecsülte Mécs László költészetét, ami későbbi véleményeiből eltűnt. Mécs László ugyanis „fennakadt a realitás buktatóin”. Ebben az időben elutasító szarkazmussal nyilatkozott egész költészetéről. Most viszont mértéktartóan már így szól: „az vesse rá az első követ, aki mindenben mindvégig és minden árnyalat idején ártatlan volt.” Fábry visszavonja igazságtalan bírálatait, de megjegyzi: „Mécs László költői tragédiája” az, hogy „nincs valóságpróbája: folyamatossági hitele”.

Fábry Zoltán tanulmánya meghaladja a Mécs-problematikát. Mécs többé nem központi kérdés, de érdekes, fontos és tiszteletet parancsoló Fábry Zoltán ezzel kapcsolatos önmeghaladása. Nemcsak Mécsnek nyújt kései elégtételt (a költő még olvashatta Fábry esszéjét) — önmagának is. Emelt fővel, erkölcsi tartással vonja vissza mindazt, ami ítéletében érvénytelennek bizonyult, ám fenntartja — immár hajszál-árnyalásokkal — véleményét mindarról, ami ebben a költészetben torzónak mutatkozott. Mégis, egyetlen vonatkozásban megkérdőjelezhetnők a végső kritikái ítéletet is. Mécs László költészetéről ugyanis Fábry azt tartja, hogy nincs folyamatossági hitele. S kinek van? Neki, Fábry Zoltánnak van-e folyamatossági hitele? Thomas Mann-nak van-e? A folyamatossági hitel igénye — kritikai ábránd. Fábry Zoltán életműve a példa reá, hogy a tagadás tagadásával milyen morális csúcsokra lehet emelkedni. Csanda Sándor írja Fábry metamorfózisairól: „A forradalmi avantgardizmusból nőtt ki, a harmincas évek elején szembefordult az avantgardizmussal.” Csakhogy később: „A proletkultus irodalomszemlélet meghaladva — évek múlva — újból vállalja ifjúkori expresszionista példaképeit, s a felszabadulás után írt esszéiben elismeréssel emlegeti őket.” Folyamatossági hitel? Fábry Zoltán művének jelentőségét — többek között — éppen a *folyamatosság megszakadása* biztosítja. Mindannyiunk számára példaadó marad elavult, meghaladott nézeteinek elvetése, a szüntelen újjáformálódás képessége, alapvető világnézeti meggyőződésének fenntartás nélküli vállalása, s ugyanakkor esztétikai nézeteinek merész felülvizsgálása. Fábry tartózkodás nélkül ki-

mondja önmagáról a súlyos ítéletet: „Amit később a fasizmus fő ismérveként átkoztunk és pellengéreztünk ki — a kizárólagosságot és a tekintetnélküliséget —, azt *igazunk tudatában* tiszta szívvel korparancsként gyakoroltuk.” (1964)

Csanda Sándor így összegezi könyvében a folyamatosság termékenyítő megszakitását Fábry életművében: „a harmincas évek elején számos dogmatikus, ultrabaloldali ítéletet hangoztatott [...], a felszabadulás után fellépett a politikai sematizmus ellen, és számos régi »tülkapását« nyilvánosan is visszavonta és korigálta [...], régebbi cikkeit későbbi kötetekben átírva, korigálva teszi közzé. Ezek a korrekciók elsősorban eszmei s csak másodsorban stilisztikai jellegűek. [...] Erkölcsi bátorságról tanúskodik, hogy [...] minden külső kényszer nélkül elismerte hibáit, s morális kötelességének tartotta, hogy későbbi írásaiban irodalmi ítéleteit helyes megvilágításba helyezze.”

Egyetértünk Csanda Sándorral, aki jól látja, hogy a tévutakat fel kell tární, amint azt Fábry Zoltán is cselekedte; csak az őszinte önreflexió tisztíthatja meg az utat a méltányos elismerés előtt. Igazat adhatunk Csanda Sándornak abban is, hogy nem hivatkozik a „korfelelősségre“ a személyes felelősség csökkentése végett, de Fábry Zoltán sem folyamadott efféle kétes önvédelemhez, amely nélkülözötte volna az erkölcsi hitelt. „Tévedéseit meggyőződésből követte el. Legfontosabb mentsége az a tény“ — írja Csanda Sándor. Mélyesen igaz van; könyvének egyik legnagyobb érdeme éppen ez a tudatosított felismerés. Csak az őszinte meggyőződésből fakadó kritikus vitéség kaphat morális felmentést. Mindenfajta más igazolási kísérlet megalázó a szerzőre és az értelmezőre. Személyes meggyőződés nélkül *bírálni* vagy *eszményíteni* olyasfajta konformizmust feltételez, amely már kívül esik nem csupán az irodalomkritika erkölcsi normáin, de a jó lelkiismeret követelményein is.

Fábry Zoltán munkásságához kapcsolódva Csanda Sándor axiómaszerűen ismételt olyan vitatott esztétikai fogalmakat, mint a szocialista realizmus, noha köztudott, hogy „a fogalom *alapkérdéseivel* összefüggésben is vannak mindmáig tisztázatlan problémák, mint pl. a realizmus értelmezésének kérdése“ — közli az *Esztétikai Kislexikon*, bár a címszó szerzője — fenntartásai ellenére — azonosulni látszik a szocialista realizmus közkeletű fogalmával. Bizonyosnak mutatkozik, hogy a különböző realizmusfogalmak (kritikai realizmus, naiv realizmus, polgári realizmus stb.) fő jellemvonásai — ha vannak is sajátos jegyeik — nem térnek el alapvetően egymástól. A művek értékét végső soron nem a reájuk

aggatott címkék határozzák meg. Csanda Sándor egy helyütt arról szól, hogy a harmincas évek második felétől kezdve Fábry Zoltán esszéiben „bizonyos szintetizáló és a *szocialista realizmus hibáit* is meglátó szemlélet érvényesült“. Ez az értelmezés nem eléggé tisztázott. Az alkotási *módszer* „hibáit“ fedezte-e fel Fábry, avagy az ilyen minősítéssel érvényesülő *művek tökéletlenségéről* szólott? Fábry Zoltán még a *Korparancsban* állítja, hogy műve „nem *téziskatekizmus*“; figyelemztetését éppen ezért illő megszüvelni.

Fábry kulcsszava: a *vox humana* — az ember szava, az ember hangja — az emberért. Szóhasználatának érzékelhetően *egyetemes* kicsengése és tartalma van. Csanda Sándor mégis elvonatkozott Fábry *vox humanájának* ettől az átfogó jelentésétől: „a *vox humana* csak régebben jelentett polgári humanizmust“; Fábry „elhatárolja magát a polgári humanizmustól: szemlélete osztályszempontvá válik“. E leszűkítést indokolatlannak vélem: Fábry Zoltán minden irányban mélyítette és szélesítette a *vox humana* jelentéstartalmát. Műveiben ilyen változatokkal találkozunk: aktív humanizmus, muszájhumanizmus, lényeghumanizmus, politikai humanizmus, magasabb rendű humanum stb. Mindez — ismétlem — a *vox humana* egyetemes vonatkozásai felé mutat (ha volt is időszak, amikor Fábry szektáns szűkkeblűséggel vonta meg az embertárs határait). Csanda Sándor aligha érthetne egyet azzal, ha például a világirodalom kimagasló alkotója, Thomas Mann humanista eszmeiségének csökkentebb tartalmi-erkölcsi értéket tulajdonítanánk, mint a Fábry-féle *vox humanának*.

Fábry Zoltán válogatott levelezéséről (1916—1946) közölt írásomban (*Korunk*, 1981. 2.) is utaltam már rá, hogy az egyébként jól szerkesztett mű — amelyet Csanda Sándor és Varga Béla állított össze — nem fogja át Fábry Zoltán életművének igazán nagy korszakát, a felszabadulást követő negyedszázadot, amelyben Fábry megszabadult dogmatikus különceitől, és meghaladta korábbi szemléletét. Most Csanda Sándor valóban hasznos műve is ilyen tekintetben kelt hiányérzetet. A szerző így indokolja a könyvében bemutatott pálya időbeni korlátait: „Csaknem két évtizede foglalkozom már Fábry Zoltán életművének kutatásával. [...] Az eddig róla írt értekezésekkel szemben legtöbb újat a *húszas években* kifejtett tevékenységéről tudok mondani.“ Valóban, Csanda Sándor köteté csak itt-ott töri át a húszas évek határait, mindenekelőtt Fábrynak ebben az előnytelen korszakában mélyül el (egy tárgyalja viszonyát Földes Sándorhoz, Győry Dezsőhöz, Szalantai Rezsőhöz, Ba-

lőgh Edgárhoz; felvázolja az *Út* szellemi erővonalait, a *Korunk*hoz fűződő kapcsolatát stb.). A lényeges mégis az, hogy Csanda Sándor könyve meggyőzően bizonyítja Fábry Zoltán irodalomtörténeti jelentőségét, méltatja kiemelkedő írói értékeit, nem hallgatja el botladozásait, kiemeli szigorú önitételeit — mindezzel emberi méreteit példázva. Szerencsére vannak már olyan művek (például Kovács Győző említett monográfiája), amelyek Fábry munkásságának nemcsak egyetlen korszakát, nemcsak művének egyetlen szeletét tárgyalják, hanem egész életművét a maga összetettségében vizsgálják.

Csanda Sándor műve így is figyelemreméltó szellemi alapállásból kínál plasztikus portrét Fábry Zoltánról. Magáévá teszi Fábry krédóját: „Nem szabad semmit sem véka alá rejteni, sem hibákat, sem gatlásokat, sem elzuhant reménye-

ket.“ Barátjának és fegyvertársának emléke előtt azzal tiszteleg, hogy kimutatja Fábry életművének maradandóságát. A buktatók, a tévedések feltárása azért sem csökkenti az életmű értékeit, mert első kézből Fábry mutatott rájuk, de az sem csökkentené, ha e fogyatékoságot az utódok hozták volna felszínre. *A tévedések csak akkor törnek meg egy kritikai mű értékálló voltát, ha a tévedéseket igazságokká kenik fel vagy elhallgatják.*

Ha fel is merültek bennem Csanda Sándor könyvének egyes értelmezéseivel szemben bizonyos fenntartások, a könyvet igen fontos teljesítménynek tartom a marxista szellemű kritikai örökség érvényes megközelítésében. Nem a lehetséges hibák, tévedések semlegesítik egy becses irodalmi-kritikai hagyaték vonzását, hanem az igazság megkerülése vagy rejtegetése. Csanda Sándor ezt a csapdát elkerülte.

Robotos Imre

A demokrácia folytonossága

A tudományos szocializmus és az utópikus szocialista áramlatok között óriási elméleti távolság, igazi episztemikus szakadás van. Ez az elhatárolás a tudomány és a szónak Gramsci-i értelmében vett köznap gondolkodás különbségének felel meg. Bár legújabb könyvében*, amely a tudományos szocializmus körébe tartozó tanulmányait öleli fel, Radu Florian nem utal erre a különbségre, mi fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a tudomány és az utópia viszonya nem csak történelmi jellegű, olyan értelemben, hogy a tudományos elméletet történelmileg többé-kevésbé tudománytalan utópikus elképzelések előznék meg. A különbség természetesen minőségi értelemben is fennáll: a tudományos szocializmus — bizonyos történelmi helyzetekben ideológiailag szükségszerűen (pedagógiai szempontokból is) leegyszerűsített — elmélete a politikai köztudatban utópikus képzeteket szül, amelyek aztán egy dogmatizált politikai gyakorlat elméleti megalapozóivá válnak. Ilyen például az a — Radu Florian által is bíralt — elképzelés, amely szerint a szocializmus fejlődése nem ismer jól elhatárolható, hosszabb időre kiterjedő történelmi szakaszokat, hanem a szocializmus csupán a tőkés társadalomról a kommunizmusra való rö-

vid átmeneti időszak lenne. Az ilyen és hasonló, a történelmi fejlődés és a társadalmi determinizmus törvényszerűségeivel ellentmondásba kerülő, az elmélet tudományosságát veszélyeztető elképzelések kiküszöbölése teszi szükségessé az elmélet tudományos tartalmának felfrissítését a társadalomtudományi kutatások legújabb eredményeivel.

A társadalmi determinizmusnak globális determinizmusként való kezelése a szerző elméleti munkásságának kiemelkedő gondolata, amelyet egyik előző könyvében (*Introducere in teoria marxistă a determinismului social*. Editura științifică și enciclopedică. Buc., 1979) rendszerelméleti alapon fejt ki, és a marxista társadalmi determinizmuselmélet hagyományos, eldogmatizált kategóriarendszerének kritikai lebontására alkalmas.

A globális determinizmus fogalma a rendszerelmélet eredményeit értékesíti társadalmi téren, és lehetővé teszi egy olyan gyakorlatilag is funkcionális determinizmuselmélet kidolgozását, amely tudományos igényű képet nyújthat a jelenkori társadalmak mozgását, fejlődési irányait meghatározó fő erővonalakról. Ezért jelenlegi könyve úgy is tekinthető, mint egy előzetesen kidolgozott elméleti konstrukció konkrét társadalmi jelenségekre való alkalmazásának kísérlete, amelynek elméleti következtetései új

* Radu Florian: *Procese sociale contemporane*. Editura politică. Buc., 1980.

megvilágításba helyezik a tudományos szocializmus egész rendszerét.

A globális determinizmus fogalma a globális társadalmi rendszer fogalmára épül. A szerző felfogásában a társadalom (mint egész) olyan rendszer, amely specializált viszonyok alegységeiből tevődik össze, és önszabályozásra, valamint a természeti környezetével való viszonyának szabályozására képes. Rendszerjellege az alegységek kölcsönhatásából, kölcsönös kiegészítéséből adódik, amelyek a totalitás működését és fejlődését biztosítják. Az egyes alegységek is belső önszabályozó funkcióval rendelkeznek, s ugyanakkor alá vannak rendelve az egész szabályozó eszközeinek, ezért *részrendszereknek* tekinthetők. A rendszer fogalmához szükségszerűen társul a *struktúra* és a *funkció* fogalma. A struktúra azoknak a viszonyoknak a hálózata, amelyek bizonyos keretek között változatlanok, vagyis ugyanazon viszonyban maradnak a rendszer egészével. A változatlanosság itt nem azonos a statikussal, hanem a rendszer stabilitására, egyensúlyállapotára utal. Az egyensúlyon belül a rendszer dinamikus egész, vagyis változatlan struktúrája minden alegységének jól meghatározott optimális működéséből adódik. A társadalmi részrendszerek funkcionalitását az biztosítja, hogy meghatározott emberi érdekeket és szükségleteket elégítenek ki. A globális rendszerként felfogott társadalom tanulmányozása a tudományos szocializmus számára jelentős módszertani következményekkel jár. Hozzásegít az olyan módszertani torzítások, elégtelenségek kiküszöböléséhez, amelyek alapján a társadalom bizonyos területeinek meghatározó szerepét elhanyagolták, s a társadalmi determinizmust egyik (bár fő) vonatkozására, a gazdasági meghatározottságra szűkítették le. A globális determináció ugyanis nem tételez meghatározottsági hierarchiát az egyes elemek között, ugyanakkor nem tagadja bizonyos alrendszerek (például a gazdaság) kiemelkedő, meghatározó szerepét.

A tudományos szocializmus fontos módszertani követelménye a társadalmi rendszerek szinkroniájának és diakroniájának megkülönböztetése. A szerző utal arra, hogy a legtöbb módszertani hiba abból származik, hogy a szinkronia törvényeit azonosítják az egyes társadalmak globális determinizmusával, s ez utóbbit a történelmi fejlődés egyetemes meghatározottságával. A rendszer szinkroniája azonban a struktúrán belül a különböző alegységek funkcionalitására vonatkozik, vagyis a rendszer jelen idejének dinamikájára, amelyből egyensúlyállapota vagy egyensúlyhiánya származik. Florian kimutatja, hogy Marx gazdaságelméletében implicite utal a gazdasági rendszer

egyensúlyállapotára, s később Buharin tárgyalja részletesebben a természet és a társadalom, illetve a társadalom elemei közötti egyensúly problémáját. A polgári szociológiában V. Pareto és G. Bouthoul ad — a marxizmus felfogásától eltérő — meghatározást a társadalmi rendszerek egyensúlyállapotára.

A szerző felfogása szerint a társadalmi rendszerek egyensúlyállapotát a rendszerek belső szabályozó és önszabályozó viszonyai biztosítják, amelyek lehetővé teszik a felmerülő működési zavarok és válsághelyzetek túlhaladását. Ezzel szemben az egyensúlyvesztés a részleges (egy esetekben visszafordítható) válságok, illetve az általános válság formájában nyilvánul meg, amely a lehetőségek kimerülését jelzi.

A diakronikus elemzés feladata feltárni a rendszer változatlan struktúrája és fejlődési iránya közötti összefüggést. A szinkronikus elemzéssel szemben, amely a rendszer fennmaradási körülményeit tisztázza, a diakronia a rendszer szerkezetében és működésében bekövetkező változások, módosulások, fejlődési tendenciák okait, mozgását, irányát tanulmányozza. A fejlődés forrását a globális rendszer, valamint az egyes részrendszerek belső ellentmondásaiban jelöli meg, s kimutatja magának a fejlődési folyamatnak a belső ellentmondásosságát. A rendszer mozgása viszonylag jól megkülönböztethető fokozatok láncolata, amelyek mindenike az előzőek szintézise, s mindaddig a globális társadalmi rendszer evolúciójának megnyilvánulása, amíg ez a folyamat a rendszer keretei között marad. Az evolutív mozgás azonban ellentmondásos: az egyensúlyállapot fenntartására irányuló tendenciák összeadódnak benne az egyensúlybomlasztó, a rendszer kereteinek szétfőréseire irányuló törekvésekkel. Ez az ellentmondás vezet el egy új rendszerre való minőségi átmenethez. Ezért a társadalmi diakronia elemzése a rendszer mozgási irányát, a történelmi fejlődés általános törvényét jelzi, s ezen alapul a tudományos szocializmusnak egy másik módszertani pozitívuma: a társadalmi rendszerek jövőbeni megnyilvánulási formáinak előrelátása a társadalmi determinizmus ismerete alapján.

A továbbiakban a szerző a jelenkori kapitalizmus szerkezetének és mozgási folyamatainak részleteselemzésébe bocsátkozik, konkrét anyagon is bemutatva-alkalmazva a fentebb vázolt elméleti modellt. Elemzi a jelenkori kapitalizmus bizonyos válságtüneteit, például az államnak a gazdasági életbe történő beavatkozását, a gazdasági rendellenességek átpolitizálásának tendenciáját, valamint a szellemi kultúra heterogén mivoltát,

amelyre az jellemző, hogy nincs teljes mértékben alárendelve az uralkodó osztály érdekeinek. Ebben az összefüggésben az elidegenedés folyamata is a társadalom önszabályozó funkciójának visszaszághában mutatkozik meg, vagyis abban, hogy az emberi tevékenységhez kötődő legfontosabb folyamatok kikerülnek a társadalmi szabályozás és önszabályozás mechanizmusának hatóköréből, s adott körülmények között a társadalom stabilitását és egyensúlyállapotát mélyen romboló jelenségekké válnak.

A könyv további fejezeteiben a szerző a szocialista forradalom feltételeit elemzi: kimutatja, hogy a szocialista forradalom klasszikus elméleti a gyengén fejlett polgári társadalmak talaján kidolgozott fogalmakat, eszméket forgalmaznak, és általában aláértékelik a képviselői demokráciák szerepét és lehetőségeit az új társadalmi rendszerre való átérés folyamatában. A XX. század második felében új elemek jelennek meg a szocialista forradalom elméletében, új szemszögből közelítjük meg és értékeljük a szocialista forradalom kirobbanásának és győzelmének feltételeit. A szempontváltásra a forradalmi stratégiák diverzifikálódása jellemző, olyan stratégiák kidolgozása, amelyek figyelembe veszik a fejlett tőkés országok demokratikus hagyományait. A munkásosztály egyre inkább abban érdekelt, hogy a tőkés társadalom általános válságát demokratikus úton lépjük túl, egy olyan alternatívában, amely elkerülhetővé teszi a gazdasági, politikai és katonai katasztrófák halmozódását. Ezért a szocialista forradalom hosszadalmas strukturális és funkcionális átalakulások folyamata, amely megváltoztatja a társadalmi-politikai viszonyokat, megalapozza az újító társadalmi csoportok és osztályok hegemoniáját.

A szerző külön kitér a szocialista demokrácia és a politikai vezetés lényegi összefüggéseire. Kimutatja, hogy a létrejött szocialista társadalmakban milyen társadalmi rendelkezésekhez és elidegenedéshez vezethet, ha a társadalmi változások szubjektumai és következményeinek viselői nem vesznek részt az opciók és a döntések kidolgozásában, ha nem nyilváníthatják ki kellőképpen akaratukat. Ahhoz, hogy a vezetés a szocializmusban se legyen technokratikus jellegű, fontos a gazdasági döntéshozatal demokratizálása. A szerző utal arra, hogy a szocialista politikai rendszer elméleti kérdései sokáig klasszikus tételek ismételtetésére redukálódtak, az egyszerű tapasztalat kanonizálására, amely nem rendelkezett minden szempontból az egyetemes érvényesség attribútumaival. Ez annál inkább fontos kérdés, mivel a politikai rendszer a szocialista társadalomnak

olyan autonóm részrendszere, amelynek megszervezése és működése egészében meghatározza a társadalom funkcionalitását, s ezért közvetlenül összefügg az új típusú szocialista viszonyok demokratikus tartalmával. Ilyen értelemben a munkásosztály vezető szerepe a szocialista társadalomban és államban nem jelent egyúttal kiváltságos helyzet, a szövetséges társadalmi osztályok és csoportok fölötti uralmat. A szocialista demokrácia a politikai viszonyoknak egy bizonyos funkcionalitását jelenti, amely társadalmi önkormányzatot feltételez, az összes osztályok és rétegek részvételét nemcsak a végrehajtásban, hanem a döntéshozatalban is. A szerző itt Valter Romant idézi, aki szerint a szocialista demokrácia a hatalom társadalmi ellenőrzését („ellenhatalom”) jelenti, az ellenőrzés pedig magában foglalja a képviselőiség módját és fokát. A szocialista demokrácia ilyen értelemben az előző demokráciák normáit és formáit folytatja, új tartalmakkal gazdagítva ezeket. Ezt a folytonosságot azonban a szocializmus építésének eddigi szakaszaiban sok esetben elhanyagolták vagy aláértékelték.

A szocialista demokrácia a kommunista párt vezető szerepére is kiterjed. A párt vezető szerepe akkor ténylegesen demokratikus, ha nem válik erőltetett, kényszerített, kívülről diktált tényezővé, hanem a társadalmi osztályokkal és csoportokkal való szövetségen alapuló együttműködésben nyilvánul meg. Ez feltételezi az állandó dialógust az összes társadalmi rétegekkel, valamint a bürokratizmus s a formalizmus kiküszöbölését, amelyek eltűlése adott körülmények között az elidegenedés forrásává válhat. A politikai döntés csak annyiban járulhat hozzá az elidegenedés megszüntetéséhez, amennyiben *humanizálja* az objektív szükségszerűség minden megnyilvánulását.

A könyv utolsó fejezetében a szerző a társadalom és egyén viszonyának elemzésére tér ki a szocializmus körülményei között. Ilyen szempontból a fő hangsúly az egyéneknek a szocialista társadalomba való integrációjára tevődik, amely egy autentikus társadalmi szerződés létrejöttében egy új típusú társadalmi funkcionalitásként valósulhat meg. A szocializmus természetéből adódóan nincs antagonizmus a társadalom egésze és az egyes társadalmi csoportok között, de szó lehet a társadalomba kellőképpen nem integrált egyénekről vagy ezek csoportosulásairól. Ez a probléma nagyobb figyelmet követel az elidegenedés elméletének, amely a szocializmus körülményei között stratégiaileg így fogalmazható meg: nem elég az elidegenedés okait megszüntetni, hanem az egyénre való kihatásait is fel

kell számolni. Ez együtt jár a társadalom és annak intézményrendszere egyénföltitíségének, szakralizációjának meghaladásával, a társadalmi érdekek és intézmények teljes érvényű humanizálásával. Csak így nyerhet valóságos tartalmat a mindmáig utópikusnak tűnő kanti megfogalmazás, amely szerint az ember önmagában cél. Ezt így fordíthatnók le a gyakorlat nyelvére: a társadalom van az emberért, nem az ember a társadalomért.

A szocialista társadalom rendszerelfogása kimutatja: a szocialista társadalom megvalósítása feltételezi, hogy — egységes autonóm rendszerre szerveződve — minden vonatkozásban túlhaladja az előző társadalmak történelmi korlátait. Ezzel olyan perspektívát nyit az emberiség számára, amely a megvalósult humanizmus és szabadság reményének forrásává válhat.

Veress Károly

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

KOVÁCS ÁKOS: BÉCS UTÁN — PÁRIZS ELŐTT. JÓZSEF ATTILA HATVANBAN

A Hatvany Lajos Múzeum 5. füzeteként megjelent kiadvány mind a választott tárgy közérdekűsége és tudományos megközelítése tekintetében, mind grafikailag-nyomdatechnikailag messze túllép a többnyire helytörténeti jellegű vidéki vállalkozásokon. Kovács Ákos (aki a hatvani múzeumi füzetek szerkesztője is) példás lelkiismeretességgel gyűjtötte össze, jegyzetelte és magyarázta mindazt a dokumentumanyagot, leveleket, cikkeket, verseket, képeket, amelyek József Attila költői pályáján a hatvani momentumot megvilágíthatják. Bécs után és Párizs előtt József Attila a XX. század eleji magyar irodalomban jelentős szerepet játszó mecénás-író, Hatvany Lajos vendége volt, a Deutsch-kastélyban, 1926 augusztusában. (Ezt megelőzően Bécsben találkoztak; Lesznai Annával, Hatvany unokatestvérével ugyancsak kapcsolatban állott a költő 1925 őszétől.)

Az életrajzi és filológiai adalékok, helyesbítések mellett a hatvani vonatkozások a József Attila-probléma néhány lényegi kérdését is érintik. Erdemes kiemelni például, hogy „a költőnek Hatvanyval szemben szabályos apakomplexusa volt“. Kovács Ákos ezt az állítást Hatvanynak az ötvenes évek elején keletkezett, könyvben még publikálatlan József Attila-tanulmányával támasztja alá. Az ide vonatkozó részlet: „Ami a *bögést* illeti, melyet Attila a levelében emleget, az csakugyan megtörtént. Mégpedig épp e többnapos tartózkodása folyamán a házban. Mert este, amikor én már lefeküdtem, az ágyam szélére ült, s belebeszélgettünk az éjszakába. Egyszer csak elsírta magát, s fölem hajolt, homlokomat csókolta, s azt magyarázta, hogy apja helyett én vagyok az apja... Még akkor nem sejtettem, hogy szegény Attila idegbajának első jele volt ez a kínos jelenet. S bevallom húzódoztam előle. Aminthogy végeérhetetlen marxista és freudista, magánbeszédszerűen és egyhangúan ledarált előadásai is inkább taszítottak, mint vonzottak. Hiába igyekeztem titkolni a normálember ösztönös húzódozását az abnormitás elől — *megérezte*. Ezért mondta sokszor: *Maga nem szeret, Laci bácsi!* Pedig szerettem, testvérien, de az egészséges idegimnek ösztönös reakciója ellen a dült idegzetű szegény Attilával szemben fájdalom, tehetetlen voltam.“

(Érdekes, József Attila erdélyi kapcsolatait követve, számunkra különösen érdekes és fontos asszociáció: Gaál Gábor ugyancsak fiúi érzéseket táplált „Laci bácsi“, Hatvany iránt, amint erről levelei tanúskodnak. A Gaál—József Attila-kapcsolatnak bizonyára ez az egyik forrása, magyarázata!)

Idézett tanulmányában Hatvany szavá teszi a Babits és József Attila közötti konfliktust is. Íme: „Babits minden versét könyv nélkül tudta, ezért fáj neki úgy, hogy Babits a Baumgarten díjat megtagadta neki [!]. Szegény fiú képes volt órákig elmonologizálni a rajta esett, valóban égbe kiáltó injuria ellen. Amikor a fél-díjat kapta, valósággal felhőrdült. Nem bírt magával; úgy írta a cikkét Babits ellen, mintha csak maga ellen írta, minden szóval káromolva, amit legjobban szeretett; már ti. Babits költészetét s abban Babits személyét.“ (Kovács Ákos helyreigazítja

az emlékező kronológiai tévedését, ám a lényegét illetően nem vonja, nem is vonhatja kétségbe a két nagy költő viszonyának, József Attila magatartásának magyarázatát.)

Az igényes kis könyv dokumentumai közül kiemelkednek József Attila ifjúkori szerelmének, az osztrák Hertha Böhmnnek a költőhöz írt levelei (1926. dec. 27.—1927. júl. 25.). Noha e levelezés másik fele, a József Attila-levelek mindmáig nem kerültek elő, így is gazdag információkkal szolgál a feltárt — József Attila válogatott levelezését tartalmazó kötetben nem található — anyag a pályakezdés éveiről, a korai társkeresésről. (*Statistikai Kiadó Vállalat. Bp., 1980.*)

K. L.

COPIII CAPABILI DE PERFORMANȚE SUPERIOARE

A tekintélyes *Caiete de pedagogie modernă* 9. kötete ezúttal még a szokásosnál is magasabb szinten elégti ki a gyakorló és leendő pedagógusok és általában a nevelésben érdekelték vagy iránta érdeklődők igényeit. Már a válogatás nagy szakértelmet, gondos mérlegelést, az idevágó klasszikus és legkorszerűbb szakirodalomra való teljes rálátást követel. Ezt a munkát példásan látja el Tiberiu Bogdan, akinek bevezető tanulmányából kiderül, milyen nehézségekkel kell megküzdenie már a fogalomtisztázás szintjén annak, aki választ keres arra, mi is a tehetséges, a rendkívüli képességű, a „szuperintelligens“ gyermek. Tiberiu Bogdan leszögezi, hogy olyan szövegeket vett fel válogatásába, amelyeknek célja a humán és a műszaki-matematikai tudományok, a művészet, valamint a szervezési gyakorlat terén korán megmutatkozó átlagon felüli képességek vizsgálata. Hangsúlyozza, hogy céltudatosan mellőzte — nagyfokú népszerűségük ellenére, vagy éppen azért — a sport területén végzett teljesítmények kutatását, mert meggyőződése szerint ezek a teljesítmények önmagukban nem viszik előbbre a társadalmi haladást, és nem járulnak hozzá tartósan egy-egy nemzet tényleges tekintélyéhez. Nem csekély keserűséggel állapítja meg, hogy az 1979-es Nemzetközi Iskolai Olimpiász (London: matematika, Moszkva: fizika, Leningrád: kémia) nyertesei teljesítményének sajtóvisszhangja messze mögötte maradt annak, ahogyan a hírközlés minden korszerű eszközével világgá harsonázzák annak a fiúnak vagy lánynak a kiválóságát, aki, ha aznap éppen „formában volt“, rekordot állított fel. Nem a testnevelés lebecsülése, hanem a társadalom érdekeinek elkötelezett aggodalom és felelősség készíteti a kétféle teljesítmény nem azonos megbecsülését felpanaszolni, főként az anyagi ráfordítás tekintetében.

Maga a hét fejezetre tagolt válogatás a következő címek alá csoportosítja a képességkutatás és -fejlesztés főbb szempontjait: *A kérdés társadalmi jelentősége, A tehetség természete, A tehetséggel kapcsolatos felfogások* (itt szerepel a híres-hírhedt múlt századi Francis Galton *Hereditary genius* című, sokat vitatott, de semmiképpen el nem hanyagolható könyvének az a fejezete, amelyben a szerző megkísérli az egyének osztályozását képességeik szerint), *A rendkívüli teljesítményű gyermekek lélektana, A rendkívüli teljesítményekre képes gyermek azonosításának módzatai, A rendkívüli képességű gyermek nevelése a családban és az iskolában* (amelyben — E. Paul Torrance tollából — olyan tanulmány olvasható, amely a tehetséges gyermek emberségesebb [!] nevelésére hívja fel a figyelmet), végül pedig az előremutató *Korszerű kísérletek és irányzatok*.

Minden fejezetet rövid tartalmi összefoglalás vezet be, a tanulmányokat a vonatkozó és a felhasznált teljes szakirodalom egészíti ki, Tiberiu Bogdan pedig a kötetet bevezető tanulmánya lábjegyzetében közli azokat a forrásokat, amelyek a vázlatszerűen tárgyalt problematika bővebb kifejtését tartalmazzák. (*Editura didactică și pedagogică. Buc., 1981.*)

Sz. J.

CSAKÁNY ANTAL—DR. VAJDA FERENC: JÁTÉKOK SZÁMÍTÓGÉPPAL

Az NDK-beli, csehszlovák, szovjet és magyar közös könyvkiadási megállapodás alapján létrejött *Népszerű kibernetika* sorozat legújabb kötete a számítógépek birodalmába kalauzolja olvasóit. A modern embernek ezt az igen hasznos munkaeszközét a jelen esetben nem tudományos, gazdasági stb. feladatok megoldására használják, hanem új szerepkörben mutatják be: játékosként.

A játék az ember egyik legősibb, legtermészetesebb tevékenysége. Gyermekekorunkban kitölti egész életünket, felnőve, az örök nosztalgia mellett biztosan üzzük valamilyen formáját. Mindannyian, mindig játszunk. Néha csak egy szerep meghatározta lehetőségek között, mely szerepet például kedvelt és kevésbé szeretett rokonaink számára találunk ki, máskor azonban szinte teljesen elszakadva mindenféle realitástól, színezett figurák önkényesen kitalált lépései között keresünk menedéket, új erőt — vallják a szerzők.

Az elektronikai ipar forradalmasította a játékgyártást. A játékok nagy része automatizált csodamasina lett. A könyvet olvasva meggyőződhetünk arról, hogy a számítógéppel való játék minőségi ugrást jelent az életre felkészítő játéktevékenységben. Játzópartnerként könnyebben megbarátkoznak vele ellenségei is.

E könyv alapja tulajdonképpen egy programcsokorék: „bevált receptgyűjtemény” — ahogy a szerzők nevezik. Az ismertetett játékokat fajtájuk szerint a következőképpen osztályozzák: logikai és táblás játékok, szám- és szerencsejátékok, a természeti, technikai és társadalmi jelenségeket szimuláló játékok. Az első kategóriába tartozik az amóba, a go, a dáma- és a hatygalog-játék, a másodikba a bűvös négyzet, a rulett és a kártyajátékok (huszonegyes, póker, bridzs stb.). Ebben a két csoportban mind klasszikusnak mondható játékot találunk. Ezzel szemben a harmadikban olyan játékok szerepelnek, amelyek a számítógép sajátos adottságaiból nőttek ki. Külön fejezet foglalkozik a nyelvi játékokkal, a számítógépes grafikával és a játékok királynőjével, a sakkal.

A számítógépes programok mellett a szerzők ismertetik a játékok programozásának főbb módszereit, matematikai alapjukat. A programok kevés kivétellel BASIC nyelven íródtak. A BASIC a Beginners All-purpose Symbolic Instruction Code (=kezdők általános szimbolikus utasításkódja) rövidítése. Ez a feladatra orientált, a FORTRAN-hoz hasonló programozási nyelv könnyen megtanulható. Igen alkalmas játékprogramok szerkesztésére, mivel jól használható párbeszédés üzemben (a számítógép és kezelője, jelen esetben a játékos többszöri üzenetváltását teszi lehetővé).

A könyvet a szerzők elsősorban a programozói munkakörben dolgozóknak szánták kikapcsolódásként a sok rutinfeladat között, lehetőséget adva a szakmai továbbfejlődéshez. Erről így vallanak az előszóban: „Nekünk is meg kell tanulnunk a számítógép minden csínját-bínját. Mindenben ki kell alakítani a korlátok és lehetőségek olyan érzését, hogy felszabadultan, hasznos célokra maximális hatékonysággal tudja alkalmazni. Azonban senki sem lesz hangszere mesterévé, ha a tanulás folyamata alatt csupán skálázik, vagy ha csak merev, feszes versenyműveket gyakorol. Néha kellemes melódiákat, fülbemászó dallamokat, magunkcsinálta daltöredékeket is kell gyakorolni ahhoz, hogy a hangszerezen való játékban a szinte öntudatlan készség szintjét elérjük. A számítógép esetében ezeket a tudat alatti folyamatokból kialakuló kedvelt melódiákat a játékok helyettesíthetik.”

Haszonnal forgathatják ezt a könyvet a programozást tanulók is, hiszen sok tanulságos információt rejt magában, és feltárja a programozás szépségeit.

A számítógépes játékok a nagyközönség számára egyelőre nem hozzáférhetők. Még nem jutott el az emberiség a civilizációnak arra a fokára, hogy minden lakásban legyen személyi számítógép. (Legegyszerűbb változata billentyűzetből, egy mikroszámítógépből, kazettás magnetofonból és képernyőből áll.) Reméljük azonban, nincs már messze az az idő, amikor minden családban lesz ehhez hasonló berendezés, amely sok gyakorlati feladata mellett igazi játszótársunk is. (Műszaki Könyvkiadó. Bp., 1980.)

Sz. L.

A SZÖVEG „LUSTASÁGA” (Románia literáré, 1981. 16.)

Legutóbb megjelent könyvében (*Lector in fabula*. Milano, 1979) Umberto Eco, a neves olasz szemiotikus új fényben látatja korábbi elméleti tevékenységét. A *nyitott mű* (*Opera aperta*. Milano, 1962) mai szemmel nézve ösztönösen ráhibázott valamire, amit ma már tudatosan művelek — állapítja meg Eco új könyve előszavában. Marin Mincu interjúja a „nyitás” kérdésének pragmatikai újraértékelésére nyújt alkalmat a szerzőnek. Ez az újraértékelés a „nyitás” lehetőségének szigorúbb elméleti megalapozására törekszik. A „nyitás” lehetőségét viszont csak úgy lehet megalapozni, hangsúlyozza Eco, ha elismerjük, hogy bármely kommunikációs aktus (a mindennapi, banális kommunikációt is beleértve) alapvetően kooperatív jellegű. A befogadó kooperációs készsége teszi „nyitottá” az irodalmi szöveget; ilyen értelemben a „nyitás” elválaszthatatlan bármely kooperatív-értelmező aktustól. A „nyitott mű” végső soron határeset: feladója annyira kétértelműen viselkedik, hogy a címzett akár homlokegyenest ellenkező szövegértelmezéseket is megengedhet magának. De a címzett egy ilyen véghelyzetben sem tulajdoníthat saját kénye-kedve szerinti jelentéseket a műnek. Pollock absztrakt festményeibe sok mindent bele lehet látni, de még csak véletlenül sem fedezhetők fel benne mondjuk a párizsi metró térképének körvonalai. Eco ezért fontosnak tartja megkülönböztetni az *értelmezést* a *használattól*. Egy szöveget sokféleképpen lehet *használni*: felhasználhatom arra, hogy szalámit csomagoljak bele, és felhasználhatom akár pszichedélikus élmények korlátlan forrásaként is. *Értelmezni* viszont bármely szöveget csak az értelmezési szabadság és kooperáció bonyolult dialektikájában lehet: az olvasó csak olyan jelentéseket tulajdoníthat egy szövegnek, amelyek nem mondanak ellent az adott kor kulturális konvencióinak. A szövegromantika ezt a kooperációs játéktérrel méri föl, melyet nem egyedül a szövegjelentés dimenziói határolnak be, hanem az értelmező aktusok lehetséges mozgásirányai is. A lehetséges értelmezések tendenciáira látszólag semmi sem utal a „szöveg-felszínen”, mégis mint egyfajta kooperációs hajlam bele van „programozva” a szövegbe.

„A szöveg egy lusta gép — írja új

könyvében Eco —, mely lustaságát ellenőrizendő az olvasóra hárítja az »üres helyek« kitöltésének feladatát.” A szöveg „lustasága” jókora adag kooperatív erőfeszítést követel az olvasótól. A pragmatika mint a „lustaság tudománya” eddig főleg azt kutatta, hogy a szöveg milyen módon tudja elködösíteni, elrejtteni önnön kooperációs hajlamát, elfedni, eltüntetni a nyitás lehetséges játéktérét. Ez az álcázás bizonyos szöveg típusok esetében igen sikeresnek mondható. Francis Bacon például filozófiai szövegeiben egy tudományos magatartást képvisel, s mit sem változtatna a szerzőről alkotott képünkön az, ha esetleg kiderülne, hogy Bacon egyike volt kora nem éppen feddhetetlen és nem éppen maku-látlan jellemű udvaroncainak. A szöveg itt az életrajzi személyiség maszkja. Az olvasó azonban nem a szöveget előállító, hanem a szövegből „előállítható” szerzőre figyel. A szemiotikust sem az ún. „életrajzi személyiség” érdekli, hanem az a „szerzőmodell”, akire az egyes szám első személyben elmondott szöveg „én”-je vonatkozik. (Ez nem más, mint a szöveg deixise.) A szöveg stratégiája az előbbiektől értelmében az a kommunikációs-kooperációs felhívás, mely a szerzőről alkotott képünk modellálására tesz javaslatot. Az irodalmi szöveget éppen az különbözteti meg a más típusú szövegektől, hogy „nyílt” kooperációs javaslatot tesz az olvasónak. Az irodalmi szöveg stratégiája, a közölt kommunikációs tartalmaktól függetlenül, már az olvasás első pillanatától kezdve nyilvánvaló. Az irodalmi szöveg tehát nem árul „zsákba-macsskát”, annak mutatja magát, ami: kooperációs mechanizmusnak, amelyről eleve tudni lehet, hogy milyen követelményeket támaszt velünk, olvasókkal szemben, s mekkora kooperációs készséget kíván tőlünk.

Eco nem ért egyet Roland Barthes-tal, aki — szerinte — a megengedhetőnél „szabadosabban” szól, „a szöveg gyönyöréről” (vö. *Le plaisir du text*. Paris, 1973). Félő, figyelmeztet Eco, hogy ha túl szabadon vetitem bele képzeletemet és ösztöneimet egy szövegbe, anélkül hogy a szövegstratégia címzettjének, vagyis a nekem szegzett kooperációs felhívás partnerének tekinteném magam, akkor a helyett, hogy *értelmezném*, legfeljebb csak *használok*, „felhasználom”, mi több, „kihasználom” a szöveget. Ami ugyan nem tiltott dolog, de aligha van valami köze

az irodalomhoz. Az irodalmi szöveget ilyenkor kábítószerként használja az olvasó, érzékenységet, képzeletét, vágyait „doppingolja” vele. Vagy éppen valamiféle tárgyszerre redukálja, mint ahogy a férfi a nőt teszi nemegyszer gyönyörének tárgyává. Ha a férfi egy X-nek nevezett nővel szeretkezik, s közben egy másik, Y-nak nevezett nőre gondol, akkor kétségkívül csak X használatáról beszélhetünk. X-et szeretni, az egészen más dolog. X-et szeretni annyi mint X-et pontosan azért szeretni, ami, anélkül hogy valaha is lemondana az ember arról, hogy egyszer megértse, ki is az az X tulajdonképpen, akit szeret. Valami hasonló történik Eco szerint az irodalmi szövegekkel. A mű olyan mechanizmus, mely nem fölkorbaöcsölni, hanem megfektetni hivatott az emberi szenvedélyeket. A mű végső soron az értelmező önfegyelmére épít, bár az ösztönök nyaklő nélküli kielégítésére is lehetőséget ad.

A. J.

WERNER HEISENBERG DÖNTÉSE (Encounter, 1980. 12.)

Heisenberg szerepét a hitlerista Németországban sokan kétesnek tartották, ezt a félreértést oszlatja el feleségének, Elisabeth Heisenbergnek az emlékirata.

Heisenberg 1933-ban kapta meg a Nobel-díjat (az 1932-es évre), s mindjárt ezután megkezdődtek ellene a támadások. Ebben a helyzetben világossá vált, hogy nem maradhat az események egyszerű szemlélője, és barátaival (Fritz Hund fizikussal, Bartel Lehdent van der Waerden matematikussal és Carl-Friedrich Bonhoefferrel, a fizikai kémia professzorával) azt fontolgatta, ne mondjanak-e le katedrójukról — ez látványos tiltakozás lett volna. Végül úgy döntöttek, hogy Heisenberg Berlinbe utazik Max Planckhoz, és tőle kér tanácsot. Planck véleménye szerint, ha lemondanak, a sajtó meg a rádió azt közli majd, hogy a négy tudóstól népellenes cselekedeteik miatt kénytelenek voltak megszabadulni. Ezért maradniuk kell, és kitartani, amíg „vége lesz az egésznek”, a „helytállás szigeteivé” (Inseln des Bestandes) kell válniuk, és ezen a módon megmenhetnek néhány értéket a pusztulástól. A tanácsot megfogadták, és ez később nagy szerepet játszott abban a döntésben, hogy nem hagyják el Németországot.

Közben az SS lapjában, a *Das Schwarze Korps*ban hosszú cikk jelent meg Heisenbergéről, *Fehér zsidók a tudósok közt* címmel: „Hogy mennyire biztosnak érzik állásaikat a fehér zsidók, erre példa Werner Heisenberg, a lipcsei egyetem elmé-

letfizika-professzora, akinek 1936-ban sikerült becsempésznie egy hivatalos lapba, hogy Einstein relativitáselmélete nyilvánvaló, és alapja minden további kutatásnak, és a fiatal német fizikusok egyik fő feladatának tartja, hogy Einstein elméletét továbbfejlesszék. [...] 1928-ban az einsteini szellem eme bajnoka, Sommerfeld sztár-tanítványa, Lipcsében lett professzor 26 éves korában, egy olyan életkorban, melyről nehezen hihető el, hogy ezalatt volt ideje komoly kutatásokat végezni.”

1937-ben, egy héttel a cikk megjelenése után, Heisenberg levelet írt Himmlernek, melyben védelmet kér az ilyen támadások ellen. A levelet édesanyja vitte el, aki szülei révén ismerte Himmler édesanyját (mindkettőjük édesapja iskolaigazgató volt, egy társasághoz tartoztak). A Himmler családra Heisenberg özvegye így emlékszik vissza: „A Himmler házaspárnak három fia volt. A legnagyobb okos, jó zenei hallású, rendes foglalkozást választott, ugyanígy a legkisebb is. De a középső fiú igazán rosszszul sikerült gyermek volt. Az iskolát nem tudta befejezni, mert nem tanult, végül szülei baromfifarmot vettek neki, de még az sem ment jól. Ez a középső fiú lett a »Deutsche Reichführer SS«.”

Ebben az időben Heisenberg sok külföldi meghívást kapott, melyek nagy részét nem fogadta el. Kötelességének érezte a „német fizika” elleni harcot, elutazása győzelmét jelentette volna a hamis elméleteknek, veszélyeztetve tanártársainak és diákjainak életét. Egyébként több magas rangú tiszt Németország sorsa iránti aggodalmát ismerve, reménykedett még, hogy egy katonai puccs véget vet a Hitler uralmának. Úgy gondolta, hogy egy európai nép a civilizált világ kellős közepén nem engedhet az erőszaknak, melynek méreteit a teljes információhiány miatt még nem is ismerte.

L. S. J.

MI A KÜLDEMÉNYMŰVÉSZET?

(Híd, 1981. 3.)

„A hiedelmekkel ellentétben a küldeményművészet elsősorban szociológiai, s csak másodsorban esztétikai jelenség” — állapítja meg Szombathy Bálint. 1916-ban három dadaista, azok közül a művészek közül, akik a Függetlenek Szalonjára készültek — név szerint Duchamp, Picabia és Man Ray —, Walter C. Arensberg New York-i műgyűjtő vendége volt. Ekkor küldte Duchamp az ugyanabban az épületben lakó Arensbergéknek azt a négy levelezőlapot, amelyeken a következő találkozó dátumán kívül egy jelképes íráselemeket tartalmazó üzenet sze-

repelt. Ebben — a „gesztusművészet” legkorábbi előzményének tekinthető küldeményben — a művészettörténészek felismeri vélik Duchamp 1915—1923 között alkotott *La mariée mise à nu par ses célibataires* című kompozíciójának vázlatrajzait. De ennek az előzménynek is előzménye van: az 1915-ben New Yorkba érkező Duchamp Arensberget és feleségét egy párizsi levegőt tartalmazó palackkal lepte meg; ezt tekintik a *Grand verre* üvegsorozata első darabjának...

Mario de Micheli megemlíti az avantgarde-ról szóló könyvében, hogy a John Heartfield művészenven ismertté vált Helmut Herzfelde az első világháború idején — a cenzúra kijátszása végett — folyóirat- és újságkivágásokból összeállított montázsokat küldött ismerőseinek, barátainak, s rajtuk „az egymásnak ellentmondó képeket polemikusan és demisztifikáló szándékkal párosította”. De Micheli ezektől eredezteti a dadaista politikai fotomontázs kezdetét. Szombathy ezt azzal egészíti ki, hogy ebben a sajátos esetben „maga az esztétikai üzenet és a kommunikáció csak spontán, nem célzatos interakciós viszonyt hozott létre [...] Duchamp esetével ellentétben, aki levelezőlapjainak értelmezési rendszerét tudatosan a hírközlés mikéntjétől tette függővé”.

Az, amit manapság *Mail Art*, *Correspondence Art*, *Postal Art*, *Art in the Mail*, *art postale* néven ismernek, nem más, mint a művészetnek a szalonokat, kiállítási csarnokokat, galériákat — vagyis az intézményességet — megkerülő-kihívó formája. Programmatikus küldeményként kell tekintenünk ebben az értelemben a mozgalom előfutárának és ideológusának, Duchamp-nak a *Boite en valise* címen ismert 1914-es alkotását, azt a zöld akatáskát, amelyben egy doboz található műveinek és írásainak miniatürizált gyűjteményével.

A század második felében a küldeményművészet dadaista hagyományú követőinek három góca alakult ki. Az első a Fluxus, a második a New York Correspondence School, a harmadik pedig a francia újrealizmus. Közös az a törekvésük, hogy alkotáseszmenyünk tengelyébe ne a végterméket, hanem a folyamatot állítsák, tagadva egyidejűleg a nagy mű, az állandó érték érvényességét. Virágkorában, 1959—1963 között a Fluxus igyekezett kiiktatni az alkotói tettben megnyilvánuló tervszerűséget, ebbeli igyekezetében némi rokonságot mutatva a szürrealisták gyakorolta automatikus írással. Egyébként ez a mozgalom, csoportosulás a totális művészet, valamiféle szintézis igényével lépett fel, a zene, a színház és a vizuális művészetek fúzióján át a dadaizmus nyílt felújítását szor-

galmazta, újszerű esztétikai nézetei közül pedig nem egy hatással volt a küldeményművészet elméletének és gyakorlatának kidolgozására. A Fluxus „földalatti” folyóiratként indult. A munkatársak sokszorosított alkotásokkal működtek közre minden szám összeállításában, amelyből aztán postán kaptak kézbe egy-egy teljes példányt. Emellett állandó és személyes postai kapcsolatot tartottak fenn egymással, s ennek a kommunikációs jellegnek tulajdonítható a mozgalom nemzetközi felfutása. Szombathy megemlíti, hogy 1966-ban Koppenhágában, Nizzában, Prágában és San Diegóban is alakultak Fluxus-központok. Az ide tartozó művészek közül Ken Friedman cipő-, festetting-, papirköteg-küldeményekkel, Ben Vautier, valamint a bélyeg- és a plakátművészet két úttörője, Bob Watt és Daniel Spoerri játszottak jelentős szerepet a Mail Art terjesztésében. A tanulmányíró abban látja a Fluxus kétségtelen érdemét a küldeményművészet fellendítésében, hogy a tagjai által gyakorolt eljárások döntőnek bizonyultak az asszociációs folyamatok felszabadításában, érvényt szereztek a kísérletezés létjogosultságának, az esztétikai üzenetbe bevitték a személyesség intimitását, kitégítették az önkifejezés lehetőségeit, utat törtek a banális, a mindennapi jelentésségének az elfogadása számára, a Postal Art nélkülözhetetlen tartozékává tették a gumipecsét, a szerzői postabélyeg és a levelezőlap használatát.

A New York Correspondence Schoolt 1962-ben hívta életre az a Ray Johnson, aki mindmáig a levelezőművészet atyjának számít Észak-Amerikában. A Johnson kezdeményezte mozgalom iskola volt a javából, mintegy kétszáz távhallgatóval és a szövegnek mint az üzenet, a „küldemény” alapvető megnyilatkozásának tulajdonított programmal. Az iskola tanári kara azonos volt hallgatóságával — tudjuk meg Thomas Albright interjújából.

A Nouveau Réalisme Franciaországban kibontakozott mozgalom; hatása a képzőművészetre közvettebb a másik kettőnél. Két kezdeményezésével hozott újat: az egyik a postai művészet Junk Art („hulladékművészet”) néven ismert elágazása, a legközönségesebb tárgyak, kacatok mint a korra jellemző üzenet és eszköz kolportálása, a másik: a pecsétnyomatok elhelyezése festői „elit” látványközegben.

Számos művész más irányzatok, művészeti rendszerek (a pop art, a konceptuális, a minimális, a strukturális művészet, a performance, a konkrét vizuális költészet) gyakorlójaként hasznosítja a küldeményművészet bizonyos lehetőségeit. Szombathy Bálint abban látja a kül-

deményművészet jelentőségét, hogy mint postai hírcsere égtájakát, világrészeket, országhatárokat, nyelvi-nemzeti korlátokat hidal át, „szorosan kapcsolódik a mindennapok egzisztenciális és ideológiai harcához, az alkotók létgyakorlati formájához“. Találón állapítja meg a küldeményművészekről, hogy „nem a jövőnek, az örökkévalóságnak dolgoznak, alkotásaik, ötleteik mulandók [...], lelki kapcsolatokat keresnek; megismerésre vágyanak, hogy ők is kitarulkozhassanak mások előtt. Talán ők McLuhan globális falujának első igazi állampolgárai.“ Sz. J.

COMENCINI ÉS A FŐLÖSLEGES GYERMEK

(Express, 1981. 1546.)

Eugenio szülei „ideológiai kényszeréből“ született 1968-ban. Tízéves, amikor apja úgy dönt, hogy Angliába küldi: ezért el kell hagynia vidéki nagyszüleit, akiknek már amúgyis elégük volt belőle... Ő maradna. Lázadását helyzete ellen kísérőjével, Baffóval, egy élcslap szerkesztőjével szemben gyakorolja. A gyermek kihívásaitól felingerelve, Baffo könnyen megtalálja a védekezés módját: „Ha folytatod, az úton hagylak.“ És valóban ott hagyja, lelkiismeretfurdalás nélkül tér vissza ügyei intézéséhez.

E nagyon szép metaforikus nyitány után Comencini filmje egyszerre szórakoztató és kíméletlen, a robbanásig feszített, de teljes mértékben uralt sodrású történettel folytatódik, amelyben az aggodás a jelenért (hol van Eugenio? hogyan található meg? mi érhetne?) még egyszer visszatéríti a szereplőket a múlt valóságához (szerettük-e eléggé Eugeniót? mivé tettük? mit okoztunk neki?).

A dossziélapok egy per pillanatképei. Eugenio mogorván, a felnőttek nevetséges nyugtalankodásának inkább passzív tanújaként, kézről kézre vándorolva, továbbadva jut előbb elbűvölő és puhány apjához, előkelő, akaratos anyjához, majd a másik nagymamához. Polgárok között vagyunk; mindegy, hogy közép- vagy nagypolgárság-e, s Eugenio nem a szűkséget, hanem a lényegest nélkülözi. Mindenhol fölösleges, és ő tudja ezt. Boldogtalan? Semmivel sem boldogtalanabb pajtásánál, a „proli“ Guerrinónál, akit apja kizsákmányol, és megveri, ha nem vissz haza elég pénzt.

Ez az *Eugenio* első számú üzenete. Ha Comencini szerint „a gyermek csak afféle állatka, akit szórakozásképpen gyártanak, önmegnyugtatóul, s úgy simogatnak, mint egy kutyát“, az ő életerejé, létfenntartási ösztöne olyan erős, hogy „ki tudja vágni magát“, hogy kicsikarja az élettől a maga „boldogságdarabkáját“

nem hosszabb távra, hanem csak éppen arra a pillanatra.

Az *Eugenio* Luigi Comencini tizedik bemelegedése a gyermekek világába. Egy olyan világba, mely kísérti, gyötéri, melyet 35 éve kutat: a *Gyermekek a városban* (1946) riportjától az *A meg nem értettig* (1966), az első nápolyi „sciucsiá“-ról szóló hosszú filmjétől a *Pinocchioig* (1971), a nagy visszhangú *Mi és a gyermekek* tévésorozatig (1970).

Érdekfeszítő, izgalmas alászállni ebbe az értékekben gazdag és sok vonatkozásában ismeretlen mű gyökeréig. Comencini, akit ugyan tévesen vádoltak az-zal, hogy a neorealizmus sírásója (a *Kenyer, szerelem és ... fantázia* óta), fenntartja magának egy másik „gyilkossági kísérlet“-hez való jogát, a *commedia italiana* ellenit, kijelölve és megjelölve útját felejthetetlen Hüvelyk Matyikkal. Milánói utcagyerekek romok között, megnyomorított velencei angyalka, gépcsonkolt jobb hüvelykujj...

És végül Luca, aki minta gyanánt szolgál az *Eugenio* számára; az ő tízéves korában írott versét a rendező Eugenio tollára adja: „Ma már többet nem játszom, / elért egy rettentő éreny, / az öregség.“

Ezek a vizsgálódások alkotják tehát Comencini játékfilmjeinek élő anyagát, lényegét. Látjuk interjút készíteni, amint komoran, néha rámenősen, egyenlő félként beszélget a gyermekekkel. Szerényen, fölény és túlzó szánakozás nélkül, de égő kíváncsisággal és tisztelettel. Így tárul fel Comencini és a gyermekek hihetetlen „cinkosságának“ egyik titka: bármilyen is legyen a választott történet formája, mindig a könyörtelen valóságban gyökerezik. *Eugenio*jának természetesen hasznára válik e követelmény, amely letisztultá teszi mind a szereplők játékát, mind a kamera mozgását. Semmi felesleges esztétizmus, semmi lírai adalék. Mégis, a film mindvégig izgalmas. Végül (a történet végén) egy farmon találják meg Eugeniót. Újszülött borjút gondoz egy istálló szalmáján. Szemléli a rendkívüli, egyetlen alkalomra összegyűlt családját. Baffo is ott van, szarkasztikus deus ex machinaként, s int neki, hogy tűnjön el, szökjön meg. Csoportba verődve szülők, nagyszülők a távozó gyermek után kiáltanak: „Gyere vissza Eugenio!“ (a film címe olaszul). De a magányos, szinte szimbolikusan elvont kis alak nem fordul vissza. Az elhagyott elhagyja a felnőtteket, mivel megérti, hogy csak az ő távolléte kapcsolja össze őket, csak az ő nemléte bünteti. Íme, mit mond Comencini, a józan mesélő: nem érdemeljük meg a gyermekeket, akiket a világra hozunk — foglalja össze Danièle Heymann egy jelentékeny alkotó sokatmondó filmjének üzenetét. B. F.

SZÁMÍTÓGÉPES JOGI INFORMÁCIÓRENDSZER

(Információ Elektronika, 1981. 2.)

Az adatfeldolgozásnak a hatvanas évek végére kibontakozó válságát — amelyet az iparilag fejlett országok körülményeihez igazodó, bonyolult szervezési kérdésekkel kapcsolatos illuzórikus elvárások váltottak ki — elkötelezett bizakodók a számítástechnika „gyermekbetegségékként” tartják számon. A válság konkrétumai a társadalomszervezést szolgáló felhasználói elvárások és a számítástechnika jelenlegi lehetőségei közötti összemérhetetlenségre vonatkoznak: az egyre nagyobb teljesítményű és egyre olcsóbb számítógépek alkalmazására egyre több területen nő a kielégítetlen igény. A társadalomszervezés vezető köreiben egyre több türelmetlen nyilatkozat hangzik el; mind többen vélekednek szkeptikusan a számítógép hőskori ígéreteinek beválthatóságáról.

A hitelvesztés körvonalazódó körülményei között különös jelentőségűek azok az eredmények, sikeres próbálkozások, amelyek valamely konkrét feladat vonatkozásában a társadalomszervezés és a számítástechnika termékeny egymásra-találásáról adnak számot. Ilyen összefüggésben számitanok örvendetes újdonságnak azok az eredmények, amelyekről Bacsó Jenő, Csáki Béla és Harza Lajos tudósít. Beszámolójukban a már üzemszerűen működő számítógépes jogi információrendszer megépítéséről adnak hírt, a megépítés elvi kitérjeinek, a működés jellemzőinek részletezése mellett. Az elképzelés nemzetközi előzményei a hasonló indítékú egyesült államokbeli, angol és francia próbálkozások; ezek egyikéről sem tudjuk azonban, hogy 1980 nyaráig az államapparátus tevékeny részévé tett információrendszer megépítésének eredményével jártak volna.

A magyarországi vállalkozás az állampolgárok, társadalmi szervezetek, intézmények jogszabályokban való eligazodásának a megkönnyítését célzó kísérletek sorozatába illeszkedik, a jogalkalmazás, a döntéshozatal eseményeit lassító áttekinthetetlen jogszabálytömeg könnyebb kezelhetőségét hivatott elősegíteni. A korábbi, hasonló célzatú próbálkozások szinte kizárólagosan a kézi nyilvántartás módszereivel életek, különböző jogterületek szerint orientált, részletes tárgy- és számmutatóval ellátott kiadványokban foglalták össze a törvényeket és rendeleteket. Létezett ezenkívül egy, az egész magyar joganyagot felölelő, kézi (kartotékos) módszer szerint szerkesztett jogszabálynyilvántartás, amely azonban egyre kevésbé volt alkalmas kielégíteni a

jogi tájékoztatással, jogalkotással, jogalkalmazással kapcsolatos igényeket.

Ilyen előzmények után a szakminisztérium szerződést kötött a SZÁMKI számítástechnikai szakembergárdájával egy általános jogi adatbank létrehozására. A szerződés eredményeként olyan jogszabálynyilvántartó rendszert fejlesztettek ki (a családjogi jogszabályok bevonásával), amelyre már az országos rendszer is felépíthető. A rendszer 1980-ban kísérleti jelleggel működött az adott jogterületen, 1981-től a HIR (Hierarchical Information Retrieval) rendszeren alapulva üzemszerűen működik.

A számítógépes jogi információrendszer megépítésében szükséges mozzanat volt az a szemléleti átértékelődés, amely a felhasználói igényeket a gépi lehetőségekhez igazította. Ennek eredményeként olyan új, általánosabb szempontok érvényesültek a rendszertervezésben, amelyek elkerülhetővé tették azt, hogy a hagyományos, kartotékos rendszer meghatározó jegyeit kelljen a gépi reprezentációra ráerőltetni. A rendszernek a következő főbb felhasználói igényeket kellett kielégítenie:

— általánosság: a teljes joganyagot magában kell foglalnia;

— egységesség: a teljes joganyagból egységesen azokat az adatokat kell tartalmaznia, amelyek a jogi egységeknek végrehajtásukhoz, hatályosságuknak megállapításához, korrelatív viszonymeghatározásaihoz elégségesek;

— hozzáférhetőség: az adatoknak — a megengedhető közhasznúság kritériumai mellett — mindenki (jogászok és állampolgárok) számára hozzáférhetőnek kell lenniük.

Az általánosság elvéhez igazodva a jogszabálynyilvántartás a következő három információtípusra van tekintettel: a jogszabály fogalmának előzetes tisztázását (kibővítését) követően felöleli az összes, e kategóriába sorolt rendelkezést, a jogszabály alkalmazásához, értelmezéséhez szükséges jogi útmutatásokat, valamint a jogirodalom elvi jelentőségű megállapításait.

Az egységesség kritériumának megfelelően az adatbank egy-egy jogszabályról az alábbi adatokat tartalmazza:

— azonosító adatok: a jogszabály (útmutatás) számjele — jogirodalmi mű esetén a szerző neve —, a kibocsátó szerv megnevezése, a kibocsátás ideje stb.;

— a joganyag alkalmazásához szükséges adatok: hatályba lépés, hatálytalánítás, forráshely stb.;

— a joganyag tartalmára vonatkozó tárgyszavak (deskriptorok);

— egyéb adatok: eljáró, egyetértő szervek, jogterület.

Az adatbank tehát, szerkezetéből adó-

dóan, nemcsak a jogszabályokról, hanem az azok alkalmazásával kapcsolatos felgyülemlett tapasztalatokról, a kapcsolódó tudományos munkák és szakkikkek megállapításairól is tájékoztat. Az útbaigazítás módját tekintve az információrendszer a rendszeresen megjelenő, a jogszabályok hatályos szövegeit tartalmazó kiadványokra alapozi. Ennek megfelelően az adatbank nem tárol szöveget (a joganyag rövid távon is igen változó-kony), hanem olyan tárgyszórendszert, amelynek segítségével visszakereshető a megfelelő jogszabály. A jogi útbaigazítások, jogirodalmi elvek vonatkozásában — ezek viszonylagos stabilitásából adódóan — a szöveg elvi magját indokoltan tárolják. Ennek a megoldásnak, amely megkerüli a szöveg szemantikai analízisen alapuló lebontását, nincs különösebb ismeretelméleti jelentősége, de fontos gyakorlati lépés abba az irányba, hogy a számítástechnika meg-, illetve visszanyerje a társadalomszervezésben dolgozók bizalmát.

A jogi információrendszer gépi megvalósításának fő szempontja tehát a hatékony információ-visszakeresés volt. Ennek egy tökéletesített változata lehetővé teszi, hogy az információt kereső személy a kapott eredmény függvényében újrafogalmazhassa kérdését mindaddig, amíg kielégítő választ kap. Lényeges szempont a továbbiakban — a megvalósítás érvényre juttatásának érdekében — egy távadatátviteli hálózat kifejlesztése, amely a virtuális felhasználó számára elérhetővé teszi az adatbank értesüléseit. Ennek megépítése azonban már nem a számítástechnikai szakemberek feladata.

A továbblépés távlati céljai, az üzemszerűen futó rendszer új igényekhez való folyamatos hozzáigazításán túl, a teljes szövegtárolásra, az ezen alapuló szövegelemzésre és a jogszabályok közötti kapcsolatrendszer automatikus kezelésére vonatkoznak.

S. L.

AMERIKA ELLENSÉGE?

(The Science, 1980. 9.)

„Bár a jövő generációk talán másként ítélik meg Robert Oppenheimer szerepét a történelemben, a maga idején ennek az embernek a neve a huszadik század közepének egyik legfontosabb eseményét, a maghasadás romboló fegyverre alakítását és az ebből származó problémákat jelentette. Ő irányította a Manhattan-terv Los Alamos-i kutatólaboratóriumát, ahol megszerkesztették a világ első atombombáját; Hirosima és Nagaszaki után ő próbálta meggyőzni az USA kormányt a nemzetközi nukleáris ellenőrzés szükségességéről; a McCarthy-éra idején az

Atomenergiaügyi Bizottságban betöltött hivatalából mint megbízhatatlant felmentették. A közvélemény szemében 1945 után ő testesítette meg a tudomány és a nemzeti politika között kialakult új típusú, drámai kapcsolatot, [...] a kegyvesztett hős példája lett.“

A fenti sorok abból az alkalomból olvashatók, hogy a lap ismerteti az Alice Kimball Smith és Charles Weiner gondozásában 1980-ban megjelent könyvet (Robert Oppenheimer: *Letters and recollections*. Harvard University Press). Ami a szakmai és a tudománytörténeti vonatkozásokon túl is említésre méltóvá teszi e munkát, az elsősorban Oppenheimer alakja, hihetetlenül széles körű műveltsége: „rátermett nyelvész, járatos az irodalomban, gazdag történelmi és filozófiai ismeretekkel rendelkezik, tehetséges költő és elbeszélő“, és mindez szerénységgel társult; ez adta személyi varázsát. De nemcsak ez. A levelekből ugyanis egy alapos, lelkiismeretes, az állam és a hivatalos tudományos gépezet iránt nagyfokú bizalmat, szinte fanatikus elkötelezettséget tanúsító ember portréja rajzolódik ki. Ezért is tűnik Oppie (barátai így becézték) sorai nyomán abszurdumnak, boszorkányégető kornak a McCarthy-éra Amerikája.

Egyetemistaként még meglehetősen szabados felfogásban értelmezi a fejelet. „Szerencsém volt — írja —, hogy amikor megérkeztem a Harvardra, szabadon járhattam be a könyvtárba. [...] Nem hiszem ugyanis, hogy egyetlen előadást meghallgattam volna.“ De már ekkor olyan könyveket olvas, amelyek tanárai közül is csak a kivételesekhez jutnak el, s amikor egyik vizsgája előtt benyújtja a tanulmányozott munkák jegyzékét, professzora meglepetésében így szól: „Ha azt állítja, hogy mind olvasta ezeket a könyveket, akkor alighanem hazudik, de a diplomáját már csak azért is megérdemli, mert egyáltalán ismeri e könyvek címét.“

A Harvard Egyetemről az angliai Cambridge-be kerül. A kísérleti fizikai laboratóriumban végzett gyakorlati azonban nem elégítik ki, s egy év után, 1926-ban Göttingenbe megy. Ez az időszak számára — saját szavai szerint — „a szorgalmas levelezés, előadások, viták és a briliáns matematikai improvizációk kora“ lesz. Göttingen ekkor a fizika fellegvára, s aligha csodálható, hogy Oppie így ir barátjának, Francis Fergusonnak New Yorkba: „Úgy hiszem, nekem is tetszene Göttingen. Hiszen, akár csak Cambridge, majdnem teljesen tudományos [...], s a tudomány itt sokkal jobb, mint Cambridge-ben, és egészében véve a világon talán itt a legjobb. Nagyon keményen dolgozunk itt. [...] Úgy

tűnik, mindenki azon fáradozik, hogy Németországot sikeres és egészséges országgá alakítsa. [...] Óriási tisztelet él az itteniekben Amerika iránt, Ford és Compton iránt, Sinclair Lewis realizmusa iránt. [...] Mintegy húsz amerikai fizikus és más efféle van itt. Mindnyájan túl a harmincon, többnyire professzorok Princetonból vagy Kaliforniából és ilyesfajta helyekről. Csodálatos, tiszteletreméltó emberek. Többnyire nagyon jó fizikusok, de teljesen modortalanok és neveletlenek. Irigylük a németeket intellektuális ügyességükért, szervezőképességükért, s azt akarják, hogy a fizika átvándoroljon Amerikába. [...] Istennek hála, munkámat komolyan találom, s majdnem szórakoztatónak. [...] Olvastad Claudeltől a *Jeune Fille Violaine*-t? [...] Stefan Zweig *Untergang eines Herzen*-jét? [...] Mi a véleményed Hopkinsról?"

Meglehetősen furcsa könyvészeti utalások ezek egy atomfizikus részéről — mondhatnánk. Pedig az, hogy Oppie ekkor már rég elkötelezte magát a fizika mellett, kitűnik öccsének írt leveléből is: „Biztosan és nagyon jól tudom, hogy a fizika szebb, mint bármelyik más tudomány [...], pontos, szigorú és mélyértelmű. [...] Mindenképpen, tiszta szíveimből mondom, tanul fizikát, és tanítsd [...], de még ne foglalkozz csupán vele [...], ne fogadd el a fizikai kutatást mint élethivatást! Ehhez az elhátározáshoz jóval többet kellene tudnod más tudományokból, s még több fizikát.”

1938-ban Otto Hahn és Fritz Strassmann bebizonyítja, hogy az uránium-atommag bontható. Amikor a hír Berkeley-be jut (Oppie ekkor itt dolgozik), a fizikusok lelkesedése leírhatatlan. Íme, elméletükből valóság lett! „Addig még sohasem láttam Oppie-t ennyire felajzottnak, és ötletgazdagnak” — emlékezett vissza az atomkutatás másik nagy öregje, Glenn T. Seaborg.

A fizikusok lelkesedése nyomán száryakat kap az amerikai atomkutatás, és amikor a fasizmus fenyegető réme írásba foglaltatja a tudósokkal az atombomba szükségességét, a katonák is szabad kezet kapnak. Megszületik a Manhattan-terv, amelynek egyik fő irányítója (a civilek közül) Robert Oppenheimer lesz, annak ellenére, hogy „a pályázók között Nobel-díjasok és sokévi tudományosvezetői tapasztalattal rendelkezők is voltak”. És hogy Los Alamos igazgatója mennyire komolyan veszi az új munkakörrel együtt járó titoktartást, az ellenség félrevezetését, azt különös módon példázzák az alábbi levél sorai:

„Wolfgang Paulinak, 1943. május 20., Los Alamos.

Alighanem Ön az egyetlen fizikus az országban, aki segíthet abban, hogy

fennmaradjanak azok a tudományos elvek, amelyek nem kötődnek közvetlenül a háborúhoz [...], s vannak még néhányan, akik jogi okok miatt nem dolgozhatnak katonai problémákon [...], szerencsére, mivel így talán remélhetjük, hogy mire a háború véget ér, talán marad valaki ebben az országban, aki tudni fogja, mi a neutron [...], s aki nemcsak ahhoz ért majd, ami nyomban felhasználható. [...]

Lehet, hogy most nevetni fog. De a bennünket aggasztó problémák egyike éppen az, hogy a *Physical Review*-ban újabbban senki sem közöl szakterületünkről semmit, a miatt a nyomós ok miatt, hogy semmi olyasmivel nem foglalkozunk, ami közölhető lenne. Az ellenség így bizonyosan felfigyel majd arra, hogy fizikusaink számára valami jó kutatási téma akadt, s úgy vélem, bizonyos esetekben már ez az észrevétel is információként szolgálhat azoknak a kutatásoknak a természetéről, amelyekkel foglalkozunk. Ezért arra gondoltam, nem használhatnánk-e megfelelően az ön nagy fizikai és irodalmi tehetségét úgy, hogy dolgozatokat közölne néhányunk nevében. [...] Gondolja meg, nagyszerű alkalma lenne önmagával vitatkozni a szakirodalomban, méghozzá tényleges interreferencia nélkül. [...] Természetesen, véleményem szerint, mindez nem lehetséges áldozatainak jóváhagyása nélkül, de úgy tudom, hogy Bethe, Teller, Serber és jó néhányan mindenképpen benne lennének a játékban.”

Oppenheimer ötlete meglehetősen furcsa. Alighanem egyedülálló a reáltudományok történetében. Inkább vígjátékba, mint atomkutató intézetbe illik: nem egyéb, mint afféle tudományos *Így írtok ti*. Érthető tehát, hogy még a nagy mókamester Pauli sem lelkesedik érte.

„Kedves Oppenheimer — írja. — [...] Örülnék, ha az említett módon segíthetnék. Sajnos, attól tartok, hogy azt a kevés eredményt, amit elértem, a nevem alatt kell közölnöm, már csak azért is, hogy említett pénzforrásaimnak (Rockefeller, Ford) bebizonyítsam, mégiscsak csináltam valamit a pénzükért; félek ugyanis, hogy a burleszk iránti érzékük túlságosan fejletlen.”

Oppie nem csügged. 1943-ban pl. így ír Leslie R. Groves tábornoknak: „Néhány ötletem támadt a Los Alamos-tervvel kapcsolatban arra vonatkozóan, hogyan csökkentésük a helyi lakosság érdeklődését, vagy legalábbis késleltetésük az igazság kiszivárgását. [...] Arra gondoltam, terjesszük el azt, hogy a Los Alamos-terv keretében egy új típusú rakétán dolgozunk, amely elektromos meghajtású. Úgy vélem, ez a mese némileg hihető lenne, mivel a berendezéseink

okozta zaj így talán megmagyarázható.“ 1943 júliusában Roosevelt elnököt is biztosítja a tudósok lelkesedéséről: „[...] csoportonként és úgy is mint egyének, amerikaiak, mélyesen büszkék vagyunk a terveink gyors és hatékony befejezésében ránk haruló felelősségre.“

1945 nyarán kiderült, hogy az Amerika iránti felelősség összeütközésbe kerülhet az emberiség iránt érzett felelősséggel. A békés atomból pusztító szörnyeteg lett. Augusztus 26-án Oppie már így ír öreg középiskolai tanárának, aki vel mindvégig levelezett: „Súlyos problémák szakadtak vállunkra, hiszen a jövő, amely annyi ígéretet hordoz, sajnos, csak egyetlen lépésnyire van a reménytelenségtől.“ Sz. B. I.

FELNÖTTOKTATÁS — HELYZETTUDAT, PÓTCSELEKVÉS (Fáklya, 1981. 127.)

A Nagyvárad irodalmi Kerekasztal (amely igényes műsoraival egyre többet hallat magáról) a *Művelődés* szerkesztőségével együtt kilenc megye meghívottainak részvételével a felnőttoktatásról szervezett tanácskozást. Gáll Ernő és Toró Tibor előadásának másnapján a szabadegyetemi fórumok gyakorlatát, a felnőttoktatás távlatait vitatták meg széles körben: újságírók, tudományos kutatók, orvosok, mérnökök, tanárok, diákok, pszichológusok, háziasszonyok. (Az egyik nagyvárad i hozzászóló mondotta: „A Pedagógiai Líceum diákjaival jöttem erre a tanácskozásra. Lássák, nem akármilyen feladatra vállalkoztak, mikor ezt a pályát választották.“) A vélemények természetesen megoszlottak. Elhangzott olyan kritikai megjegyzés is, hogy „túlságosan felnőttes a gyermekoktatás. Lehet, hogy a felnőttoktatás meggyerekes? [...] olykor az az érzésem, szembekötösdit játszunk. Ha tágabb összefüggésben vizsgálunk azt a folyamatot, ahogy a tudat kialakul, s hogy milyen tudat alakulhat ki ott, ahol még a pótcselekvés igénye sincs meg...“ Más azt tette szóvá, hogy „közreműködő is, közönség is akad, de nagyon kevesen vállalják a szervezés, a lebonyolítás vesződéseit“. Nagyváradon mégis jók a tapasztalatok: igaz, csak negyvenötön iratkoztak be az Irodalmi Kerekasztal szabadegyetemi sorozatára, de néha háromszázan is jönnek az előadásokra. (Ezen nem is csodálkozunk, ha elolvassuk például 1980/81-es évadjuk előadóinak listáját s az előadások címét; csupán néhány név, jelzésül: Gy. Szabó Béla, Bustya Endre, Imreh István, Banner Zoltán, Sütő András, Kányádi Sándor, Marin Sorecsu, Fodor Sándor, Jagamas János, Benkő Samu.)

Bölni Sándor, az Irodalmi Kerekasztal vezetője alapvető kérdésekre hívta fel a figyelmet: „Fontos, hogy szóljunk az ifjúsághoz. Az ifjúság a jövő, a nemzetiség jövője is. Lényegesnek tartom a különböző művelődési intézmények, körök, klubok együttműködését. Erkölcsei erőt is jelent az együttműködés. El kellene gondolkodnunk azon, milyen hatékonysággal tölti be funkcióját az anyanyelvi kultúra szervezésében, a felnőttnevelésben — bizonyára nemcsak nálunk, de más megyékben is — a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa. Meggyőződésem, hogy a felnőttoktatásban nem feladat-végrehajtókra, hanem küldetés-tudatú emberekre van szükség.“ Erről a küldetésudatról tesz tanúságot Varga Gábor is, a váradi Ady Endre Irodalmi Kör egyik vezetője (civilben mérnök): „A felnőttoktatásról medítálva olykor megkérdezem: nem pótcselekvés-e az, hogy egy csoport nagykorú, sőt idős korú embert igyekszik tanítani? Nem az iskolában kellene inkább? Az iskolában megtanítani önismeretre, kifejleszteni helyzetudatát? Számoljunk le az illúziókkal, a felnőttoktatás nem helyettesítheti az iskolákban elmulasztottakat. Legfeljebb valamelyest pótolja. Mint szervezési módszert csak az embertől emberig menőt ismerem. Nagyon fárasztó. Mindenkit személyesen meghívni, minden alkalommal, mert másképp elfelejti, másként nem ösztönzi az a kis személyes hiúsága. Jó lenne frott fórum.“

Egyed Ákos a történelmi ismeretek népszerűsítését elemezte, s ezt tette Kovács Géza is. Az utóbbi az „enciklopédikus jellegű oktatás“ buktatóit érzékelte. Egyes Ákos a tennivalókra koncentrált: „A magyar nyelvű szabadegyetemek sajátos kérdése a történelem népszerűsítése. A fiatalabb (és nem csak a fiatalabb) nemzedék képzésében hiányok vannak, ezek miatt zavarok keletkezhetnek a tudatban. Intézményesített formában kellene pótolni ezt a hiányt. A történelemoktatás módszereit tekintve: a romániai magyarság településeiből kell kiindulni. A helytörténetnek rendkívül fontos szerepe van az önmegismerésben. Az illető közösség, amelyik a helységet alakította, formálta, ismerje meg történelmét. Nagy vonzereje van annak, ha a különböző tájakhoz, helységekhez kötődő vezéregyéniségeket bemutatjuk az előadásban. A helytörténetet azonban nem lehet elszigetelni, illeszkedjék be a nagy összefüggésbe: a nemzetiség történetébe, a hazatörténetbe, a világtörténelembe.“ A nemzetiségi tudatalakítást igényelte Tóth Károly tanár. Ujj János aradi újságíró pedig jogaink ismeretét hangsúlyozta. K. L.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

KISS FERENC (Budapest). — Több hétig Bulgáriában voltam, így csak most kaptam kézhez a Ritoók Jancsi haláláról küldött jelentést. Edzettek vagyunk már, de ez a hír úgy ért, mint egy haslövés. Szegény, jó, szorgalmas és hűséges Jánosunk! Testvéri fájdalommal gyászolom én is. [...] Szép a *Korunk-évkönyv*. Látom, még ebben is benne van az ő szorgalma, gondossága. [...] nehezebb lesz nélküle.

SZABÓ T. ADÁM (Groningen). — [...] itt, Hollandiában rendszeresen kapjuk a *Korunk* számait. Mind magam, mind pedig kollégáim érdeklődéssel olvassák [...]. Egy-egy olyan cikk, mint az *Erdélyi diákok németalföldi peregrinációja a XVIII. században* (1980. 9.), vagy *Változatok a türelemre* (1980. 11.) vagy a Bethlen Gáborról szóló megemlékezések nem csupán érdekesek, munkánkban is igen hasznosak. Kis Bethlen-kiállításunkon a *Korunk* számai is ott voltak. Könyvtárunkban a *Korunkot* is kitesszük, hogy a magyar szakos diákok forgassák, olvassák.

1981. április 10- és 11-én *Romanticism and the Less Influential Vernaculars in Europe* címen kétnapos konferencia zajlott le a frizországi Stania-State kastélyban. E kastély a múlt század elején épült klasszicista stílusban, Oudkerk, frízül Aldt-sjerk (= Ótemplom) közelében. Frizország Hollandia északi tartománya, ahol a XVI–XIX. században (a Franekeri Egyetemen/frz. Fryske Akademy Frjentsjer) erdélyi és kelet-magyarországi diákok százai, így Apáczai Csere János is, tanult. Ma mindenütt az ország területén a friz nemzeti nyelv újjáéledését figyelhetjük meg. Noha a XIX. század közepétől Frizországban egyetem már nincsen, a leeuwardeni (frz. Ljouwert) Friz Akadémia (Fryske Akademy) igyekszik ápolni a friz nyelvet, megvalósítani a gyakorlati kétnyelvűséget: így a térképek, feliratok, az iskolai oktatás és a közigazgatás kétnyelvűségét. — A statei konferencián résztvevők nyelveiről csak hozzávetőleges adataink vannak: a langue d'oc-ok nyelvét beszélők számát nem tudtam megállapítani, kb. nyolcmillió katalánt tartunk számon, a baszkok 930 000-en beszélnek még nyelvüket (kb. feleannyian, mint az erdélyi magyarság), hozzávetőleg 425 000 walesi beszél még elődei kelta eredetű nyelvét, a frizek közül kb. 400 000 ember használja még ősei nyelvét (Frizország lakossága kerekén 560 000 fő, Hollandia lakosságának 4,1%-a, kiterjedése az ország területének 10,8%-a), a skótok ősi kelta nyelvét még kb. 100 000 ember beszéli (tehát kb. annyi, amennyi ma a moldvai csángók száma). — Noha a konferencia elsősorban egy, a múlt században ható irányzatról, a romantikáról szólt, kétségtelen cél: a nemzetközi kapcsolatteremtés, a hasonló kérdések interregionális megbeszélése volt. — Az első napon a román nyelvek területéről érkezett kultúrkisebbség: a dél-franciaországi langue d'oc-ok képviselője, Robert Lafont occitániai előadó beszélt *Fabre d'Olivet, az occitánok „Osszián”-ja* címmel. Vita, teaszünet, majd Llovet J. katalán előadó következett, aki a romantika esztétikai jegyeinek fogadtatásáról beszélt a katalán „Renaiçença” irodalmában. Sajnos a meghívott baszk előadó nem tudott eljönni. — A második napon a germán nyelvterületen élő walesiek képviselője, E. G. Millward professzor tartott igen szellemes előadást *Romantika és valóságérzék a 19. század Walesében* címen. Megállapította, hogy a múlt században is az ősi kelta hagyományokhoz ragaszkodó nyelvi és kulturális purizmussal kell számolnunk. A nyelv tisztaságáért, a gondolat nyíltságáért folyó küzdelem során az angolok is belátták, hogy — amint Millward professzor sziporkázó „humorral” megjegyezte — könnyebb és olcsóbb néhány tanárral többet adni a walesi nemzetnek, mint néhány száz katonával gyarapítani az országot. — Hasonló értelemben beszélt Derick S. Thomson, skóciai egyetemi tanár *A romantika és a skót-kelták* című előadásában. Megállapította, hogy a romantika az addig elszigetelt skótokat összekötötte a világgal, s az Osszián-dalok nyomán a népi és nyelvi újjáéledés itt is megerősödött. A romantika gyakori történelemhamisítása századunkban is kísért, s nem föltétlenül visszatartó jelenség: Múltat teremt. Negatívvá akkor válik, ha más nép rovására teremt „fajilag” átítatott múltat. Ezt egyik előadó sem helyesli. — Az utolsó előadó, a Dániához tartozó, de nyelvi, kulturális és közigazgatási önállóságban élő Foro-szigetéről érkezett Jóhan Hendrik W. Poulsen igen magabiztos, pozitív képet adott az Atlanti-óceánban, Dánia, Norvégia és Izland között fekvő szigetekről. Itt van a lakosság nyelvén beszélő rádióadó is. Semmiféle kisebbségi érzése sincsen a lakosoknak a dánokkal szemben. Gondot talán csupán az okoz, hogy a fiatalság

ellenállóképessége csökken, a nem veszélyeztetett kisebbség sorra feladja kulturális hagyományait. Nyelvéhez azonban az ifjúság is ragaszkodik. — Az előadások közötti viták és tea-, kávé-, ebédszünetek, a virágokkal teli parkban a kisebb-nagyobb séták személyes véleménycserékre adtak lehetőséget. Ezek során az ember meggyőződhetett arról, hogy „standardizálódó”, „uniformizálódó” világunkban a regionális nyelvi és kulturális identitásnak egyre fontosabb szerepe van. (Ez érvényes egy-egy nyelvre, nyelvi kisebbségre, nyelvjárásra is.) A Herder, Scott és Oszsián elvetette mag beérett: a kis és közepes kultúrák képviselői ráébredtek egy-egy nyelv (illetőleg nyelvjárás) fontosságára, s a többségi nagy kultúrával rendelkező népek is egyre több türelmet, megértést tanúsítanak az addig „lenézettekkel” szemben. — A vendéglátó frizek több hírverő füzetecskével s önálló friz nyelvű kiadványokkal fogadták az idelátogatókat. Ezekből megtudtuk, hogy még a közelmúltig is Frízországban egyáltalán nem volt friz nyelvű oktatás (holott a frizek e vidék őslakói), de ma már az első négy osztályban van. Van rádióadás, és vannak kétnyelvű: friz és holland nyelvű feliratok is. Törvényszékeken országosan engedélyezett a friz nyelv, okiratokat is (például házvétel) lehetséges így megfogalmazni. [...] — Az Amsterdami Szabadegyetem (Vrije Universiteit) bölcsészkarának, dr. A. Feitsma professzornak, a friz nyelv tanárának szervezésében megrendezett konferencia színvonalas, jó hangulatú, hasznos találkozó volt. Nem túl nagy, nem túlságosan kicsi, körülbelül ötven résztvevővel. Hálás vagyok érette magyarul beszélő friz barátomnak, dr. T. de Graaf groningeni egyetemi docensnek, hogy elvitt erre az érdekes előadásorozatra.

„Változó valóság” pályázatunkról

A pályázat meghirdetésekor (1980. 1—2.) elsősorban azt tekintettük feladatunknak, hogy serkentsük a társadalmi néprajz és ezen belül a családhoz, gyermekhez, szülők és gyermekek viszonyához, az otthonhoz fűződő összes megnyilvánulások gyűjtését, kutatását. A főhívás sikerrel járt. A szaporulat történeti áttekintésétől, a párvalasztási kritériumoktól a lakberendezés alakulásáig és a vegyes házasságok társadalmi-politikai hátterének elemzéséig igen-igen széles kutatási területet felölelő, a legkülönbözőbb módszerekkel dolgozó, a kérdések mély, sokirányú megvilágításáig eljutó tanulmányok születtek. E művek gazdag képet nyújtanak a mai család gyökeres átalakulásáról, az iparosodás és városiasodás sok-sok jelenségéről, ugyanakkor hozzásegítenek bizonyos kérdések — csökkenő szaporulat, etnikai asszimiláció, falvak elnéptelenedése — jobb megközelítéséhez, megértéséhez. A szerzők hozzáállásának komolyságát jelzi az is, hogy a dolgozatok többsége 60-80 oldalas átfogó írás, temérdek táblázattal, grafikonnal, kimutatással, rajzzal, s együttes terjedelmük meghaladja az ezer oldalt.

Mint hogy valamennyi munka — kisebb-nagyobb minőségi eltérésekkel — értékes és közölhető, s elsődleges célunk a kutatás, fölmérés, dolgozatírás serkentése, nem pedig bizonyos művek kiemelése, jutalmazása és közlése, vagy mások mellőzése volt, úgy döntöttünk, hogy nem állítunk föl rangsort, hanem valamennyi dolgozatot dicséretben részesítjük, s 1982-es évkönyvünkben — mint már jeleztük — közzéteesszük. A pályázóknak odaadó munkájukért ezúttal is köszönetet mondunk. Az ez év februári számunkban közzétett pályázati jelentés után még Nagy Olga (Kolozsvár-Napoca), Kádár István (Vajdahunyad), Pillich László (Kolozsvár-Napoca), Bíró Zoltán (Csíkszereda), Demeter József (Szépkényerüszentmárton) és Benedek Zoltán (Nagykároly) nyújtott be dolgozatot azzal a kéréssel, hogy a késés ellenére írásukat tekintsük pályázati munkáknak. Kérésüknek eleget tettünk.

KORUNK

SZEMLE

BODOR PÁL • Kérek egy Joffrét (Gondolatok a könyvtárban) 622

ION IRIMIE • Homo ciberneticus (Sz. G. fordítása) 627

ROBOTOS IMRE • Egy magatartás dicsérete 630

VERESS KÁROLY • A demokrácia folytonossága 633

K. L. • Kovács Ákos: Bécs után — Párizs előtt. József Attila Hatvanban (Könyvről könyvre) 636

SZ. J. • Copiii capabili de performanțe superioare (Könyvről könyvre) 637

SZ. L. • Csákány Antal—Dr. Vajda Ferenc: Játékok számítógéppel (Könyvről könyvre) 637

LÁTÓHATÁR

A. J.: A szöveg „lustasága“ (România literară); L. S. J.: Werner Heisenberg döntése (Encounter); Sz. J.: Mi a küldeményművészet? (Híd); B. É.: Comencini és a fölösleges gyermek (Express); S. L.: Számítógépes jogi információrendszer (Információ Elektronika); Sz. B. I.: Amerika ellensége? (The Science); K. L.: Felnőttoktatás — helyzetudat, pótcselekvés (Fáklya)

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Marcel Chirnoagă, Kovács Géza, Kovács Károly, Meer F. András, Molnos Zoltán, Simon Sándor, Suba László, Gy. Szabó Béla, Székely Dániel

A KORUNK HÍREI

Június 4-én a nagyszalontai Arany János Irodalmi Körben Nagy Jenő *Hagyomány és újítás a népviseletben*, Jakobovits Miklós *A képzőművészet modern irányzatai* címmel tartott előadást, Fábián Sándor pedig *Tizenöt sorosok* című, legutóbb megjelent verskötete kapcsán szolt saját költészetéről.

Július 24-én Szilágyi Júlia találkozott a magyar nyelv és irodalom szakos tanárok továbbképző tanfolyamának résztvevőivel, és ismertette a *Korunk* készülő szeptemberi számának oktatás-nevelésügyi súlypontját.

KORUNK GALÉRIA

Június 13.: Lakatos Edit (Nyáradszereda) festményei és kissozobrai. — A megnyitón Murádin Jenő bevezetője után László György (klarinét), Palencsár Edit (zongora), Részeg Benedek (I. hegedű), Székely Csaba (II. hegedű), Miklós András (mélyhegedű) és Kostyák Imre (gordonka) Lutoslawski *Táncpreludium*, valamint Prokofjev *Nyitány egy héber témára* című művét adta elő.

Június 27.: Murányi-Mátza Éva és Sándor József kolozsvári végzős főiskolai hallgatók festményei. — Kovács Károly és Gálfy Melinda megnyitó párbeszéde után Galamb Kati egyetemi hallgató Julio Cortazar novelláját olvasta fel, Szentgyörgyi László főiskolai hallgató és Melák Sándor főiskolai tanár Schubert-sonátát adott elő.

Július 11.: Finta Gyula főiskolai hallgató festményei. — A megnyitón E. Szabó Ilona művészettörténész bevezetője után Pásztor János színművész Páll Szilárd novelláját olvasta fel, Kostyák Botond főiskolai hallgató Julien François Zbinden *Tiszteletadás Bachnak* című művét adta elő nagybőgön.

Augusztus 1.: Mottl Román (Nagyvárad) akvarelljei. — Veress Zoltán megnyitó szavai után Senkálzky Endre érdemes művész váradi emlékeket idéző Ady-prózát és Juhász Gyula-verseket olvasott fel, Szabó Éva (hegedű) és Csarnay Éva (zongora) Bartók *I. hegedű-zongoraszonátáját* adta elő, végül a kiállító művész szolt vallomás-szerűen képeiről-érzéseiről.

Következő számaink tartalmából

SZEPTEMBER

Az anyanyelvi oktatás kérdésköréből: felmérések az anyanyelvi nevelés eredményességéről; pályakezdő magyartanárok világa az irodalomoktatás lehetőségeiről; ankét erdélyi iskolai hagyományokról; neveléstudományi írások; a felnőttoktatás kérdései; pedagógiai kiadványokról • Jog és társadalom • Interjú Balogh Edgárral • A Szegedi Fiatalok • Tudományos könyveink

OKTÓBER

A néprajz köréből: etnopedagógiai folyamatok; virrasztóbell keservesek; trágárság és civilizáció • A történelem köréből: Jakabffy Elemér és a MADOSZ; A szárhegyi Lázár-kustély; Az 1821-es szabófalvi parasztfelkelés áldozatai • Korunk-délelőttiök: Romániai magyar gyógynövénykönyvek • Bajor Andor és Kónyádi Sándor gyermekverseiről • Habermas indulása • Bálint György és Albert Schweitzer

NOVEMBER

Nemzetiségi történelem, nemzetiségi művelődés: A székely önkormányzat; Török János székely vértanu; A csángók a régészeti kutatások fényében; Kájoai János; A transzilvánizmus eszme- és magatartásrendszere • Román Délkelet-Európa-kutatások • Természettudósok a Pécs-sorozatban • Csehszlovákián magyar irodalmi lexikon • Évfordulók: Kant, Hegel, Maxwell

DECEMBER

A romániai magyar képzőművészet köréből: Képzőművészet a romániai magyar lapokban; A Dacia Könyvkiadó képzőművészeti sorozata; Miklóssy Cáborról; Balázs Imre festésze; Beszélgetés Tirnován Viddel; Brósz Irmáról; Dokumentumok; Nagy Imre indulása; Brássai-levelek; Nagyvárad-i fiatalok; Új képzőművészeti nyelv

FELHÍVJUK OLVASÓINK FIGYELMÉT,

hogy a Korunk megszerzésének egyedüli megbízható módja továbbra is az előfizetés, mivel a szabadárusításban az igen korlátozott példányszám emelésére a továbbiakban sem lehet számítani.

A közép- és főiskolákon, kérjük, szervezzenek csoportos előfizetéseket is.

Az előfizetés meghosszabbított határideje (a 10. számtól): szeptember 24.